

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

Қосимжон СОДИҚОВ

**ТУРКИЙ ЁЗМА ЁДГОРЛИКЛАР
ТИЛИ: АДАБИЙ ТИЛНИНГ ЮЗАГА
КЕЛИШИ ВА ТИКЛАНИШИ**

Тошкент – 2006

Ушбу китобда туркий ёзма ёдгорликларнинг материали асосида ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва унинг такомил боскичлари ҳақида фикр юритилади.

Китоб филологлар, аспирант ва талабаларга мўлжалланган.

Тошкент Давлат Шарқшунослик институтининг Илмий кенгаши нашрга тавсия этган (27 октябрь, 2005 й., 2- баённома).

Т а қ р и з ч и л а р:
академик **А. РУСТАМОВ**,
филология фанлари номзоди **Қ. ОМОНОВ**

КИРИШ

Туркий тиллар, хусусан, ўзбек тили ўз тарихи мобайнида узок ва ўта мураккаб лингвистик жараёни кечирган. Тилимизнинг тарихий тараққиёти, тараққиёт жараёнида туркий тилларда юз берган фонетик, лексик-семантик, морфологик, синтактик-стилистик жиҳатларни, туркий халкларнинг тарихий-географик жойлашуви, этно-лингвистик хусусиятларни инобатга олган ҳолда адабий тил тарихини қуйидаги босқичларга бўлиб ўрганиш мумкин:

I. Энг қадимги туркий тил (қадимги даврлардан мелоднинг V асрларига қадар. Адабиётларда энг кўҳна даври олтой, кейинги босқичи хун даври деб юритилади). Бу даврлардан йирик ёзма ёдгорликлар сақланган эмас, борлари бўйича айрим мулоҳазалар билдириш мумкин, лекин адабий тилни тугал ўрганишнинг имкони йўқ.

II. Қадимги туркий адабий тил (мелодий VI–X асрлар). Энг кўҳна туркий ёзма ёдгорликлар ўша даврдан қолган. Туркий, хусусан, ўзбек адабий тилининг тарихи ҳам мазкур ёдгорликлар тилидан бошланади. Бу давр ўз ичида қуйидаги гуруҳларга ажралади: 1) Кўк турк тили (Биринчи ва Иккинчи турк хоқонликлари даврида яратилган кўк турк ёзуви урхун ва енисей, тува, талас, фарғона ёдгорликларининг тили); 2) Уйғур хоқонликлари даврида яратилган кўк турк, уйғур, моний, брахма ёзувларидаги ёдгорликлар тили (ҳозирги адабиётларда «қадимги уйғур тили» деб юритилмоқда).

III. Эски туркий адабий тил (XI асрдан XIV юзийликнинг бошларига қадар). Бу ўз ичига қуйидаги даврларни олади: 1) Қорахонийлар даври тили (қорахонийлар даврида яратилган ёдгорликлар тили); 2) «Чигатой туркийси»; 3) Эски хоразм туркийси (Олтин Ўрда ва Хоразм муҳитида амал қилган адабий тил); 4) Эски кипчоқ тили (Мисрда ёзилган грамматика ва луғатлар ҳамда ғарбий турк ўлкаларида кипчоқлар яратган асарлар тили); 5) Эски анатўли туркчаси (Бу XIII–XV асрларда ўғуз турклари қўллаган ёзма адабий тилдир. Кейинчалик бунинг негизида «усмонли туркчаси» номини олган адабий тил шаклланди).

IV. Эски ўзбек адабий тили (XIV асрдан XX асрнинг бошларига қадар). Бу даврда ҳам «чигатой туркийси» давом этди. XIII–XVI асрларнинг адабий тили «чигатой туркийси» номини олган.

V. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Бу давр XX асрнинг бошларидан то шу кунгача амал қилмоқда.

Ҳамма фанларда бўлгани сингари тил тарихининг ҳам ўз доираси, ўрганишга асос бўлиб хизмат қилғучи манбалари бор. Тил тарихи ёзув ёдгорликларига таянган ҳолда муайян тилнинг юзага келиши, унинг тарихий тараққиёти, ҳозирги кўринишига етгунга қадар бўлган ўзгаришлар, бу ўзгаришларнинг юз беришида амал қилган қонуниятларни тадқиқ этади. Туркий, жумладан, ўзбек тилининг тарихи қуйидаги манбалар асосида тадқиқ этилади:

Ёзма ёдгорликлар. Тил тарихини ўрганишда энг ишончли манба бизгача етиб келган ёзув ёдгорликларидир.

Халқ оғзаки ижоди намуналари. Халқ мақол ва иборалари, айтимлар, халқ кўшиқлари, достонлар, эртак ва ривоятлар, афсоналар тил тарихининг муҳим манбаларидир. Узоқ асрлар давомида шаклланган ушбу ижод намуналарида тилнинг тарихий кўринишлари сақланган бўлади.

Ҳозирги туркий тиллар ва уларнинг шевалари. Туркий тиллар ва халқ шевалари қадимги туркий тилнинг асрлар бўйи фонетик, лексик-семантик, грамматик, стилистик жиҳатдан ўзгариб, такомиллашиб, туркий халқларнинг ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаёти талабларига бўйсунган ҳозирги кўринишидир.

Жой отлари (топонимлар), географик отлар, халқ отлари (этнонимлар). Шаҳар, қишлоқ номлари ва бошқа географик атамалар, этнонимлар ҳам тилдаги қадимий элементларни сақлайди. Шунинг учун ҳам уларга ишончли манба сифатида асосланиш мумкин.

Ўзбек тили тарихий тараққиётини бир ишда тадқиқ этиш қийин масала. Шунинг учун ушбу тадқиқотимизда адабий тил тарихининг энг эски – илк ва ўрта асрлардаги ҳолати хусусида фикр юритилади. Энг кўҳна ҳамда ўрта асрларда яратилган туркий ёдгорликлар асосида ўзбек адабий тилининг шаклланиши, классик адабий тилнинг юзага келиши, унинг ўзига хос хусусиятлари таҳлил этилади.

ЎЗМА МАНБАЛАР ОЧИҚЛАМАСИ

Энг эски бадиий адабиёт намуналари

Турк халқ ижодининг энг эски намуналаридан айримлари бизгача ёзма шаклда сақланиб қолган. Улар ўша замонларда адиблар, муаррихлар, олимлар, котиблар томонидан йиғиб, коғозга туширилган. Баъзи адиб ва муаррихлар уларни тўплаб, айримларини қайта ишлаб, ўз асарларига киритган.

«Ўғузхокон» достони. Ўғузхокон ҳақидаги ривоятлар туркий бадиий адабиётнинг энг эски, шунинг билан бирга, кенг тарқалган намуналаридан (қаранг: Содиков 1997,25-33). Бизгача егиб келганларидан энг кўхнаси уйғур хатида битилган бўлиб, туркшуносликда «Ўғузхокон» достони ёки «Ўғузнома» номи билан машҳур.

Уйғур ёзувли «Ўғузхокон» достони ўз мазмуни ва тилига кўра ривоятнинг кейинги даврларда юзага келган бошқа версияларидан ажралиб туради. Қўлёзмаси ҳозир Франция миллий кутубхонасида (Suppl. turk,1001) сақланмоқда. Қўлёзмада достоннинг бошланиши ҳам, якуни ҳам йўқ. Матннинг жами 42 саҳифа (21 варак). Ҳар саҳифада уйғур ёзувли матн 9 қатордан битилган бўлиб, жами 376 сатрдир. Қўлёзманинг битилган санаси маълум эмас. Хат услубига қараганда, харқалай, XIII–XIV асрларда кўчирилган кўринади (нашрларига қаранг: Radlof 1900,232-244; Щербак 1959,11-110).

Қадимги халқ кўшиқлари. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит турк» асарида туркча сўзлар маъносини изоҳлаш мақсадида, ўрни билан, қадимий халқ кўшиқларидан узиндилар (тўртликлар) берилган. Улар марсиялар, меҳнат ва ов кўшиқлари, табиат манзаралари, муҳаббат ҳақидаги кўшиқлардир.

Қадимги турк мақоллари. Кўк турк битигларида, Турфон харобаларидан топилган қадимий қўлёзмаларда, илмий, тарихий ва адабий манбаларда, ўрни билан, қадимги халқ ҳикматлари келтириб ўтилган. Қадимги турк отасўзларининг катта бир қисмини XI асрда яшаб ўтган улуг тилшунос Маҳмуд Кошғарий ўзининг «Девону луғатит турк» асарида берган. Олим туркий сўзларнинг маъносини изоҳламоқ мақсадида улардан фойдаланган (қаранг: МК индекс, 529-541).

Кўктурк ёзувидаги битигтошлар

Замонамизга қадар етиб келган кўк турк ёзувидаги битигтошларнинг йириклари қуйидагилардир:

Тўнюкук битиги. Мазкур ёдгорлик Иккинчи турк хоқонлиги даврида яшаб ўтган давлат арбоби ва саркарда Тўнюкук хотирасига тикланган. Битиг муаллифи Тўнюкукнинг ўзидир.

Ёдгорликнинг ёзилган санаси аниқ эмас. Баъзи олимлар у 712–716 йиллар орасида ёзилган, баъзилар 720, айримлар 725–726 йилларда битилган дея тахмин қиладилар. У. Серткая матнда кечган тарихий воқеаларни таҳлил қилар экан, битиг, тахминан, 732–734 йиллар орасида ёзилган, деган хулосага келди. Унинг фикрича, Тўнюкук бу кезлар 85 ёшларда бўлган (Sertkaya 1995, 119-128).

Ёдгорлик Мўғулистондаги Баин Цокто манзилдан топилган. Ҳозир ҳам тикланган жойида турибди. У 62 сатрли бўлиб, бир-бирига қаратиб тикланган икки тўрт қиррали тошга ёзилган (нашрларига қаранг: Малов 1951; Абдурахмонов, Рустамов 1982, 65–86).

Кул тигин битиги. Кул тигин (ёки Кўл тигин) Иккинчи турк хоқонлигининг асосчиси Элтариш хоқоннинг кичик ўғлидир. У 731 йили 47 ёшида вафот этган. Ёдгорлик эса унинг оғаси Билга хоқон томонидан 732 йили ўрнатилган. Лекин матн муаллифи хоқоннинг ўғли Йўллуғ тигиндир.

Ёдгорлик Мўғулистоннинг Кошо-Цайдам водийсида Кўк-шин урхун дарёсининг қирғоғидан топилган. Ҳозир ҳам ўша ўрнатилган жойида турибди. Ёзув мрамартошнинг тўртала тарафи ва тарошланган қирраларида. Ёдгорликдаги асосий матн туркий тилда. Терс юзида хитойча матни ҳам бор. Туркийси кўк турк (урхун-енисей) хатида ёзилган (нашрларига қаранг: Малов 1951; Абдурахмонов, Рустамов 1982, 86-121).

Билга хоқон битиги. Билга хоқон (хитой манбаларида Мўгилан деб аталган) Иккинчи турк хоқонлигининг асосчиси Элтаришнинг катта ўғли эди. У 734 йили эллик ёшида ўлган. Ёдгорлик тоши эса 735 йили тикланган.

Ёднома Кул тигин битигидан 1 км. жануби-ғарбда ўзининг тикланган жойида, ағанаб уч бўлакка бўлинган ҳолатида топилган. Ҳозир шунга яқин бир ерда ёпик бир жойда

сақланмоқда. Ёдгорликни Билга хоқон ўлгандан сўнг унинг ўгли Йўллуғ тигин ўрнатган, матн муаллифи ҳам унинг ўзидир (нашрларига қаранг: Малов 1959,11-25; Абдурахмонов, Рустамов 1982,121-137).

Ўнгин битиги. Битигтош Мўғулистондаги Ўнгин водийсидан, тикланган жойидан топилган. Ҳозир ҳам ўша ерда турибди. Битиг йигирма сатрдан иборат.

Ёдгорлик VIII асрнинг биринчи ярмида (чамаси, 732 йили) тикланган. У, аввалига, Элтариш хоқон ва унинг хотини Элбилга хотун шарафига, кейин Қапаган хоқон шарафига ўрнатилган деб тахмин қилинарди. Ж. Кюсон эса битиг саркарда Алп Элэтмиш хотирасига тикланган деган фикрга келди.

Кули-чўр битиги. Ёдгорлик Мўғулистоннинг Ихе-Хушоту деган жойидан топилган. У Кули-чўр шарафига тикланган бўлиб, санаси аниқ эмас (нашрига қаранг: Малов 1959,25-30).

Кули-чўр Иккинчи турк хоқонлигида яшаб ўтган машҳур кишилардан. Унинг исми мазкур ёдгорликдан ташқари Хойто-Тамир ва Билга хоқон битигларида ҳам тилга олинади. Битигларда қайд этилишича, у тардуш элини бошқарган.

Ёдгорликдаги ёзув тошнинг уч томонига битилган бўлиб, жами 29 сатр. Лекин анча шикаст еган.

Енисей битиглари. Олтой ўлкаси ва Енисей теварагидан топилган кўк турк ёзувидаги ёдгорликлар фанда «енисей битиглари» деб юритилади. Уларнинг сони жуда кўп. Лекин урхун битиглари сингари катта-катта матнлар эмас; йириклари 15-16 қаторли. Қабр тошларига, қояларга битилган (қаранг: Малов 1952; Кызласов 1994).

Қорабалғасун ёдгорликлари. Қорабалғасун обидалари уйғур хоқонлиги давридан қолган йирик ва ўта қадрли тарихий монументал ёдгорликлардир. Улар асл ҳолатида сақланган эмас. Мангутошлардан парчалар қолган, ҳоло.

1-Қорабалғасун битиги катта бир тош парчасида. Ёдгорлик гўзал бир кўринишда, бироқ анча шикастланган. Ёдгорликнинг уст қисмига бир тасвир ишланган. Уни ўрганган олимлар икки аждар тасвири дея талқин этмоқдалар. Аммо унга синчиклаб разм солган киши, тасвирда аждарни эмас, ўз ўлжасини еяётган арслонни кўради. Ҳарқалай, ёдгорликдаги тасвир арслон экани

тайин. Сабаби, қадимги турк фалсафасида арслон жасурлик рамзи эди. Аждар тимсоли эса хитой фалсафасига хос.

Остидаги қалқонга кўк турк ҳарфлари билан беш қаторли туркий матн битилган. Матннинг ўқилиши шундай: [B]u teŋrikān teŋridā q[u]t bulmuš al[p] bilgä teŋ[r]i uуғur q[ağan] ... – Бу художўй Тангрининг қутига [иноятига] эришган Алп Билга уйғур ҳокони....

3- Қорабалғасун битиги кўп йилдан буён олимлар эътиборини қозониб келмоқда. Бунинг боиси, обиданинг уч тил – туркий, суғдча ва хитой тилида битилганлиги, шунингдек, унинг уйғур ҳоконлиги тарихининг муҳим ёдгорлиги эканлигида. Ёдгорликнинг хитойча матнида ёзилувиغا қараганда, мангутош тўқуз ўғуз (уйғур) ҳокони Алп Билга (хитой манбаларида Баои) хотирасига 820-821 йилларда тикланган.

Ёдгорлик ҳозир парчаланган ҳолда. Тош сиртидаги ёзувларнинг ҳам ози қолган. Бошқаларига қараганда хитойча матннинг катта бўлаги мавжуд. Ёдгорликдаги суғдча матннинг аҳволи ҳам нисбатан дуруст. Буларнинг ичида энг ёмон сақлангани туркий матидир. Чунончи, тошнинг юзи ортик даражада емирилган бўлиб, матндан узук-юлук жумлалар, айрим сўз ва ҳарфлар қолган, холос (қаранг: Содиков 2004(3)).

Сужа битиги. Ёдгорлик Мўғулистондаги Сужа довоининг жанубидан топилган. Ёзуви кўк турк алифбосида. Битиг, тахминларга кўра, IX асрда ёзилган (қаранг: Малов 1952,84-90).

Қадимги турк-моний ёзма ёдгорликлари

Адабий тил тарихи ва унинг тарихий тақомилини ўрганишда монийлик муҳитида яратилган туркий ёзма обидаларнинг ўрни катта. Моний дини хоҳ буддийлик билан ёнма-ён бўлсин, хоҳ ислом даврида бўлсин – ўзга динлар томонидан доимий таъқибга учраб келган. Табиийки, бундай шароитда моний ёдгорликларини ҳеч кимса атайин сақлаган эмас. Шу боис кунимизгача етиб келган моний ёдгорликларининг кўпи пароканда ва узиндилар ҳолида.

Бизгача турк-моний муҳитида яратилган шеърлар, тавбанома, моний ақоидларининг парчалари (йўриқномалар), таъбирнома, грамматик асар узиндилари, шунингдек, эпиграфик матнлардан етиб келган. Ушбу турк-моний ёдгорликлари кўк турк, уйғур ва моний ёзувларида.

Турк-моний шеърлари. Монийлик фалсафасини ўрганишда қадимги турк-моний муҳотида яратилган шеърлар муҳим ўрин тутди (Тугушева 1970,101-107; 1973,235-253).

Монийлик даври турк адабиётида *başık, küg, taqşut, küg taqşut* каби шеър турлари мавжуд бўлиб, бизгача улардан айримлари етиб келган. Шеърларнинг мазмуни ҳар хил. Улар ичида Тонг тангрига аталган алқовлар, Монийга бағишловлар, ўлим ва жаҳаннамни тавсиф этувчи, ҳатто мухаббат мавзуидаги шеърлар бор. Уларнинг кўпи турк ижодкорлари томонидан яратилган, айримлари бошқа тиллардан қадимги туркий тилга таржима қилинган.

Қадимги турк-моний адабий муҳотида яратилган шеърий асарлар ҳозирги кезде Берлин фондидаги Турфон харобаларидан топиб келтирилган матнлар орасида сақланмоқда (Т.И.Д.169; Т.М.419; Т.И.Д.178; Т.И.Д.260 рақамли ёзмалар турк-моний муҳотида яратилган). Мазкур шеърларни А.Ф. Лекок, В. Банг, Р.Р. Арат транскрипцияси, таржимаси ва изоҳлари билан нашр эттирилганлар (Арат 1991,3-59; Notlar: 307-331; Faksimilesi: 441-444).

«Хуастуанифт»нинг қадимги туркий версияси. «Хуастуанифт» монийлик динининг фалсафий ва ўта қимматли асаридир. Илк ўрта асрларда асарнинг ўртанча эроний, суғдий, туркий, хитойча версиялари кенг тарқалган эди. Тавбаноманинг туркий версияси турк моний фалсафасининг, шунинг билан бирга, қадимги туркий тил ва монийлик даври турк адабиётининг қимматли обидасидир (Малов 1951,108-130; Дмитриева 1963; Asmussen 1965).

Асар якунида унинг оти қайд этилган: *n(i)ğošaklarniñ suyiñ yazuqin öküngü Huastuan(i)ft*. Ушбу жамладаги *n(i)ğošak* – суғдчадан ўзлашган атама бўлиб, «тингловчи» маъносини англатади, у моний диний жамоасида нисбатан қуйи даражани билдирган; *suu yazuq* – жуфт сўз, «гуноҳлар, ёзуклар» деган маънони билдирди; *öküngü* эса ҳозирги «ўқинув, тавба қилув» сўзига тенг. Шулардан келиб чиқиб, асар тугалланмасидаги қайддан «ниғўшакларнинг ёзукларини ўқинувчи «Хуастуанифт» деган маъно келиб чиқади.

«Хуастуанифт»нинг туркий версиялари уйғур ва моний ёзувларида битилган. Қўлёзмалари ҳозир Санкт-Петербург, Лондон ва Берлин қўлёзма фондларида сақланмоқда.

1. «Хуастуанифт»нинг Санкт-Петербургда сақланаётган нусхаси. Ушбу қўлёзма Россия ФА Шаркшунослик институти-нинг Санкт-Петербург бўлимида сақланмоқда. Асар уйғур хати билан ўрам қоғозга битилган. Матннинг бош қисми чириб, титилиб кетган. Сақланиб қолгани 160 қатор.

Ушбу матн ниҳоятда нафис бир хат билан ёзувнинг классик китобий услубида битилган. Одатда, ёзувнинг бу туридан ноёб асарларни битишда фойдаланилган. Санкт-Петербург қўлёзма-сини график шакллари, хат услубига кўра уйғур ёзувли ёдгорликларнинг энг эскиси дейиш мумкин.

2. Асарнинг Британия Музейида сақланаётган нусхаси. Ушбу қўлёзма моний хатида. Мазкур матннинг ҳам бошланиши йўқ. Сақлангани 338 қатор.

3. Берлинда сақланаётган нусхалар. Мазкур нусхалар асар-нинг узиндилари бўлиб, улар моний ҳамда уйғур ёзувларида. Чунончи, Берлин фондида сақланаётган Т.П.Д.178; ТМ303 (М153); ТМ183; М172; М443 рақамли узиндилар моний алифбосида, ТПҮ60; ТМ343 рақамли узиндилар эса уйғур ёзувидадир.

Асарнинг кўп нусхада, айниқса, икки хил ёзувда тарқалган-лиги жуда муҳим. Одатда, турк-моний жамоаларида (чамаси, тор доирада) диний асарлар кўпроқ моний хатида битилар эди. «Хуастуанифт»нинг моний хатидагина эмас, уйғур хатида ҳам битилганлиги ўз даврида асарга эътибор катта бўлганидан, унинг турк моний жамоаларида кенг ёйилганидан далолат беради. Асарнинг илк нусхалари, афтидан, моний хатида эди. Кейинчалик улар билан ёнма-ён уйғур ҳарfli нусхалар ҳам пайдо бўла бошлаган чиқар.

Олимларнинг фикрича, «Хуастуанифт» бошлаб қадимги эроний тилларнинг бирида яратилган. Кейинчалик, моний таъ-лимотини кенг ёйиш мақсадида, бошқа тилларга ҳам ўгирилган. Унинг туркий версияси, тахминан, VIII асрда яратилган Асар тилининг кўк турк ёдгорликлари тилига жуда яқинлиги, уйғур ёзувли нусханинг хат услуби, шунингдек, асарнинг моний ёзувида ҳам тарқалганлиги ана шундан гувоҳлик бермоқда.

Асар ўн беш бўлимдан иборат. Бўлимлар матнда bölüg де-йилган. Бундай аталишини Т.П.Д.178 рақамли қўлёзмадаги

ушбу жумладан билиш мумкин: biş y(i)g[(i)ḡminč b]ölüg Hvastvanift – «Хуастуанифт»нинг ўн бешинчи бўлими». Ҳар қайси бўлим ўзининг тартиб кўрсаткичи билан бошланади: ikinti, üçünč, törtünč, bişinč, altınč ва б. Уйғур ёзувли матнда жумлалар кўш нукта (.), бўлимлар эса икки жуфт нукта (.. ..) билан ажратилган.

Бўлимлар: T(ä)ḡrim amtī yazuqda boşunu ötünür-biz (Танграм, энди гуноҳдан халос этгин дея ўтинурмиз) ёки T(ä)ḡrim amtī ökünür-biz, yazuqda boşunu ötünür-biz (Танграм, энди ўкинурмиз, гуноҳдан халос этгин дея ўтинурмиз) жумлалари билан охирлайди. Шундан сўнг m(a)nastar hirza~m(a)nastar qirza [моний ёзувли нухаларда: m(a)nastar hirza~m(a)nastar hirz] дуоси келади. Ушбу дуо формуласи ўртанча эроний тиллардан ўзлашган бўлиб, тангрига қарата айтилган «Гуноҳимизни кечир!» [mna:sta:r hi:rza] деган илтижони англатади. Ушбу дуони таржима қилмай, аслидай кўллаш монийчи туркларда русум бўлган.

«**Ирк битиги**». «Ирк битиги» кўк турк хатидаги яхлит китоб холида сақланган ягона асардир (Малов 1951,80-92; Айдаров 1990,146-169). Қадимги туркийда ĩrḡ - «фол», ĩrḡ bitig - «фол китоби» деган маънони англатади. Асар кўлёмаси ҳозир Англияда Британия кутубхонасидаги С.А. Стейн коллекциясида (British Library, Or. 8212/161) сақланмоқда.

Асар якунида унинг номи қайд этилган: Amtī amraq oḡlanīm, anča bilinglār, bu ĩrḡ bitig edgü-ol (Энди суюкли ўғилларим, билиб қўйинг, бу «Ирк битиги» ийилидир). Шундан сўнг матннинг ёзилган таърихи, унинг кимларга аталгани битилган: Bars yīl ekinti ay biş yigirmikä täygüntän manīstantaqī kičig dintar buruḡuru ešidšičimiz İsig Sāḡün İtäčük üçün bitidim (Барс йили иккинчи ойининг ўн бешиди Тайгунтан Манистандаги кичиг диндор Буруғуру шогирдлари Исиг Сангун ва Итачук учун битидим).

Асар 65 бўлимдан тузилган. Ҳар қайси бўлим муайян масала хусусида.

Туш таъбирлари турли ҳайвон ва қушларнинг образлари, ҳар хил воқеалар билан боғлиқ ҳолда баён этилади. Булар яхшилик ва ёмонликнинг тушда белги беришидир. Мухими шундаки, асарда акс этган яхшилик ваё ёмонлик тимсоли туркларнинг энг қадим тасаввурларига бориб туташади.

Асар ниҳоясидаги унинг моний жамоасидаги икки шоғирд Исиг Сангун, Итачук учун ёзилганлиги ҳақидаги қайд ҳамда асарда қўлланган айрим атамаларга (масалан, «аёл» маъносида uzuntonluğ сўзининг қўллангани) асосланиб, битиг моний мухитида яратилганлигини англаш мумкин.

Турк-будда диний-фалсафий асарлари

Қадимги туркларнинг буддизм даврида яратган обидалари орасида ёзма манбалар алоҳида ўрин тутати. Улар бадий, диний-фалсафий, тарихий асарлардир.

Буддизм таъсирида турк шеъриятида қадимги küg~kög, taqšut~tağšut, qoşuq~qoşuğ, yür~ür билан бир қаторда šlok (<скр. śloka), padak (<скр. padaka), kārānt (<скр. grantha) сингари янги турлар ҳам шаклланди.

Турк адабий мухитида буддизм таълимоти, фалсафий қарашларини куйловчи шоирлар етишиб чиқди. Сингку Сели (~Шингку Шели) тудунг, Ки-Ки, Пиратя Шири, Асиғ тутунг, Чисуя тутунг, Қалим Кейши будда мухитида ижод қилган ана шундай шоирлардан эди. Турк-будда адабиётида Будда, Майтри, бўдисатвларга мадҳиялар, ҳикматлар битилган, эзгулик, тўғрилиқнинг фазилати, хотима дуолари шеърга солинган (Arat 1991,61-242).

Буддизм даврида будда қонунлари, ақоид, таълимотлари акс этган асарлар шуҳрат топди. Будда сутралари, шастарлари кенг ёйилди. Улуғ роҳибларнинг мемуарлари, йирик эпик асарлар пайдо бўлди. Будда афсона-ривоятлари кенг тарқалди.

Қуйида уларнинг айримларини кўриб чиқамиз.

«**Майтри симит нўм битиг**». Бизгача етиб келган турк будда диний-фалсафий ёдгорликларидан бири «Maytri simit nom bitig» («Майтри билан учрашиш китоби») асаридир.

Асар асли санскрит тилида яратилган. Будда таълимотининг йирик билимдонларидан бири Арячантри уни санскритча нусхадан тоҳар тилига ўгирган. Тоҳарча нусхадан эса Партанаракшит Карнаважики қадимги туркийга таржима қилган.

Ҳозирги вақтда «Майтри симит нўм битиг»нинг тоҳарча ва қадимги туркий тилдаги версиялари маълум. Тоҳар тилидаги браҳма хатида ёзилган икки қўлёзмаси Қорашаҳардан топилган. Туркий версиялари эса уйғур хатида бўлиб, Турфондан топилган. Ушбу ёдгорликлар ҳозир Берлин ва Урумчи қўлёзма фондларида сақланмоқда.

«Майтри симит нўм битиг»нинг Кумул яқинидан топилган кўлёмаси мавжуд нусхалар орасида алохида ўрин тутати. Уйгур ёзуви ушбу кўлёмаси хозир Урумчидаги тарих музейида сақланмоқда. Кўлёмаси анча уринган, айниқса, сўнги варақлари титилиб, пароканда ҳолатга келиб қолган. Шунга қарамай, мазкур кўлёмаси китобат тарихи учун қимматлидир. Афтидан, кўлёмаси йирик амалдор буюртмаси билан махсус тайёрланган кўринадир. Китобнинг сақланиб қолган варақлари, хатининг нафислиги, унинг эътибор билан битилганлиги шундан далолат бермоқда.

Асарнинг туркий тилга таржима қилинган вақти номаълум. Шундай эса-да, асарнинг тил хусусиятлари, мавжуд нусхаларнинг хат услубига кўра у тахминан VIII асрда туркийга ўгирилган дейиш мумкин.

Тоҳарча версияларнинг бирида асарнинг оти «Maureya samiti nataka» деб ёзилган. Бу ерда nataka сўзи «драма» деган маънони беради. Демак, «Майтри симит нўм битиг» драматик асардир.

«Олтун тусли ёруғ». Турк-будда адабиёти, турк-будда фалсафасининг қимматли асарларидан яна бири «Олтун тусли ёруғ» сутрасидир (нашрига қаранг: А.Ҳар.).

«Олтун тусли ёруғ» буддизмнинг маҳаяна мазҳабига оид асар бўлиб, илк ўрта асрларда санскрит, хитой ва қадимги туркий версияларда тарқалган эди.

Асарнинг санскритча номи *Suvarnaprabhasa*, туркий версиясининг тўлиқ оти *Altun öñlög yaruq yaltrıqlıg qopta kötrülmış nom iligi* («Олтин рангли товланувчи ҳаммадан устун нўм тождори») дир. Матнда асар *nom bitig*, *nom erdini*, *çin erdini*, *sutur*, *nom iligi sutur*, *sutur nom* деб қайд этилади. Бу атамалардан: *nom bitig* – «нўм китоб», *nom erdini* – «нўм жавоҳир», *çin erdini* – «чин жавоҳир», *sutur* – «сутра» деган маънони англатади.

Асар дастлаб анаткак (санскрит) тилидан табғач (хитой) тилига таржима қилинган. Сўнгра бешбалиқлик Шингқу Шели тудунг уни табғаччадан қадимги туркий тил(турк уйгур тили)га таржима қилган. Бу хусусда олтинчи бўлим тўртинчи тегзинч якунида: *Bodisatv Gitsu Samtso atlıg açarı änätkäk tilintin tawğaç tilinçä ewrilmiş ... bişbaliqlıg Sıñqu Seli tuduñ tawğaç tilintin türk uğur tilinçä ikiläyü ewirmış* (будисатва Гитсу Самтсё исмли

устоз анаткак тилидан тавғач тилига ўғирган ... бешбалиқлик Сингку Сели тудунг тавғач тилидан турк уйғур тилига ўғирган) жумласини ўқиймиз. Ўнинчи бўлим якунида эса бу ҳақда шундай битилган: Qutluğ öntün uluğ tawğaç elintä tayşing sawçing alqu şastırlarığ qamağ nomlarığ qalıziz ötkürmiş bodisatv Gitsu Samtso atlığ açarı änätkäk tilintin tawğaç tilinčä ewirmiş ... kinki boşgutluq bişbaliqlıg Sınqu Seli tuduñ tawğaç tilintin türk uyğur tilinčä ikiläyü ewirmiş nom iligi sutur bitiyü tolu tükäl boltı (Кутлуғ шарқдаги улуғ тавғач элида махаяна, хияяна (мазхабларининг) бари шастарларини, ҳамма нўмларини тўлиқ ўзлаштирган будисатва Гитсу Самтсў исмли устоз анаткак тилидан тавғач тилига ўғирган ... кейин бешбалиқлик олим Сингку Сели тудунг тавғач тилидан турк уйғур тилига ўғирган нўм тождори сутра тугал тўлиқ ёзилиб бўлди).

Säkiz uluğ orunlartaqı çaytilarnıñ ögdisi деб номланган бўлим якунида шундай қайд этилади: Säkiz uluğ orunlartaqı çaytilarnıñ ögdisin men Amogaşiri açarı änätkäk tilintin türk uyğur tilinčä täñri burhan toğmıš ud yilin törtünç ay tört yigirmikä ağdarıp öz iligin qoduru tegintim (Саккиз қутлуғ манзилдаги ибодатхоналарнинг мадҳиясини мен Амогашири устоз анаткак тилидан турк уйғур тилига тангри бурхон (яъни Будда) туғилган сигир йилининг тўртинчи ой ўн тўртинчи кунда ўгириб ўз қўлим билан тамомлаб тугаттим). Ушбу қайддан англашиладики, мазкур бўлимни Амогашири исмли шахс анаткак тилидан турк уйғур тилига таржима қилган ва унинг таржима варианты асар таркибига киритилган.

Асарнинг бир қадар тўлиқ қўлёзма нусхасини С.Е. Малов 1910 йили Шарқий Туркистонга уюштирилган илмий экспедиция чоғида Гансу ўлкасидан топган (мазкур қўлёзма фанда вингшигу нусхаси деб юритилмоқда). Кейинчалик ҳам бу ўлкалардан асарнинг узинди нусхалари топилди, лекин улар оз варақли.

Вингшигу нусхаси ҳозир Россия ФА Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида сақланмоқда. Қўлёзма 1687 йили Дунхуанда кўчирилган.

Асар ўн икки бўлим (bölüg)дан тузилган. Қисм (tegzinç)лар бошида уларнинг сарлавҳаси ва тартиб кўрсаткичи қайд этилади.

Қўлёзма қадимги ҳинд потхи китоб усулида.

Пойгир белгилари (саҳифа кўрсаткичлари) ҳар қайси варақнинг ўнг юзига матн бошланишидан аввал кўйилган. Тартиб ҳар бир бўлим учун алоҳида. Масалан: *ikinti birkiyā* (иккинчи бўлим, биринчи варақ), *ikinti böllüg iki* (иккинчи бўлим, иккинчи варақ), *ikinti üç* (иккинчи бўлим, учинчи варақ), *ikinti tört* (иккинчи бўлим, тўртинчи варақ), ... *üçünç tört otuz* (учинчи бўлим, йигирма тўртинчи варақ) каби. Янги бўлимдан тартиб ҳам янгидан бошланган.

Муҳими шундаки, асарда, ўрни билан шеърлар ҳам келтирилади. Ушбу шеърлар матнда *šlok, šlok nom, šlok taqšut, taqšut* деб қайд этилган.

Сюань-цзан кечмиши». Будда муҳотида яратилган асарлардан яна бири фанда «Сюань-цзан кечмиши» номи билан машҳур.

«Сюань-цзан кечмиши»нинг хитойча ва қадимги туркий версиялари маълум. Туркий версияси минг йил муқаддам Қучу уйғур давлатида хитой тилидан «Тси-ин-чун нўм битиг» номи билан таржима қилинган. Асарнинг туркий версияси замонамизгача ягона қўлёзма нусхада етиб келган бўлиб, у уйғур хатидадир. Лекин қўлёзма ҳозир бўлақларга бўлинган ҳолда Париж, Пекин, Санкт-Петербургда сақланмоқда. Афтидан, қўлёзма китоб аввал бир ердан топилган, кейинчалик ҳар хил йўл билан турли қўлёзма хазиналарига тарқаб кетган (нашрига қаранг: Тугушева 1991).

«Сюань-цзан кечмиши» тан сулоласи даврида ўтган нўмчи сайёҳ Сюань-цзаннинг Будда яшаган ўлкаларга муқаддас сафари хусусидаги мемуар бўлиб, ўзида ўнлаб афсона ва ривоятларни, будда фалсафаси, қадимги Шарқ халқларининг ижтимоий-сиёсий, маданий турмушига, улар яшаган мамлакатлар географияси, тарихига оид маълумотларни жамлаган. Асарнинг иккала версияси илк ўрта асрларда будда оламида кенг тарқалган эди.

Ўз замонасининг машҳур буддашуноси, нўмчи ачари (улуғ устоз) номини олган Сюань-цзан (туркий матнда *Xuintso*) будда йўриқлари, қонун-қоидалари битилган нўм битигларни олиб келиш истагида ғарбга – буддизм ватани бўлмиш Ҳиндистонга сафар қилган сайёҳлардан эди. У ўн етти йил давомида (629–645 йиллар) бир юз йигирмадан ортик мамлакат ва ўлкаларда бўлди. Будда туғилган тупроққа бориб, у ердан олти юз нўм битиг

келтирди. Сўнгра теварагига юртидаги будда сутра ва шастарларининг билимдонларини йиғиб, уларни анаткак тилидан тавгаччага таржима қилиш билан шуғулланди. Бу борада у ўз мактабини яратган.

Сюань-цзан будда нўмларининг мағзини тушуниш ва уларни шарҳлашда замонасининг олимларидан анча илгарилаб кетган эди. Шунинг учун будда рисоаларининг билимдони, улуғ устоз – самтсў ачари отини олган. У муқаддас сафари чоғида кўрган-кечирганларини ҳикоя қилувчи «Ғарб мамлакатлари хотиралари» («Kirügi ellär ödigi») номли аср ёзган. Кейинчалик унинг шогирди Хуэй-ли (туркий матнда Хуилip) ана шу эсдаликлар асосида «Сюань-цзан кечмиши» асарини ёзди. Бироқ Хуэй-ли бу асарни тугата олмади. Унинг ўлимидан кейин ушбу асарни Сюань-цзаннинг бошқа бир шогирди Янь-цзун (матнда Хинтсуң) ёзиб тугатди.

Асарни Х асрда яшаб ўтган олим ва таржимон бешбалиқлик Шингку Шели тутунг қадимги туркий тилга ўгирган.

Матнда асарнинг тўлиқ оти «Bodisatv tayto Samtso асариниң yorіgіn uqіtmaq atlıg Tsi-in-çün tigmä kävi nom bitig» деб ёзилган. Бу ерда kävi – «эпик» деган маънони англатади. Шунда у «Тан сулоласи даврида ўтган бўдисатв Самтсў ачари (яъни Сюань-цзан)нинг ҳаёти ҳақидаги Тси-ин-чун отли эпик нўм битиг» деган тушунчани беради. Яна асар ном bitig деб қайд этилган. Nom сўзи, одатда, қонун китобларини билдирган. Бундан англашиладики, ушбу асар ҳам буддизмнинг қонун китобларидан эди.

Қўлёзма китоб потхи шаклида. У бутунича сақланмаган. Варақларининг кўпи йўқолган, айримлари титилиб, бўлақларигина қолган. Қўлёзма муттасил фойдаланилганиданми, варақларининг гирди уринган, баъзи сатрларининг ёзувини ҳам илғаб бўлмайди.

Китоб тўлиқ бўлмаса-да, сақланиб қолган бўлақлари асосида асарнинг тузилиши, мазмунини тиклашнинг бир қадар имкони бор.

Эски туркий тил ёдгорликлари

Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» достони. Баласағунлик Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг «Қутадғу билиг» достонини 1069–1070 йиллар Кошғарда ёзиб тугаллаган.

Эски туркий тилда *qut* – «кут, бахт», *-ad* – феъл ясовчи, *-ğu* – сифатдош кўшимчаси, *qutadğu* – «кутлантирувчи, кут берувчи» деган мазмунда; *bilig* – «билим» дегани, бироқ муаллиф уни «китоб, билимлар китоби» маъносида қўллаган. *Qutadğu bilig* – «Кут берувчи билим; кут берувчи билимлар китоби» деган маънони англагади.

Асар ўн уч минг мисрадан зиёд бўлиб, маснавийда битилган. «Кутадғу билиг»нинг уч йирик қўлёзмаси маълум. Уларнинг бири уйғур, иккиси араб ёзувида. Уйғур ёзувлиси фанда ҳирот (ёки вена) нусхаси, араб ёзувли қўлёзмалардан бири наманган (ёки фарғона), иккинчиси қоҳира нусхаси деб юритилди (асар қўлёзмалари хусусида қаранг: Содиқов 1997,55-69).

Асарнинг уйғур ёзувли қўлёзмаси (Радлов 1890) ҳижрий 843, қўй йили, муҳаррам ойининг тўртинчи куни (=1439 йилнинг 16 июнида) Ҳиротда кўчириб тугалланган. Бу хусусда китобнинг охирида шундай ёзилган: *Tügändi Qutadğu (bilig) kitabı tarix sekiz qırq üç yilda qoy yil muharram aynıñ törti Haruda*. Ёки бошқа бир ерда: *Tarix sekiz yüz qırq üçtä qoy yil axiri muharram aynıñ tört yañisi Haru šahrında bitildi*.

Ушбу қўлёзмани Ҳасан Қора Сайил Шамс бахши кўчирган. Қўлёзма китоб ҳозир Вена Миллий кутубхонасида (A.F.13) сақланмоқда.

Араб ёзувли қўлёзмалардан бири Намангандан топилган. Ҳозир Тошкентда ЎзР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (1809 рақамли қўлёзма). «Кутадғу билиг»нинг ушбу қўлёзмаси бошқа нусхаларга қараганда тўлиқ. Лекин асарнинг айрим бўлимлари йўқ. Хусусан, китобнинг хотимаси тушиб қолган. Шунинг учун унинг кўчирилган даври ва котиби маълум эмас. Лекин хат услубига қараб, қўлёзма, тахминан, XIII асрда кўчирилган дейиш мумкин.

Араб ёзувли бошқа бир қўлёзмаси Қоҳирадан топилган. Ҳозир ҳам ўша ерда сақланмоқда. Қўлёзма 392 саҳифадан иборат бўлиб, ора-ора унинг варақлари, ҳатто айрим боблар ҳам тушиб қолган. Бунинг ҳам охири йўқ. Хаг туридан, чамаси, XIV асрда (эҳтимол, мамлуқлар давлатида?) кўчирилган кўринади.

Адиб Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибату-л-хақойик» достони.
Адиб Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибату-л-хақойик» достони ўтмиш-

да уч хил от билан машхур эди. Асарнинг кунимизга қадар етиб келган А нусхасида унинг оти «‘Atabatu-l-haqaуiq» («Ҳақиқатлар эшиги, остонаси»), В ва С нусхаларида «Hibatu-l-haqaуiq» («Ҳақиқатлар тортиғи»), D нусхасида эса «Ḡayibatu-l-haqaуiq» («Яширин, ғойибий ҳақиқатлар») деб аталган.

Достоннинг уч йирик қўлёзмаси маълум (А, В, С нусхалар).

Асарнинг А нусхасини 1444 йили Самарқандда Зайнул Обидин бахши кўчирган. Асар уйғур ёзувида бўлиб, орадаги арабча оят, ҳадис, байт ва сарлавҳалар араб хатида. Қўлёзма ҳозир Истанбулдаги Аёсофия кутубхонасида (4012 рақами остида) сақланмоқда.

«Ҳибату-л-ҳақойиқ»нинг В нусхаси Истанбулдаги Аёсофия кутубхонасида сақланаётган 4757 рақамли мажмуа таркибидадир. Ушбу мажмуани 1480 йили Истанбулда Шайхзода Абдулраззоқ бахши кўчирган. Бу ҳақда қўлёзманинг 159-саҳифасидаги таъриҳда шундай қайд этилади: Tarix sekiz yüz säksän dördä toңuz yili zulqada ayiniң on yetisidä šamba küni tamam boldi. Qutluğ bolsun, davlat kelsün, mehnat ketsün tep Šayxzada Abdulrazzaq baxši Qustantaniyada bitidi.

Ушбу қўлёзмада матн уйғур хатида ёзилиб, қаторма-қатор араб ёзуви билан изохлаб чиқилган.

Асарнинг С нусхаси Истанбул Тўпкопи сарой кутубхонасида сақланаётган бир мажмуа таркибидадир. Мажмуанинг котиби ва кўчирилган санаси маълум эмас. «Ҳибату-л-ҳақойиқ»нинг ушбу нусхаси араб хатида битилган.

Айрим манбаларда «Ҳибату-л-ҳақойиқ»дан олинган узиндилар ҳам етиб келган (D, E, F, G нусхалар).

«Девон-и ҳикмат». Хўжа Аҳмад Яссавийнинг адабий мероси «Девон-и ҳикмат»га жамланган. Девоннинг қўлёзмалари ниҳоятда кўп, бироқ қадимий нусхалари етиб келмаган. Борлари, асосан, XVIII-XIX асрларга мансуб (Эшимухамедова 2003).

«Туркий тафсир». Қуръони каримнинг таржималари ва тафсирларининг энг эскиси «Туркий тафсир» («Ўрта Осиё тафсири») отини олган. Қўлёзмаси Қаршидан топилган. Асар Қуръони карим сураларининг таржимаси ва шарҳидир. Таржимон ва котибнинг оти маълум эмас. Асарнинг тузилган даври ва қўлёзма санаси ҳам номаълум. Матннинг тил хусусиятларига асосланиб, асар XII-XIII асрларда яратилган дея тахмин этадилар (қаранг: Боровков 1963).

Асарнинг дастлабки бўлими XLIX сурага қадар Қуръони карим таржимасидир. Сўнгра айрим бўлимларнинг шарҳи берилади. Сатр ости таржималари арабча матнга монанд бўлиб, туркий тилнинг синтактик қурилишига мос келмайди.

Турк-насроний ёдгорликлари

Кунимизгача насроний турклар яратган ёзма ёдгорликлардан етиб келган.

Насроний турклардан қолган мерос ичида қабр ёзувларининг тарихий аҳамияти катта (нашрига қаранг: Малов 1959,75-86). Мазкур қабртошлар XIII–XIV асрларга мансуб бўлиб, улар Еттисувнинг турли ўлкаларидан – Иссиққўлнинг ғарбидан, бир пайтлар чигатой хонларининг қароргоҳи бўлган қадимги Олмалик шаҳрининг харобаларидан чиққан. Шунингдек, насроний битигтошлари Қашқар, Тўқмоқ атрофларидан ҳам топилган. Ушбу манбалар XIII–XIV юзйилликларда айна ҳудудларда насронийликнинг таъсири катта бўлганидан дололат беради.

Битигларнинг тили туркий. Шунингдек, еттисув ёдгорликларининг сурёний тилида яратилганлари ҳам бор.

Насроний турклар иш юритиш ҳужжатлари, матнчилик амалиётида уйғур ва сурёний алифболаридан фойдаланган эсада, қабр ёзувлари учун, асосан, сурёний хатини қўлладилар. Уларнинг Еттисувдан топилган ёдномалари ҳам сурёний хатида.

Насроний қабртошларининг шакли ҳам кўк турк қабртошларининг кўринишидан ажралиб туради. Ёдгорликлар учун юзи япалоқ тош танланган. Ўртага хоч тасвири туширилиб, гирдига сурёний хатидаги туркий матн ўйиб ёзилган.

Насроний битигларининг матн тузилиши ҳам кўк турк, уйғур хоконлиқлари даври матнларидан фарқли. Ушбу муҳитда яратилган ёдномалар қадимги турк эпитафия тузиш анъанасини давом эттиради, дея олмаймиз. Насроний эпитафияларининг тузилиши ўзига хос.

XIV–XVI асрларнинг ёдгорликлари (хоразм ва «чигатой туркийси» манбалари)

«Қисаси Рабғузий». Бурхон ўгли Насируддин Рабғузийнинг «Қисаси Рабғузий» асари XIV аср турк адабиётининг қимматли ёдгорлигидир (нашрига қаранг: Рабғ.). Рабғузий Хоразмдаги

Работ ўғуз деган жойнинг қозиси эди. Бу хусусда асар муқаддима-сида шундай таъкидланади: Bu kitāpnī tūzgān, tā'at yolinda tūzgān, ma'siyat yabanīn kezgān, az azuqluḡ, kōp yazuqluḡ Rabāt oḡuzīnīḡ qāzīsī Burxan oḡlī Nasiruddin uruḡī ... andaq̄ aytur. Рабғузий бу асарини мусулмон мўғул бекларидан бири Насируддин Тўқбуганинг илтимосига кўра хижрий 709 (мелодий 1309-1310) йилда ёзилган: Tāju-l-umarā va muhibbu-l-ulamā beḡlār uruḡī, yigitlār arīḡī, uluḡ atliḡ, qutluḡ zātliḡ, ezḡū qīliqliḡ, islām yarīḡliḡ, moḡul sanīliḡ, musulmān dinliḡ, ādamilar inānči, mo'minlar kūwānči, himmatī ediz, 'aqli tegiz begimiz Nāsiruddin Toqbuḡa...

Муқаддимада таъкидланишича, Рабғузий пайғамбарлар ҳақида яратилган қиссаларнинг билимдони эди. У ўзига қадар яратилган қиссаларнинг ишончилиларини ҳам, аниқ бўлмаганларини ҳам яхши биларди. Шунинг учун ундан улуғ анбиёлар ҳақида асар ёзиб беришини илтимос қиладилар: Tarix yūz ellinīḡ avvalīnda qāsud bitildi-kim, payḡambarlar qissalarīnḡa ḡāyat raḡbatīm bar. Tekmā yerdā tek mā kim ersādā bulinur, ba'zīsī mustaqīm bar, ba'zīsī nāmustaqīm. Bir ančasī muqarrar va bir ančasī mubattar bar. Bir azīnīḡ sozlarī kesūk bar, bir azīnīḡ maqsudlarī öksük. Emdi senūḡ zimmaḡdīn čiqḡan, qalamuḡdīn aqḡan, kitābat-ma seniḡ, ibārat-ma seniḡ bolup bizḡā «Qisasu-l-anbiyā» bolsa oqumaḡa kerāklīk, öḡānmākkā yaraḡliḡ bolḡay erdi, tep iltimās yanliḡ iḡārat boldī ersā, nečā-mā özümnī ol iškā lāyīq, ol amalḡa muvāfiq ermāsīn bilmiš erkān özümnī aḡīrlap nafs saqlamiš bolup oḡur bolsun tep bu iškā oḡradīmiz.

«Қисаси Рабғузий»нинг турли даврларда кўчирилган қўлёзмалари бизгача етиб келган. Мавжуд қўлёзмаларнинг энг эскиси XV асрга мансуб бўлиб, ҳозир Британия музейида сақланмоқда. Эски қўлёзмалардан яна бири Россия ФА Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида С-245 рақами остида сақланмоқда. У XV–XVI асрларда кўчирилган дея тахмин этилади.

Асарнинг бошқа қўлёзмалари кейинги даврларга мансуб бўлиб, матн тили давр таказосига кўра ўзгаришга учраган. XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида асар Тошкент, Қозон шаҳарларида литография усулида ҳам бир неча бор чоп этилган.

«Хусрав ва Ширин». XIV аср туркий адабиётининг муҳим асарларидан бири Қутбнинг «Хусрав ва Ширин» дostonидир.

Асар Низомийнинг айна номдаги достонига ўхшатма тарзида яратилган. Кунимизгача асарнинг ягона қўлёзмаси сақланган, холос (ҳажми 280 саҳифа). Қўлёзма 1383 йили Мисрда кўчирилган бўлиб, ҳозир Париждаги Франция Миллий кутубхонасида сақланмоқда. Кутуб ўз достонини Олтин Ўрда хонларидан бири Тинибекка бағишлайди. Асар 90 бобдан иборатдир.

Достон тили фонетик, лексик, морфологик жиҳатдан ўзи билан деярли олдинма-кетин Олтин Ўрда (Хоразм) адабий мухотида яратилган Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»си, 1391 йили Мисрда яратилган Сайфи Саройининг «Гулистон» асари тилидан фаркланади. Асар тили эски туркийдан эски ўзбек тили («чиғатой туркийси»)га ўтиш жараёнини акс эттирган.

«Нахжу-л-фарадис». XIV аср турк насрининг намуналаридан бири Маҳмуд бин Али бин ас-Саройининг «Нахжу-л-фарадис» асаридир. Китоб отининг маъносини асар сўнгида берилган куйидаги жумладан билиш мумкин: *Bu kitāpkā «Nahju-l-faradis» deyi ism qilindī, ma'nisi ucmaqlarniñ açuq yolu temāk olur.* Асар 1357–1358 йили Олтин Ўрданинг пойтахти Сарой шаҳрида битилган. Асарнинг бизгача бир қанча қўлёзмаси сақланган. Улар Истанбул, Қрим (Ялта), Қозон ва Санкт-Петербургда сақланмоқда. Булар ичида энг тўлиқ ва қадимийлари истанбул ва қрим нусхаларидир. Қозон ва Санкт-Петербургда сақланаётганлари бирмунча кейинги юзйилликларга мансуб бўлиб, тўла қўлёзмалар эмас, улар асарнинг айрим бўлимларидир.

«Нахжу-л-фарадис» ҳар қайсиси ўн бўлимдан иборат бўлган тўрт бобдан ташкил топган. У исломнинг қонун-қоидалари, муслмонлик фарзлари ҳақида маълумот бергучи диний-ахлоқий мазмундаги асар бўлиб, этнографик, тарихий маълумотларга бой. Асар адабий тилнинггина эмас, туркий адабиёт тарихининг ҳам ёдгорлигидир. Асар равон, халққа тушунарли тилда.

Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» достони. «Муҳаббатнома»нинг уйғур ва араб ёзувли қўлёзма нусхалари маълум. Достоннинг уйғур ёзувли нусхаси 1432 йили Язд шаҳрида Мансур баҳши уйғур хати билан кўчирган, ҳозир Британия музейида сақланаётган Or.8193 рақамли мажмуа таркибидаги тўртинчи асар (159б-173а саҳифалар). Асарга *Muhabbatnāma kitābī* деб сарлавҳа қўйилган. Якунида кўчириб тугалланган санаси қайд этилади: *Tamam boldi Muhabbatnāma kitābī. Qutluğ*

bolsun, tarix sekiz yüz otuz beštä čičqan yil rajab ayniñ altisinda Yazd šahrında Mirjalāl(id)din buyurğan üçün bu faqir Mansur baxšī bitidi. Мазкур нусха мавжуд нусхаларнинг энг эскисидир. Асарнинг В, С, Д нусхалари араб хатида бўлиб, кейинги даврларга мансуб (қолган нусхалар ҳақида қаранг: Щербак 1959, 113, 124-124; Sertkaya 1972).

Юсуф Амирийнинг «Дахнома» асари. Юсуф Амирийнинг ушбу асари уйғур ва араб ёзувларида етиб келган. Асарнинг уйғур ёзувли қўлёзмасини Зайнул Обидин бахши кўчирган. Ҳозир Истанбул Тўпқопи саройи кутубхонасида (2172) сақланмоқда. Қўлёзмада асарнинг йигирма уч байти берилган, холос. Қўлёзманинг кўчирилган даври номаълум. Зайнул Обидиннинг яшаб ўтган замониға кўра бу қўлёзма ҳам Самарқандда кўчирилган дейиш мумкин (қаранг: Arat 1992,25-26).

Хўжандийнинг «Латофатнома» достони. «Латофатнома»-нинг уйғур ва араб ёзувли қўлёзмалари маълум. Уйғур ёзувли нусха Кобулдаги Афғонистон Давлат Миллий архивида сақланмоқда. Қўлёзма хижрий 893 (мелодий 1488) йили кўчирилган: Tamam boldi Latāfat-nāma bičün yil zulqada ayiñiñ on ikisidā panjšamba küni tarix sekiz yüz toqsan üčtä (Sertkaya 1977,16).

«Махзану-л-асрор». XV асрда яшаб ўтган Мирҳайдарнинг «Махзану-л-асрор» асари уйғур ва араб ёзувларида битилган. Асарнинг уйғур хатида битилган учта қўлёзмаси маълум. Шулардан бирини Зайнул Обидин бахши кўчирган. Ушбу 33 байтли маттни Зайнул Обидин 1444 йили Самарқандда кўчирган дея тахмин қиладилар (қаранг: Sertkaya 1977,15).

Асарнинг уйғур ёзувли бошқа бир нусхасини Алишоҳ бахши кўчирган (қаранг: Sertkaya 1977,15).

«Махзану-л-асрор»нинг уйғур ёзувли учинчи нусхаси Истанбулдаги Сулаймония кутубхонасининг Аёсофия бўлимида сақланаётган 4757- ракамли қўлёзма таркибида бўлиб, у «Ҳибату-л-хақойик»дан кейинги асардир. Ушбу нусха уйғур хатида ёзилиб, ҳар қатори араб ёзуви билан изоҳлаб чиқилган. Қўлёзмани Абдулраззоқ бахши 1480 йилда Истанбулда кўчирган (қаранг: Arat 1992,27-30).

«Сирожу-л-қулуб». Британия музейида сақланаётган Ог. 8193 ракамли мажмуанинг 1-129b бетларида берилган. Қўлёзмада асарнинг бош қисми учрамайди. Асар сўнгида унинг кўчириб

тугалланган куни, котибининг оти қайд этилган: *Tamam boldi Sirāju-l-qulub kitābī. Qutluğ bolsun, tarix sekiz yüz otuz beštā čičqan yil rajab ayinij yigirmi toquzında Yasd šahrıda Mansur baxšī bitidi.*

«**Масъала китоби**». Британия музейида сақланаётган Or.8193 рақамли мажмуадан жой олган. Асар 47 бўлимдан иборат. Охирида унинг тарихи берилади: *Tamam boldi Mas'ala kitābī. Tarix sekiz yüz otuz beštā čičqan yil ša'bān ayinij törtidā Yasd šahrıda Mirjalāl(id)dinnij suhbatında bu faqir Mansur baxšī bitidi.*

«**Роҳату-л-қулуб**». Британия музейида сақланаётган Or.8193 рақамли мажмуанинг 137a-159a бетларида. Асарда *Bilgil-kim, bir nečā hikāyatlar(ni) Rāhatu-l-qulub kitābidin ixtiyār qilip bitidük* деб қайд этилган. Ушбу асар ҳам «Сирожу-л-қулуб» сингари савол-жавоб шаклидадир. Асар якунида котибининг оти берилган: *Kātibu-l-faqir Mansur baxšī.*

«**Бахтиёрнома**». Асарнинг икки қўлёзмаси маълум (Щербак 1962, 49). Унинг уйғур ёзувли қўлёзмаси Оксфорддаги Бодлеан кутубхонасида (598- рақамли қўлёзма) сақланмоқда. Қўлёзма ҳижрий 838 (мелодий 1434) йили Язд шаҳрида Мансур бахши тарафидан кўчирилган: *Qutluğ bolsun tarix sekiz yüz otuz sekizdā tawuščan yil zulhijja aynij avvalında Mansur baxšī bitidi* (Sertkaya 1977,11-12).

«**Меърожнома**». Асарнинг уйғур ва араб ёзувли қўлёзмалари маълум. «Меърожнома»нинг уйғур ёзувли нусхасини ҳижрий 840 (мелодий 1436-1437) йили Ҳиротда Абу Малик бахши кўчирган. Бу хусусда шундай таъкидланади: *Tarix sekiz yüz qırqta at yil jumadu-l-axira aynij onıda Haruda Abu Malik baxšī bitidim.*

Асарга шундай сарлавҳа қўйилган: *Rasul 'alayhi-s-salāmniij Me'rājqā bargānī. Мукаддимада шундай маълумотни ўқиймиз: Emdi bilgil-kim, bu kitābnij atī Me'rājnāma turur. Nahju-l-faradis atliğ kitābdin türk tiligā ewürdük. Köp kišilärgä fayda tegsün tep Teñri taālanij tavfiqī birlā tamam bitilip xalāyiqniij könli közigä širin körüngäy. Қўлёзма ҳозир Франция миллий кутубхонасида (Suppl. Turc.,190) сақланмоқда (Pavet de Courteille 1882; Sertkaya 1977,12).*

Асарнинг араб ёзувли нусхаси Истанбулдаги Сулаймония кутубхонасининг Фотих фондида (2848- рақамли қўлёзма) сақланмоқда.

«Тазкира-йи авлиё». Ушбу асар Фаридиддин Атторнинг форсча «Тазкирату-л-авлиё» асаридан туркий тилга таржима қилинган (Щербак 1962,47-48). Асарнинг уйғур ва араб ёзувли кўлёзма нусхалари бор. Уйғур ёзувли нусхаси «Меърожнома» билан бир кўлёмда. Ҳозир Париждаги миллий кутубхонада сақланмоқда (Suppl. Turc.,190). «Тазкира-йи авлиё» кўлёманинг 13b-151a саҳифаларида. Матн охирида китобнинг кўчирилган санаси (таърих) битилган. Унга кўра, кўлёмани 1436 йили Ҳиротда Абу Малик баҳши кўчирган: Emdî tazkirada bitilgân mašâyih avliyâlarınîñ hikâyat sözlâri tûgâtildi. Tarix sekiz yüz qîrqtâ at yîl jumadu-l-axîra aynîñ onîda Harûda Abu Malik baxšî bitidim (Sertkaya 1977,12-13).

Асарнинг араб ёзувли кўлёмаларидан бири Истанбулдаги Сулаймония кутубхонасида сақланмоқда. Тошкентда Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтида ҳам асарнинг араб ёзувли нусхаси бор.

Мавлоно Лутфий асарлари. Бизгача Мавлоно Лутфийнинг шеърлар девони ҳамда «Гул-у Наврўз» достони етиб келган.

Мавлоно Саккокийнинг девони. Ушбу девон мумтоз «чиғатой адабиёти»нинг илк асарларидан бирidir. Девоннинг икки кўлёмаси маълум: бири Британия музейида (2079- рақамли кўлём), иккинчиси Тошкентда Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти фондида (7685- рақамли кўлём) сақланмоқда. Британия музейидагиси даврига кўра эскирокдир (нашрига қаранг: Sak.). Мавлоно Саккокийнинг ғазаллари бошқа мажмуалар таркибига ҳам киритилган.

Хусайн Бойқаро девони. Султон Хусайн Бойқаронинг туркий тилда битган девони бор. Шунингдек, Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис»нинг саккизинчи мажлисида Хусайн Бойқаро қаламига мансуб байтларни келтириб, уларни таҳлил этган (Мај.136-149).

Алишер Навоий асарлари. Улуғ мутафаккир Алишер Навоийнинг ёзма мероси куйидагилардир:

1. Девонлари: 1) «Хазойину-л-моний» («Маънолар хазинаси»). Бу тўрт девонни ўзига бирлаштиради: «Ғаройибу-с-сиғар» («Болалик қизиқликлари»); «Наводиру-ш-шабоб» («Йигитлик нодиралари»); «Балойиу-л-васат» («Ўрта ёш бадиалари»); «Фавойиду-л-кибар» («Қарилик фойдалари»).

2) Форсча девони («Девон-и Фоний»).

II. Достонлари. Буларнинг бештаси «Хамса» таркибида: 1) «Ҳайрату-л-аброр» («Яхшиларнинг хайрати»); 2) «Фарҳод-у Ширин»; 3) «Лайли-ву Мажнун» (= «Мажнун-у Лайли»); 4) «Сабъа-и сайёра»; 5) «Садд-и Искандарий» («Искандар девори»). Яна бир достони «Лисону-т-тайр» («Қуш тили»)дир.

III. Тазкиралари: 1) «Мажолисун-нафоис»; 2) «Насойиму-л-муҳабба мин шамойими-л-футувва».

IV. Филологик асарлари: 1) «Рисола-и муаммо»; 2) «Меъзону-л-авзон» («Вазнлар мезони»); 3) «Муҳокамату-л-луғатайн» («Икки тил муҳокамаси»); 4) «Сабъат абхур» луғати.

V. Тарихга оид асарлари: 1) «Тарих-и анбиё-ву ҳукамо»; 2) «Тарих-и мулук-и Ажам»; 3) «Зубдату-т-таворих» («Тарихлар хулосаси»).

VI. Диний-ахлоқий асарлари: 1) «Муножот»; 2) «Арбаин» («Қирқ хадис») = «Насру-л-лаолий» («Марваридлар сочмаси»); 3) «Назму-л-жавоҳир» («Жавҳарлар тизмаси»); 4) «Сирожу-л-муслимин» («Мукулмонлар чироғи»); 5) «Махбубу-л-қулуб».

VII. Манокиблар (автобиографик асарлар): 1) «Ҳолат-и Саййид Ҳасан Ардшер»; 2) «Хамсату-л-мутаҳайирин»; 3) «Ҳолат-и Паҳлавон Муҳаммад».

VIII. Хужжатлар: «Вақфийя»; 2) «Муншаот».

Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарлари. Бобурнинг адиб, тарихчи, адабиётшунос ва тилшунос сифатида қолдирган мероси куйидагилардан иборат: Заҳириддин Бобурнинг энг катта асари «Бобурнома»дир. Муаллиф асарда унинг отини атамайди, лекин асар ҳақида сўз кетганда уни «Вақоийъ» деб атайди. Унинг ўгли Хумоюн ҳам асарни шундай номлаган. Шунингдек, асар «Воқеанома», «Воқеоти Бобурий», «Тузуки Бобурий» номлари билан ҳам юритилган. Шунингдек, Бобурнинг шеърлар девони, фикҳ масалаларига бағишланган «Мубайян» асари, адабиётшуносликка оид «Рисола-и аруз» асари, тилшунослик тарихида яратган «Хатт-и бобурий» алифбоси машҳур.

Бобур хижрий 935 (мелодий 1528) йили Хожа Убайдуллоҳ Ахрорнинг «Рисола-и волидийа» асарини форс тилидан туркийга таржима қилган. Ушбу таржима асар беш бўлимдан тузилган бўлиб, 243 байтдан иборат.

«Шайбонийнома» достони. XVI аср туркий адабиётининг йирик намояндаси Муҳаммад Солиҳнинг бизгача сақланган ягона асари «Шайбонийнома»дир.

Шайбоний девони. Кунимизгача Муҳаммад Шайбонийхоннинг шеърлар девони етиб келган. Девоннинг ягона қўлёзмаси маълум. Девон Истанбулдаги Тўпқопи саройи музейида 2436-рақами остида сақланмоқда (қаранг: Тожибоев 2004).

«Шайбонийнома» достонида муаллиф, ўрни билан, Шайбонийбоний шеърларидан келтиради. Достонда шоирнинг уч ғазали тўла ва икки ғазалидан узинди келтирилган.

Расмий-дипломатик хужжатлар ва эпиграфик матнлар

Тўхтамишхон ёрлиғи. Олтин Ўрда хони Тўхтамишнинг 1393 йили поляк кироли Ягайлига йўллаган ёрлиғи уйғур хатидадир. Матн икки варақка битилган бўлиб, биринчисида 13 сатр, иккинчисида эса 12, жами 25 сатрдан иборат (ёрликнинг тарихий-филологик очерки, транскрипцияси, русча таржимаси ва факсимилига қаранг: Радлов 1888,1-17; 1890,198-199).

Хужжат 1834 йили Москвада Ташки ишлар вазирлигининг бош архивидан топилган. 1921 йилдан бошлаб Варшавадаги марказий архивда сақланмоқда.

Ёрлик Тохтамиш сўзүм Яғаулаға деб бошланади. Матннинг сўнгги 23-25- сатрларида таърих берилган: Тақағу уйл тарих yeti yüz toqsan beštä rajar ayüniñ sekiz уаңıда ordu Tанда erüрдä bitiklädimiz (Товук йили, таърих, етти юз тўксон бешда ражаб ойининг саккизинчи куни ўрда Танда эканлигимизда ёздик).

Темур Қутлуғ ёрлиғи. Олтин Ўрда хонларидан бири Темур Қутлуғнинг 1397 йили битилган ёрлиғи уйғур хатида бўлиб, сатрма-сатр араб хатида изоҳланган (хужжатнинг тарихий-филологик шарҳи, транскрипцияси, русча таржимаси ва факсимилига қаранг: Радлов 1888,18-40, факсимили 1- таблицада). Узунлиги 265 см., эни 23 см. ли ўрама қоғозга битилган мазкур хужжат 54 сатрлидир. Ёрлик хижрий 800 йил (=1397) барс йили, шаъбон ойининг олтинчи кунида Узу сувининг ёқасида Мужаваранда битилган: Tarix sekiz yüzдä bars yilī ša’ban ayüniñ altünči күnidä Üzü suyüniñ канarıда Mujavaranda erüрдä bitildi. Хужжат Венадаги Сарой кутубхонасида сақланмоқда (Содиқов 1997,86-87).

Шоҳрухнинг суюрғал битиги. Шоҳрухнинг Ҳиротнинг Чечактўба мавзеидаги Талхан ота мазорининг мужовури Исмоил номига берган суюрғал(фармон)и уйғур хатидадир. Битиг ҳижрий 825 сигир йили муҳаррам ойининг 22 кунини (=1422 йилнинг 16 январини) Ҳирот яқинидаги Боғи шаҳарда битилган: Tarix sekiz yüz yigirmi beşidä ud yil muharram ayniñ yigirmi ikisidä Bağ-i Şaharda bitildi.

Хужжат Афғонистондаги Майманадан топилган. 1947 йили профессор Е. Бенвенист унинг суратини олган эди. Француз олими Ж. Дени уни фотоси билан бирга нашр эттирди (Deny 1957). Лекин хужжатнинг ўзи йўқолган.

Матн 13 сатрдан иборат. Хати «Қутадғу билиг»нинг ҳирот нусхаси ҳамда темурийлар даврида кўчирилган уйғур ёзувли бошқа манбаларнинг хат услубида.

Султон Абу Саид битиги. Темурийлардан бўлмиш Султон Абу Саиднинг Узун Ҳасанга юборган битиги ҳижрий 873 йилнинг 22 рабиу-л-аввалида (мелодий 1468) битилган: siçqan yilī rabiu-l-avval ayniñ yigirmi ikisidä Miyanada erkändä bitildi.

Мазкур васиқа Истанбул, Тўпқоқи саройи музейи архивида Е 12307 рақами остида сақланмоқда. Матн икки хил алифбода: уйғур ёзувида битилиб, ҳар сатри араб хатида изоҳланган. У 144 см.ли қоғозга ёзилган бўлиб, жами 76 сатрдан иборат.

Мазкур васиқани А.Н. Курат (араб харфларидаги матни, транскрипцияси, факсимили, изоҳ, таржималари билан) нашр эттирган (қаранг: Kurat 1940, 119-134; 195-200).

Умаршайх ёрлиғи (нишонини). Султон Умаршайхнинг мар-филолик Мир Сайид Аҳмадга берган ёрлиғи 1469 йили битилган. У уйғур ёзувида бўлиб, ўн уч сатрдан иборат. Ёрлиқни П. Мелиоранский транскрипция, факсимили, таржима ва изоҳлари билан нашр эттирган (Мелиоранский 1906).

Нишон Sultān Umaršayx bahādur sōzüm деб бошланади. Якунида унинг Андижонда битилганлиги қайд этилган: ...muhurluğ ni(šā)n uy yil šavval ayiñiñ yigirmi sekizi Andigānda bitildi (муҳрли нишон сигир йили шаввал ойининг йигирма саккизида Андиганда битилди).

Амир Темур ёздирган битигтош. Туроннинг султони Темурбег етти юз тўқсон учинчи йилнинг кўкламида (=1391 йилнинг апрели) Тўхтамишхонга қарши юриш бошлади ва бу

хусусда хотира қолдирмоқ мақсадида тошга битиг ёздирди. Мазкур битигтош 1937 йили Улуғ тоғдаги (Шимолий Қозоғистон) Қарсақбай кони яқинидан, ўрнатилган жойидан топилган. Ҳозир Санкт-Петербург Давлат Эрмитажининг Ўрта Осиё халқлари санъати ва маданияти бўлимида сақланмоқда.

Тошдаги ёзув 11 сатрдан иборат бўлиб, дастлабки уч қатори арабча, кейинги саккиз сатри уйғур хати билан туркий тилда битилган. Арабча хати анча ўчган (у басмала ва оятдир). Уйғур харфли туркий матн нисбатан тўлик (қаранг: Содиқов 1997,91–93).

Тилшуносликка оид асарлар

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит турк» асари. Туркий тилни ўрганиш бўйича яратилган грамматикаларнинг энг эскиси Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит турк» («Туркий сўзлар девони») асаридир (МК; МК.facsimile; Кононов 1972 (1,2)). Асар хижрий 469 йилнинг муҳаррам ойида (мелодий 1076/1077 йилда) ёзиб тугалланган. Олимларнинг «Девону луғатит турк» Бағдодда ёзилган, деган тахмини бор. Эҳтимол, у Туркистоннинг йирик маданий-илмий марказларидан бирида яратилгандир. Нима бўлганда ҳам, асар арабларни, араб тилини биладиган шарқ халқлари ва ундан ўтиб европа илмий жамоатчилигини туркий тил билан танитиш мақсадида яратилган.

Кунимизгача «Девону луғатит турк»нинг битта қўлёзмаси сақланган. У хижрий 664 йил йил шаввал ойининг 27 куни (мелодий 1266 йилнинг 1 августида) кўчириб тугалланган. Қўлёзма китоб 319 варақ (қаранг: МК.facsimile). Котиби Муҳаммад ибн Абубакр ибн Абдулфатх ас-Савий ад-Дамашқийдир. Унинг ёзишича, мазкур қўлёзма Маҳмуд Кошғарийнинг ўз қўли билан битган нусхасидан кўчирилган. Қўлёзма ҳозир Истанбулдаги Миллат кутубхонасининг Али Амирий фондида 4189 рақами остида сақланмоқда.

«Девону луғатит турк» икки – муқаддима ва луғат бўлимларидан тузилган. Муқаддимада китобнинг ёзилиш сабаблари, унинг тузилиши; турклар қўллайдиган ёзув; отларнинг ясалиши; феълларнинг тусланиши; сўз таркиби (морфем тузилиши); китобда берилган грамматик қоидалар; турк табақаларининг таърифи ва уларнинг ерлашуви; турк лаҳжаларидаги фарқлар хусусида сўз юритилади. Шу ўринда Ер тузилиши (шаркий ярим шар) харитаси ҳам илова қилинган.

Луғат қуйидаги саккиз бўлимдан иборат:

1. Ҳамзали сўзлар, яъни «алиф» билан бошланадиган сўзлар бўлими.

2. Солим, яъни «алиф», «вав», «йа» ҳарфлари бўлмаган сўзлар бўлими.

3. Музоаф, яъни ундошлари иккиланадиган сўзлар бўлими.

4. Мисол, яъни таркибида «алиф», «вав», «йа» бўлган сўзлар бўлими.

5. Завату-с-саласа (уч ҳарфли сўзлар), яъни «алиф», «вав», «йа» ҳарфлари қисқа унли сифатида ўкиладиган сўзлар бўлими.

6. Завату-л-арбаъа (тўрт ҳарфли сўзлар), яъни «алиф», «вав», «йа» қисқа талаффуз қилинадиган сўзлар бўлими.

7. Ғунналилар, яъни таркибида бурун (думоғ) товушлари келган сўзлар бўлими.

8. Ал-жамъ байнас-сакинайи, яъни ҳаракатсиз икки ундошли сўзлар бўлими.

Ҳар бир боб исм ва феъллардан иборат икки қисмга ажратилган.

Махмуд Замахшарийнинг «Муқадамату-л-адаб» асари. «Муқадамату-л-адаб» («Адаб муқаддимаси») – араб тили лексикологияси ва грамматикасига бағишланган асар. Китоб муқаддима, исмлар бўлими, феъллар, ҳарфлар (ёрдамчи сўзлар), исмларнинг турланиши, феълларнинг тусланиши бўлимларидан тузилган. Шулардан исмлар ва феъллар қисми луғат бўлиб, қолган бўлимлар грамматикага оид. Асарнинг ҳар қайси бўлими тугал бир асар шаклида. Муҳими шундаки, асарнинг мавжуд қўлёзма нусхаларида бу бўлимларнинг жами берилган эмас. Баъзан унинг араб тили грамматикасига бағишланган бўлимлари асардан ажратиб олиниб, мустақил китоб шаклига келтирилган. Уларнинг айримлари грамматика тўпламлари таркибида. Шу зайл ушбу бўлимлар алоҳида грамматик асар сифатида хизмат қилган.

Яна бир хусусияти, мавжуд қўлёзма нусхаларда луғат бўлимлари ҳам тўлиқ келтирилмайди. Айрим қўлёзмаларда ё феъллар ёки исмлар бўлими йўқ.

«Муқадамату-л-адаб»нинг луғат бўлими (яъни исмлар ва феъллар қисми) кўп тиллидир. Тартибга биноан, луғатда аввал арабча сўз келтирилади, сўнг бошқа тилларда – форсча, туркий, мўғулча, баъзан қадимги хоразмий тилида унинг таржимаси, маъноси берилади.

Яна бир жиҳати, асарнинг мавжуд қўлёзмаларида сўзликларнинг берилиши ҳар хил: асар нусхалари икки тилли (арабча-форсча, арабча-туркий, арабча-хоразмий), уч тилли (арабча-форсча-туркий), тўрт тилли (арабча-форсча-туркий-мўғулча) вариантларда тарқалган.

Асарнинг лугат бўлимлари киритилган қўлёзмалари ҳозирги кезде Ўзбекистон, Россия, Тожикистон, Афғонистон, Англия, Франция, Италия, Туркия, Эрон, Ҳиндистон фондларида сақланмоқда (қаранг: Исломов 1998). Лекин буларнинг барида ҳам туркий сўзлик мавжуд эмас.

Мухими, «Муқаддамату-л-адаб»нинг қадимги хоразмий тилидаги сўзлик киритилган нусхалари ҳам маълум. Бири фанда кўния нусхаси деб юритилади. У Юсуф ога кутубхонасида 5010 рақами билан сақланмоқда. Қўлёзмада асарнинг бўлимлари тўлиқ. Лугати икки тилли: арабча сўзлар хоразм тилидаги таржимаси билан келтирилган (хоразмча матн ҳам араб ёзувида). Қўлёзманинг китобат санаси номаълум (тахминан XII асрда кўчирилган).

Яна бири Англиянинг Британия музейида сақланаётган 7429 рақамли қўлёмадир. У 1353 йили кўчирилган. Қўлёзмада фақат феъллар қисми бор. Лугат, асосан, арабча-форсча-туркийда бўлиб, ўрни билан, хоразмча сўзлик ҳам киритилган.

«Муқаддамату-л-адаб» асарининг вариантлари кўп. Табиийки, бу ўринда асарнинг лугат бўлимлари (исмлар ва феъллар) илк вариантда қандай кўринишда эди, деган савол туғилади. Олимлар, муаллиф асарнинг лугат қисмини икки тилда (арабча-форсча) тузган; туркий ва мўғулчасини котиблар кейинчалик қўшганлар, деб биладилар. Бизнингча, бу фикр тўғри эмас. Буни рад этувчи далиллар ҳам бор. Чунки туркий сўзлик киритилган вариантларининг айримлари жуда эски. Яна бир жиҳати, асарнинг нодир нусхаларида келтирилган туркий сўзлик анча қадимий ёзув ва тил хусусиятларини акс эттирмоқда. Ушбу нусхаларни кўчирув чоғида туркий сўзликка алоҳида эътибор қаратилган: баъзи қўлёзмалардаги туркий сўзлик кизида. Жумладан, Анқарадаги Турк тили қуруми кутубхонасида асарнинг 1469 йили Константинополда кўчирилган нусхаси сақланмоқда (А.187- рақамли қўлёзма). У уч тиллидир: арабча-форсча-туркий. Мухими, ундаги аксарият арабча сўзлар остига туркий таржимаси берилади. Форсий сўзлик эса мунтазам эмас.

Мавжуд нусхаларнинг бундай белгилари тубандаги ҳулосага олиб келади. Чамаси, муаллиф мазкур асарини икки қайта ёзган,

аниқроғи бир ёзиб, кейин тўлдириш киритган. Асарни беш бўлимдан иборат шаклда тузган. Бу илк вариантнинг луғат қисми чамаси икки тилли эди: арабча сўзлар хоразмча таржимаси билан келтирилган. Бу билан маҳаллий муҳит талаби назарда тутилган. Кейинги вариантларга хоразмча сўзликнинг киритилганлиги даргумон. Сабаби, XIII асрдан хоразм тили аста-секин истеъмолдан чиқиб, ўлик тилга айлана бошлаган эди.

Кейинчалик Хоразм давлатининг сиёсий-ижтимоий талабидан келиб чиқиб муаллиф асарнинг луғат қисмини қайта ишлаб такомиллаштирган: уни кўп тилли луғатга айлантирган. Муаллиф томонидан қайта ишланган ана шу иккинчи вариантда туркий сўзлик ҳам бор эди. Кейинги асрларда вужудга келган вариантлар муаллифнинг ўша биринчи ёки кейинги – кўп тилли вариантига асосланган кўринади. Асарнинг арабча-хоразмча луғат шаклидаги кўния нусхаси илк вариантга асосланган бўлса эҳтимол. Лекин асарнинг фанда маълум бўлган бошқа нусхалари иккинчи – кўн вариантли нусхадан урчиган дейиш мумкин. Кейинги асрларда асар кўчирилаётган юртнинг маданий, сиёсий-ижтимоий талабларидан келиб чиқиб, унинг янги-янги вариантлари юзага кела бошлаган. Туркий муҳитда кўчирилган нусхаларида туркий сўзлик сақланган, форсийзабон муҳит учун мўлжалланганларида туркийси тушириб қолдирилган.

Британия музейида, ўрни билан, юнонча таржимаси берилган нусхаси ҳам бор. Бу эса асарнинг Европа мамлакатларида тарқалиши ва ўрганилиши билан боғлиқ ҳодисадир. Ўша ўлкаларда яшовчилар талабидан келиб чиқиб, ундаги луғат юнончада изоҳланган.

«Китоб-и мажму-и таржумон-и туркий ва ажамий ва муғалий». Мамлуклар давлатида (1250-1517) турк султонларинг ҳукумронлиги туфайли туркий тилга эътибор катта эди. Бу кезлар арабларнинг туркий тилни ўрганишлари учун грамматика ва луғатлар, турли қўлланмалар яратилган. Арабларга туркий тилни ўргатиш учун ёзилган асарлардан бири «Китоб-и мажму-и таржумон-и туркий ва ажамий ва муғалий»дир (буни қисқача «Китоб-и таржумон-и туркий» деб атаيمиз).

Фанда «Китоб-и таржумон-и туркий»нинг ягона қўлёзмаси маълум. Халил бин Муҳаммад бин Юсуф ал-Кўнавий томонидан ҳижрий 643 (мелодий 1245) йили кўчирилган ушбу қўлёзма кунимизда Голландиянинг Лейден Академияси кутубхонасида сақланмоқда.

Китоб арабча-туркий (63 варак) ва мўғулча-форсча сўзлик (13 варак) бўлимларидан тузилган.

Мўғулча сўзлик киритилган бўлими Н. Поппе томонидан тадқиқ этилган.

Асарнинг туркий тилга бағишланган бўлими биринчи бор М.Т. Хоутсма томонидан (Лейден, 1894) нашр этилган эди. Кейинчалик А.К. Қуришжанов «Исследование по лексике старотюркского письменного памятника XIII в. «Тюркско-арабского словаря» китобида (Алма-Ата, 1970) ушбу ёдгорликни тадқиқ этган.

Асарнинг туркий грамматикага бағишланган бўлими кириш ва тўрт қисмдан иборат. Кириш қисмида ҳамдала, китобнинг ёзилиш сабаби ва туркий тилнинг фонетик хусусиятлари хусусида сўз боради.

Биринчи қисм 26 бўлимли сўзликдир. Қўлланманинг қолган қисмлари туркий тилнинг грамматик қоидаларига бағишланади.

«Аттухфату-з-закийату филлугатит туркийя». «Аттухфату-з-закийату филлугатит туркийя» («Туркий тиллар ҳақида ноёб тухфа») асарини ким ёзганлигини билмаймиз. Асарнинг бир қўлёзмаси маълум. У Истанбулда Валидуддин афанди кутубхонасида сақланмоқда.

Китоб «кипчок тили» грамматикасига бағишланган. Бу хусусда унинг муаллифи ёзади: «Мен бу асарда кипчок тилига асосландим. Чунки энг кўп қўлланадиган тил кипчок тилидир. Туркман тилини бу ишда баён қилмадим. Фақат жуда зарурат бўлгандагина кўрсатдим» (AZFT. 8).

Асар уч бўлимдан иборат: кириш, арабча-туркий сўзлик, грамматик қоидалар бўлими. Кириш қисмида Аллоҳга ҳамду сано айтилиб, китобнинг ёзилиш сабаби, унда туркий тилнинг қай лаҳжасига асосланганлиги баён этилади. Сўнг туркий алифбо ва имло қоидалари хусусида маълумот берилади.

Мухаммад Шайбонийнинг грамматикаси. Ҳасанхожа Нисорий ўзининг «Музаққири аҳбоб» тазкирасида Шайбоний-хон ҳақида маълумот берар экан, ёзади: Дейдиларки, хон Ҳазора қальаси фатҳига отланганда бир ғазал битиб, Ҳири шайху-л-исломи ва Қози Ихтиёрга юборибди... Қози Ихтиёр туркий тилни билмас экан, унинг учун туркий тил қонун-қоидалари китобини битиб юборибди (МА.21). Ушбу маълумотларга қараганда, Шайбонийнинг туркий тилга бағишланган мазкур грам-

матикаси форсийда битилган. Бироқ асар кунимизга қадар сақланган эмас.

«Бадойиу-л-луғат». Алишер Навоий асарларига тузилган биринчи луғатдир. Уни тахминан 1500 йили Ҳусайн Бойқаро фармонида кўра Толи Имоний тузган. Луғатнинг икки қўлёзмаси маълум: бири Техронда, иккинчиси Санкт-Петербургда сақланмоқда.

Луғатда Навоий асарларида қўлланган туркий сўзлар форс тилида изоҳланади. Ҳар бир сўзнинг товуш тузилиши, унинг маъноси, грамматик хусусиятлари ҳақида маълумот берилади. Сўз маъноларини изоҳламоқ учун Навоийдан байтлар берилади (қаранг: Умаров 1992,3-6).

«Луғат-и Навоий». Ушбу чиғатойча-туркча луғатни XVI аср охирида Ражаб ибн Муҳиб Али Шомлу тузган. Луғатда Навоий асарларида қўлланган мингга яқин сўзнинг изоҳи келтирилади. Қўлёзмаси Техрон университетининг кутубхонасида сақланмоқда (қаранг: Умаров 1992,6-10).

«Абушқа». Эски ўзбек тилида яратилган энг эски луғатдир. Мазкур луғатнинг ўндан ортиқ нусхаси мавжуд. Асарнинг ҳозирги оти нисбий. Луғатнинг илк сўзига асосланиб, фанда у «Абушқа» дейилади. Луғатнинг муаллифи Мустафо бин Содикдир. Луғат сўзлари туркийда изоҳланган. Луғатнинг тузилган даври маълум эмас. Ҳозир Венада сақланаётган энг эски қўлёзмаси 1552 йили кўчирилган. Шунга асосланиб, ушбу луғат XVI аср бошларида тузилган дейиш мумкин.

«Луғат-и туркий». Мазкур луғат Ҳиндистонда Шох Жаҳоннинг ўғли Аврангзеб буйруғи билан Фазлуллахон томонидан тузилган. Унинг ягона қўлёзмаси Британия музейида сақланмоқда (қаранг: Умаров 1992,15–20).

«Санглоҳ». Ушбу луғат Алишер Навоий асарлари бўйича тузилган. Муаллифи Мирза Маҳдихондир. Луғат форсийзабон ўқувчига мўлжалланган бўлиб, Навоий асарларидаги маъносини топиш кийин бўлган сўзлар жамланган. Шундан келиб чиқиб, Мирза Маҳдихон уни «Санглоҳ» деб атаган эди (маъноси «тошлок ер» дегани). Луғатда Навоий асарларидан ташқари, ўрни билан Лутфий, Ҳусайн Бойқаро, Бобур асарларига киритилган сўзлар ҳам берилади ва улардан байтлар келтирилади.

«Китоб-и луғат-и атрокийя» Ушбу луғат ҳам Алишер Навоий асарларига тузилган бўлиб, муаллифи Фатҳ Алихондир (қаранг: Умаров 1992,26-31).

І БЎЛИМ. ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШИ ВА ТАКОМИЛИ

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ТАРИХИЙ АТАЛИШИ

Халқ ва тилининг ёши ҳар қачон ҳам уни атаётган ном тарихи билан ўлчанавермайди. Чунки муайян тил ўз тарихи давомида бир қанча ном билан юритилган бўлуви мумкин. Бунинг мисоли, ҳозирги «ўзбек», «ўзбек тили» атамалари у қадар қадимий эмас, нисбатан кейингидир. Аслида ўзбек халқи ва тилининг тарихи жуда қадимга илдиз отган бўлиб, ҳозирги отининг тарихи унинг ёшини ўзида акс эттирмайди. Ўтмишда ҳозирги ўзбеклар ва уларнинг тили бир қанча ном билан атаб келинган.

Қадимги турк ижтимоий-сиёсий муҳитида «халқ» тушунчасини *äl-el, bodun~bodun, el-kün, el-ulus* сўзлари ифода этган. Бизгача етиб келган илк ёзма обидаларда туркий қавмларнинг отлари ҳам тилга олинади. Масалан, кўк турк битигларида туркий қавмларнинг умумий номи *türk (türk, türk bodun, türk eli)* деб аталган. Қавмлар эса *oğuz* (бу қавм уюшмалари *säkiz oğuz, toquz oğuz* дейилган), *uğur, tatar (tatar, toquz tatar, otuz tatar), qarluq, qırçaq, qırqız, basmıl* отлари билан қайд этилади. Баъзан булар *bodun* сўзи билан бирикма шаклида ҳам қўлланган: *oğuz bodun, toquz oğuz bodunı, qarluq bodun*. «Мамлакат, юрт» тушунчасини *el* сўзи ифодалаган: *türk qırçaq eli* каби. Мухими, ёзма манбаларда туркий тил ва унинг диалектлари ана шу қавмларнинг оти билан атоғлик. Бу номлар *til* сўзи билан ҳам қўшиб ишлатилган. Масалан: *oğuz tili, uğur tili*.

Энди туркий тилнинг тарихий номларини ёзма ёдгорликлар мисолида кўриб чиқайлик.

Туркий тилнинг кенг қўлланилган номларидан бири *türk (türkčä, türk tili)* атамасидир. Бу от буддизмнинг VIII–IX асрларга мансуб «Майтри симит нўм битиг» асарига қўлланган. Чунончи, асарда Партанаракшит Карнаважики исмли киши уни тўхри (тоҳар) тилидан турк тилига таржима қилганлиги қайд этилади: *Partanarakšit Karnavajiki türk tilinčä ewirmiš Maytri simit nom bitig (MS.145)*.

Х асрда яшаб ўтган бешбалиқлик машҳур таржимон Шингку Шели тутунг ҳам ўз таржималарида айна атамани қўллаган.

Унинг тавғачча (хитойча) версия асосида туркийга ўгирилган «Сюань-цзан кечмиши» асари турк тилида эканлиги таъкидлангани: Tawğaç tilintin yana beşbaliqlıǵ Şinǵu Şeli tutuǵ yañirtı türk tilinčä ewirmiş (Тавғач тилидан яна бешбалиқлик Шингку Шели тутунг турк тилига ўгирди) (СЦ.V.87). Türk tili атамаси Шингку Шелининг бошқа бир таржимасида ҳам мавжуд. Унинг таржимони ва асар қайси тилдан ўгирилгани ҳақида шундай қайд этилган: Şinǵu Şeli tutuǵ tawğaç tilintin türk tilinčä ewirü tegintim (Шингку Шели тутунг тавғач тилидан турк тилига таржима қилдим) (Nazai 1975,95). Лекин бу таржимон ижодига мансуб «Олтун тусли ёруғ» сутрасининг якунида асар тавғаччадан турк-уйғур тилига ўгирилган деб қайд этилади: beşbaliqlıǵ Şinǵu Şeli tutuǵ tawğaç tilintin türk uyǵur tilinčä ikiläyü ewirmiş Altun öǵlüg yaruq yaltırıqlıǵ qopta kötrülmiş nom eligi atlıǵ nom bitig tükädi (Бешбалиқлик Шингку Шели тутунг тавғач тилидан турк-уйғур тилига таржима қилган «Олтин рангли нурли ялтирокли ҳаммадан устун турадиган нўм тождори» отли нўм битиг тамомланди). Чамаси, мазкур атама асар қўлёзмасининг кўчирилган даври (XVII аср) билан боғлиқ қўлланган.

Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг»ида асар тили türkčä деб аталган (türkčä qoşuq, türkčä masal каби):

Bu türkčä qoşuqlar tüzättim seǵä,

Oqirda unıtma du'a qıl meǵä

(Бу туркча кўшиқларни сен учун битдим,

Ўқирда унутма, мени дуо қил) (QB.58).

Алишер Навоий ўз асарларида туркий тилда сўзлашувчиларни türk (türk, türk ulusı), türki:goular, atrāk номлари билан тилга олади. Турк юртларини türk eli дейди, туркий тилни эса türk (türk tili, türk lafzi, türk alfazi), türkčä (türkčä, türkčä til), türki: (türki:, türki: alfaz) деб атайди. Улуғ мутафаккирнинг таъкидлашича, унинг асарлари ана шу тилдадир. Масалан, «Лисону-г-тайр»да буни далилловчи шундай сатрларни ўқиймиз:

Türk alfazi bilä sürdüm maqāl (LT.253).

Türk alfazi bilä tapti adā (LT.271).

Шундан келиб чиқиб, Навоий туркий шеърятни türk nazmi деб атаган эди.

Навойй кўллаган атамани Захириддин Бобур асарларида ҳам учратамиз. Масалан, у «Бобурнома»да Андижон хақида маълумот бера туриб, элини türk, унинг тилини türki: деб атайди (BN.6). Ёки Навойй ижоди хақида фикр юритиб, туркийда «хеч ким унингдек кўп ва хўп» битмаганлигини таъкидлайди: türki: til bilä tã še'r aytupturlar, heç kim ança köp va xob aytqan emäs (BN.153).

Муҳаммад Солих ўзининг «Шайбонийнома» асарида Шайбонийхон фазилатларини таърифлар экан, унинг туркий асарларини türki: ab'yāt, тилини эса türkcä til деб атаган:

Türki: ab'yātī erür šarbat-ī nāb,

Fārsi: še'rlarī ham serāb (ŠN.29).

Türkcä til bilä i:mālarī bar (ŠN.30).

Бу ном кейинги асрларда яратилган асарларда ҳам кузатилади. Лекин türk атамасининг кўлланив доираси торайган: уни Анатўли туркларигина ўзининг ва тилининг номи сифатида сақлаб колди. Бутун туркий тиллар оиласига нисбатан эса tirki: (türki:, türki: tillär каби) атамасини кўллаймиз.

Ҳозирги замон ориенталистикасида XV асрнинг иккинчи ярми – XVI аср бошларидаги туркий адабиётнинг классик босқичини «чигатой адабиёти», тилини эса «туркий», «эски ўзбек тили» номлари билан ёнма-ён «чигатой тили», «чигатой туркийси» деб аталмоқда. Ушбу ном тарихи Чингизхоннинг ўғли Чигатойхон отига боғланади. Маълумки, Чингизхон ўз ерларини ўғилларига тақсимлаб берганда Ўрта Осиё худудлари Чигатойга теккан эди. Шунга кўра, бу ерлар «Чигатой эли», бу ерда яшаган халқлар «чигатой улуси», халқнинг тилини эса «чигатой тили» деб аталган. Бу от ўзининг семантик таракқиёти давомида шахс отидан маъмурий, ижтимоий-сиёсий ва маданий атамага айланган. Таъкидлаш жоизки, «чигатой улуси», «чигатой тили» атамаларининг мўғулларга боғлиқлиғи йўқ. Чунки бу ўлкада мўғуллар эмас, туркий улус яшаган. «Чигатой тили» атамаси ҳам туркий (эски ўзбек тили)нинг нисбий атамасидир.

Čigatau сўзи атама сифатида XIII асрдан бошлаб кўлланилди. Манбаларга қараганда, бу атама бошлаб (XIII–XIV асрларда) Чигатойхон сулоласи (турк-мўғуллар), давлат ҳокимиятининг олий табақа вакиллари, шунингдек, черикка нисбатан кўлланилган. Кейинчалик (XV асрда) бутун Маворауннаҳр ва

Хуросондаги турк улусига нисбатан, XVI асрдан бошлаб Маворауннахрдаги ҳам туркий, ҳам форсийзабон улусга нисбатан қўлланилган (Благова 1982, 155-156).

XV–XVI асрларда бу номнинг ижтимоий-сиёсий вазифаси ниҳоятда кенгайган бир шароитда бутун Маворауннахр ҳудудини, унинг халқини, халқининг тилини ҳам ифодалай бошлади: юртини, элини *Āğatau*, *Āğatau eli*, халқини *Āğatau ulusī*, унинг тилини эса *āğatau türki:si* дейилди. Жумладан, Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома»сида:

*Āğatau el meni özbek demäsün,
Behuda fikr qilip ğam yemäsün* (ŠN.111).

«Абушқа» луғатида «юрт» маъносига *Āğatau*, *Āğatau diyāī* номлари қўлланилган (DDT. 96, 276).

XVI асрда юз берган темурийлар салтанатининг инқироzi ва Маворауннахрда шайбонийлар ҳокимиятининг барпо этилуви, ўзбек-кипчоқларнинг бу ўлкага кириб келуви оқибатида ушбу атама ҳам истеъмолдан чиқа бошлади.

XIV асрда яратилган «Китоб-и таржумон-и туркий» асарида «туркий», «турк кипчоқ тили» ҳамда «туркманча», «туркман тили» атамалари учрайди. Муаллифнинг таъкидича, китоб «турк кипчоқ тили» коидаларига бағишланган. «Туркманча» ёки «туркман тили» материаллари эса ўрни-ўрни билан қиёс сифатида келтирилади (қаранг: Юнусов 1980, 29-89). Чамаси, ушбу асарда «туркий», «турк кипчоқ тили» атамаси билан кипчоқ лаҳжаси, «туркманча», «туркман тили» дейилганда эса ўғуз лаҳжаси назарда тутилган.

«Аттуҳфату-з-закийяту филлуғатит туркийя» асарида ҳам китоб туркий (кипчоқ) тили грамматикасига бағишланганлиги таъкидланган. Ушбу асарда ҳам, ўрни билан, «кипчоқ тили», «туркман тили» атамалари учрайди (Фазылов, Зияева 1978, 91).

Алишер Навоий «Насойиму-л-муҳаббат»да Сайид Насимий ҳақида маълумот бера туриб, шундай ёзади: Sayid Nasimi:- 'İraq va Ru:m tarafidaği mülkdin erkändür. Ru:mi: va türkmäni: til bilä nazm aytıpdur (NM.437). Бу жумлада Навоий Ru:mi: va türkmäni: til атамасида туркийнинг ўғуз лаҳжасини назарда тутган.

Атамаларнинг яна бири *sart* дир. *Sart* (<скр. *sartha*) сўзи Юсуф Хос Ҳожиб ва Маҳмуд Кошғарий асарларида «савдогар» маъносини билдирган. Масалан, «Қутадғу билиг»да: *Nekü ter*

ešitkil bu sartlar bašī (Бу савдогарлар боши нима дейди, эшитгин) (QB.474). Ёки: Sartniņ azuqī arīg bolsa, yol üzä yer (Савдогарнинг моли тоза бўлса, йўл устида ёяди. Сўзма-сўз: Савдогарнинг озиги ҳалол бўлса, йўл устида ёйди) (МК.1.97).

Ушбу сўз этноним сифатида кейинги даврлардан бошлаб ишлатилган. У аввал форсигўйларни, кейинчалик туркий ўтрок (шаҳар) аҳолига нисбатан ҳам қўлланилган.

«Муҳокамату-л-лугатайн»да Алишер Навоий форсий тилда сўзловчиларни *sart* (*sart*, *sart ulusī*, *sart eli*) ҳамда *fārsi: goy* отлари билан тилга олади. Уларнинг тилини эса *sart tili*, *sart lafzi*, *fārsi: (fārsi:; fārsi: til; fārsi: alfāz)* деб атаydi.

Бу сўзнинг «Бобурнома»даги маъноси эътиборга молик. Заҳириддин Бобур Марғилон (*Marğīnān*)ни таърифлар экан, унинг эли сартлар эканини таъкидлайди. У ёзади: *Eli sarttur va muštzan-u puršaru šor eldür. Jaņaraliq rasmi Māvarāunnahrda šāye'dur. Samarqand-u Buxārāda nāmdār jaņaralar aksar marğīnānidur* (BN.7).

Кобул вилоятининг таърифида *sartlar* ни тожик ва атрок (турклар) билан қориштирмайди; айрим олади. У шундай ёзади: *Julgasīda va tūzlāridā atrāk-u aymaq va 'arābdur. Šahrīda va ba'zi kentlāridā sartlardur. Yana ba'zi kentlāridā va vilāyatida pašāyi-u parāji va tājik-u baraki va afgāndur* (BN.120). Ушбу вилоятда яшовчи элларнинг тили хусусида ёзади: *On bir-on ikki lafz bilā Kābul vilāyatīda talaffuz qīlurlar: 'arabi:; fārsi:; türki:; moğuli:; hindi:; afgāni:; pašāyi:; parāji:; gabri:; baraki:; lamğāni:.* Munča muhtalif aqvām-u muğāyir alfāz ma'lum emās-kim, heç vilāyatta bolğay (ўша жойда).

«Бобурнома»дан олинган мисолларга эътибор берилса, муаллиф Кобул вилоятидаги халқларнинг тили ҳақида маълумот берар экан «сарт» ёки «тожик» тилини эсламайди, у арабий, форсий, туркий, мўғулий ва бошқа тилларни эслайди, холос. Яна Бобур Марғилон элини ҳам «сартлар» деб атаydi. Чамаси, марғилонлик сартлар дейилганда хунармандчилик билан шуғулланувчи (ўтрок ҳаёт кечирувчи) тоифа назарда тутилган кўринади. Булардан англашиладики, *sart* атамаси ўша чоғлар ҳам форсий, ҳам туркий тилли ўтрок, шаҳар аҳолисига нисбатан қўлланилган.

Муҳаммад Солиҳ ҳам «Шайбонийнома»сида Самарқанд қамалини таърифлаб, унинг халқини *sart* деб тилга олади: *Sartlar asru zabun boldilar* (SN.125). Бу ўринда ҳам *sart* атамаси ўтроқ, шаҳар элига нисбатан қўлланилган.

XVII аср тарихчиси Абулғозий асарларида ҳам *sart* атамаси бор. Шунингдек, XIX аср Кўкон тарихчиларининг асарларида-да бу ном тез-тез учраб туради. Бу кезлар XIII асрда Ўрта Осиёга келиб ўрнашган ўзбек қавмидан бошқа туб аҳоли (туркий ва тожиклар) *sart* дейилган, чамаси. Шу сабаб бўлиб, XIX асрнинг иккинчи ярмида рус тилшунослари ўз грамматикаларида ўзбек тилини «сарт тили» (сартовский язык) деб атаганлар.

Энди *özбек* атамаси хусусида. Бу номнинг келиб чиқишини турлича талкин қиладилар. Баъзи олимлар бу номни Олтин Ўрда хони Ўзбекнинг (1312–1342) отига боғлайдилар. Уларнинг фикрича, Ўзбекхон тасарруфидаги улус кейинчалик *özбек* номини олган. Бошқа бир олимлар бу қарашни инкор этадилар. Уларнинг таъкидлашича, XIV–XV асрларда Оқ Ўрдадаги турк-мўғул қавмлари шу ном билан юритилган. Ўзбекхон эса Кўк Ўрданинг хони бўлиб, ўзбек қавмлари унга бўйсунмаганлар (қаранг: Аҳмедов 1992, 10-11).

Ўзбек атамаси XIII–XIV асрларда яратилган форсча ва арабча манбаларда (жумладан, Жувайний, Рашидиддин, Хондамир ва бошқаларнинг асарларида) ҳам учрайди. Уларда бу ном Дашти Қипчоқда яшовчи турк-мўғул қавмига нисбатан қўлланилган. Ҳатто айрим манбаларда Тўхтамишнинг ўзбек хони эканлигига ишора бор (қаранг: ўша жой ва кейинги бетларда).

Кейинги давр манбаларининг гувоҳлик берувича, бу атама ўз маъносини кенгайтириб уруғлар иттифоқини ҳам англата бошлаган. Чунончи, Масъуд ибн Усмон Кўхистонийнинг ёзишича, ўзбекларнинг таркибига йигирмадан ортиқ турк-мўғул қавмлари кирган. Ёки Рўзбекахон (XVI аср) ўзбекларнинг уч тоифадан иборат эканини таъкидлайди: улар Шайбон улусига қарашли барча қабилалар, қозоқлар ва манғитлардир (Аҳмедов 1992, 13-14).

Кейинчалик Дашти Қипчоқдаги ўзбеклар иттифоқига кирган қавмларнинг муайян қисми ўша ердаги қозоқ, қорақалпоқ, бошқирд ва б. таркибига қўшилиб кетганлар. Муайян қисми Шайбонийхон қўшини билан бирга Ўрта Осиёга кириб кела

бошладилар ва шу ерда тургун яшаб қолдилар. Шайбонийхон черигининг катта қисми ҳам ўзбеклардан эди.

XIII асрга қадар Маворауннаҳр ва Хуросон турклари ўзларини *özbek* демаганлар. Бора-бора бу ўлкада келиб ўрнашган ўзбекларнинг мавкеи орта боради; давлат бошқаруви ҳам кўпроқ шуларнинг қўлига ўта бошлайди. Ана шундай тарихий жараён таъсирида бу ерлик маҳаллий турklar ҳам *özbek* деб атала бошлади. Шуниси диққатга сазоворки, келиб ўрнашган қавмлар аввал қайси уруғ-қабиллага мансуб бўлсалар, кейинчалик ҳам, ҳатто XX аср бошларигача ажодий-қабилавий бўлиниш белгиларини сақлаб келдилар. Яқин-яқингача ўзбеклар орасида қўнғирот уруғи, найман уруғи, манғит уруғи каби номларнинг сақланиб келганлиги бежиз эмас.

Юқоридаги маълумотлардан ҳозирги ўзбек халқи XIV асрда Дашти Қипчоқда шаклланган деган мутлақо ғайри илмий хулоса келиб чиқмаслиги керак. Ўрта Осиёда қадимдан яшаб келган туркий туб аҳоли ҳозирги ўзбек халқининг аждодидир. Дашти Қипчоқдан «ўзбек» номини олган қавмнинг келиб ўрнашиши ҳозирги ўзбекларнинг тўлиқ таркиб топишидаги кейинги босқичлардан бири, ҳолос. Уларга қадар бу ерлик туркий халқ бошқа номлар билан аталар эди. Ҳозирги номни эса, кейинчалик, ўзларига келиб қўшилган ўзбеклардан олдилар. Демак, ном тарихи халқ тарихига мутлақо тенг эмас.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, ҳозирги ўзбекларнинг шаклланивида Дашти Қипчоқдан келган туркий улуснинг таъсирини мутлоқ инкор эғиб ҳам бўлмайди. Ҳозирги ўзбек халқи узоқ тарихий тараққиёт таъсирида, турли элат-уруғларнинг бирикувидан ташкил топган. Буни ўзбек шеваларининг ўта хилма-хиллигида ҳам кўриш мумкин.

Özbek номи этноним сифатида XIV асрдан бошлаб қўлланилган бўлса-да, тилга нисбатан кеч амал қилган. Чунончи, ўша кезлар ўзбек қавмининг диалекти *özbek tili* деб эмас, *türki*;, *qırcaq tili* каби умумий номлар билан аталган. Қипчоқ шевалари кейинчалик ҳозирги тилшунослигимизда «эски ўзбек адабий тили» деб аталаётган ёзма тилга ҳам таъсир эта бошлаган. Лекин у эски ўзбек адабий тилининг таянч диалектига айланган эмас. Яъни адабий тил ситуациясида кейин қўшилган улуснинг диалекти у қадар хал этувчи планга кўтарила олгани йўқ. Чунки бу давр Маворауннаҳр ва Хуросон

адабий муҳитида қадимги ва эски туркий адабий тил анъаналари ва таъсири устувор эди. Бинобарин, XIII–XVI асрлардаги мумтоз адабий тил («чигатоӣ туркийси») шу анъана таъсирида шаклланган. Ўзбек адабий тилининг кейинги даврлардаги тараққиёти ҳам бевосита айна адабий тил давомида туради. Бу тадрижий жараёни XVII асрдан – XX аср бошларигача яшаб ўтган Абулғозий, Машраб, Оғаҳий, Муқимий, Фурқат ва б. ўнлаб мумтоз адабиётимиз намоёндаларининг асарлари тилида яққол кузатиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек тили жуда узок тарихга эга бўлиб, унинг ҳозирги номи тил тарихини ўзида акс эттирмайди. Худди шундай ҳолни бошқа туркий (масалан, уйғур, қозок ва б.) тилларда ҳам кузатамиз. Бу ҳодиса туркий тилларнинг, шулар қатори ўзбек тилининг ўта мураккаб жараёни босиб ўтганидан далолат беради.

Ўзбеклар ҳозирги номини кейинчалик қабул қилди ва узок асрлик тилини ҳам шу от билан атай бошлади. Бунга қадар ўзбек тили türkçä, türk tili, türki:, çigataу tili ва бошқа номлар билан атаб келинган.

Адабий тилнинг аталиши

Туркшуносликда «адабий тил» ва «умумхалқ тили» тушунчалари бурундан бор.

Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг «Қутадғу билиг» асарида ёзма адабий тилни bitig söz деб атаган. Ушбу атамадаги bitig – «ёзма, ёзилган, битилган» маъносида, bitig söz эса ҳозирги тилшуносликдаги «ёзма тил, адабий тил» тушунчасини тўлиқ ифодалайди.

Қадимги тилшуносликда ёзма, адабий тилга қарама-қарши ўларок нутқ ҳам фарқланган. Адиб Аҳмад Югнакий ўзининг «Ҳибату-л-ҳақойиқ» асарида «нутқ»ни ağiz til ҳамда til деб атайди. Биринчи атамадаги ağiz – «оғзаки» дегани, ağiz til эса «оғзаки тил», яъни «нутқ» деган маънони англатади. Мана ўша мисол:

Ağiz til bezägi köni söz turur,
Köni sözlä sözni, tiliḡni bezä –

Нутқнинг беаги тўғри сўз турур,
Тўғри сўзла сўзни, тилингни (нутқингни) беа (АН.155-156).

Ёзма манбаларда, ҳатто туркий адабий тилнинг ҳам номлари келтирилган.

Маҳмуд Кошғарий «Девону луғатит турк»да ўз даври етакчи диалектларини (шарқий диалектларни) умумлаштириб «турк тили», қолганларини эса ўз номлари (ўғузча, кипчоқча ва б.) билан атайди. Ана шу «турк тили» ўрнида «хоқония тили», «хоқония туркчаси» номини ҳам қўллаган. Бу билан у қоракхонийлар давлатининг марказий ўлкаларида яшовчилар лаҳжаси (адабий тилга асос бўлувчи етакчи лаҳжалар)ни назарда тутди: «Тилларнинг енгили ўғузча, энг тўғриси, яхшиси яғма, тухси кабиларнинг тили ва, шунингдек, ила, эртиш, ямар, этил водийларидан уйғур шаҳарларигача бўлган жойларда яшовчилар тилидир. Буларнинг ичида энг очик ва равон тил хоқония ўлкасида яшовчиларнинг тилидир.... Шаҳар ўртасида турувчилар хоқоний туркчасида сўзлайдилар» (МК.1.66). Маҳмуд Кошғарий ушбу «турк тили», «хоқония тили», «хоқония туркчаси» атамалари билан ўз даври туркий адабий тилини назарда тутган эди.

Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» асарида *türkçä* билан бир қаторда *buğraхан tili*, *хан tili* атамалари қамқўлланган: *Türkistän ellärindä buğraхан tilinčä bu kitabdän yaxširaq hargez-kim ersä tasnif qilmadi* (Туркистон элларида буғраҳон тилида бирор кимса ҳаргиз бу китобдан яхшироқ ёзган эмас) (QB.48). Бу билан, чамаси, Буғраҳон тасарруфидаги ўлкаларда яшовчилар лаҳжасига таянган адабий тил кўзда тутилади.

Адиб Аҳмад Югнакий «Ҳибату-л-ҳақойиқ»да ўз асари туркий тилда эканлигини таъкидлайди: *Anın uş çiqardim bu türki: kitap* (Шунингдек, бу туркий китобни ижод қилдим) (АН.473). Асарнинг 1444 йили кўчирилган самарқанд қулёзмасида Амир Арслон тархон маснавийси дostonга илова қилинган. Амир Арслон маснавийсида қайд этилишича, муаллиф бу китобини *kaşğar tili~kaşğari: til* да ёзган:

*Tamami erür kaşğari: til bilä,
Ayitmiş adib riqqat-i til bilä.
Äğär bilsä kaşğar tilin har kişi,
Bilür ol adibniñ nekim aymışı*

((Китоб) кошғар тили билан ёзиб тамомланди,
Адиб уни бадий тилда ижод қилди.

Агар ким кошғар тилини билса,
Адибнинг айтганларини англаб етади) (АН. 499-502).

Ушбу байтлардаги *kaşğar tili-kaşğari*: *til* атамасида қоракхонийлар марказий ўлкасидаги кошғар (=қашқар) лаҳжаси (адабий тил) назарда тутилган дейиш мумкин. Ушбу атама Маҳмуд Кошғарий қайд этган «хоқония тили»нинг ўзидир. Чунки девонда қашқарликлар «хоқония туркчаси» да сўзлашлари таъкидланган (МК.1.66).

Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Амир Арслон тархон маълумотларидан қоракхонийлар даври туркий адабий тилига етакчи диалектлар асос бўлиб хизмат қилганлиги аён бўлади. Ушбу ёзма адабий тил «турк тили», «хоқония тили», «буғраҳон тили», «кошғар тили» каби номлар билан аталган. XIII–XV асрларда юзага келиб такомил топган «чиғатой тили», «чиғатой туркчаси» ана шу адабий тилнинг давомидир.

Бу кезларда *čigatay tili* атамаси *türkčä, türki*: номлари билан ёнма-ён қўлланилиб, китобий адабий тилни фарқлаш учун ҳам хизмат қила бошлади. Абулғозийнинг «Шажараи тарокима»да келтирган куйидаги маълумотлари бунга далил бўла олади: *Hamma uluğlar ham äddi: kişilär tüşünsün dep, men bu tarixnī türki: til bilän aytdim. Türki:ni ham andağ autup-men-kim, beş yaşar oğlan tüşünür. Tüşüniş asan bolsun dep men čigatay türki:sidin, färsi:ča va arabčadin bir dāna ham söz qoşmadim.* Бу ўринда *čigatay türki:si* дейилганда XV–XVI асрлардаги китобий тил назарда тутилган. Ушбу атама ҳам қоракхонийлар даври манбаларида қўлланган «буғраҳон тили», «хоқония тили», «кошғар тили» каби адабий тилни англатади. Темурийлар даврида Маворауннаҳр ва Хуросон адабий, маданий муҳитида шаклланган адабий тил («чиғатой туркийси») шу ўлкадагина эмас, балки бутун турк-мусулмон муҳитининг китобий адабий тили даражасига кўтарилган эди.

ИЛК ВА ЎРТА АСРЛАРДА МАРКАЗИЙ ОСИЁДАГИ ТИЛ ВАЗИЯТИ

VI-VIII асрларда бир чегараси Олтойдан тортиб марказий Мўғулистонга қадар, иккинчи ёғи Шарқий Туркистондан тортиб Каспийга қадар улкан ҳудудда амал қилган Биринчи ва Иккинчи

кўк турк хоқонлиқларининг расмий тили туркий тил эди. Салтанатнинг давлат ва жамият бошқаруви, халқаро дипломатик муносабатлари, расмий ёзишмалар туркий тилда олиб борилган. Расман кўк турк ёзуви амалда бўлган. Бадиий адабиёт, илмий ва тарихий асарлар, хонларнинг тузуклари, ёрлиқлари ва чет эллар билан ёзишмалари турк тили ва кўк турк ёзувида битилган. Ҳатто туркий тил Буюк ипак йўли бўйлаб халқаро тил сифатида ҳам амал қилган.

Кўк турк ва кейинчалик унинг ўрнида юзага келган уйғур хоқонлиқларида Марказий Осиёда халқаро статусни олган суғд, баъзан табғач (хитой) тилларига ҳам эътибор қаратилган. Масалан, монументал матнлар битишда, туркий тил билан баробар, суғд, баъзан табғач тилларидан ҳам фойдаланилган. Буни ўша кезлардан қолган икки, уч тилли битигларда ҳам кузатишимиз мумкин. Чунончи, 732 йили тикланган Кул тигин битиги икки тилли: асосий матн туркчада, тошнинг терс юзида хитойча ёзуви ҳам бор. Тўқуз ўғуз (уйғур) хокони Алп Билга (хитой манбаларида Баои) хотирасига 820–821 йилларда тикланган Қорабалғасун обидаси уч тил – туркий, суғдча ва хитой тилида битилган. Бу далиллар турк муҳитида мазкур тилларга алоҳида эътибор қаратилганидан далолат беради.

Кўк турк хоқонлиқларининг айрим ўлкаларида, хоқонликка қўшни юртларда, турклар билан аралаш яшайдиган бошқа кавмлар ичида икки тиллилиқ ҳам амал қилган. Масалан, Суғдда ва хоқонлиқ ҳудудидаги суғдлар кўчиб келиб ўрнашган айрим кентларда, суғд-турк қўштиллилиги, Хоразмда хоразм-турк, қўшни Тохарда ва турк хоқонлиғи, кейинчалик уйғур хоқонлигининг Тохарга қўшни вилоятларида, асосан, тўхрилар орасида тўхри-турк қўштиллилиги ҳам амалда бўлган.

Ўтмишда яратилган матнлар ичида икки, уч тиллилари ҳам анчагина. Лекин матн иккитиллилиги билан, жамият орасидаги билингвизм (қўштиллилик) ходисасини қоришгирмаслик керак. Чунончи, юқорида қайд этилган ҳудудларда хоразм-турк, суғд-турк, тўхри-турк қўштиллилиги бўлган. Лекин табғач-турк қўштиллилиги турк жамияти тарихига хос эмас. Туркий ёдгорликларда хитойча матнларнинг берилиши хитой тилининг мавқеини назарда тутган ҳолда шаклланган. Ислоҳ даврида турклар орасида араб тилининг ўрганилиши ва арабий саводхонликнинг

юкори даражада бўлганлигини ҳам қўштиллилик ходисаси деб санамаслик керак.

Туркий тил кейинги даврларда юзага келган туркий давлат ва салтанатларнинг расмий тили сифатида амал қилди.

Махмуд Кошғарий ўзининг «Девону лугатит турк» асарида туркий тилнинг обрў-эътибори, бошқа тиллар ўртасидаги мавкеи, Ўрта ва Марказий Осиёдаги тил вазияти хусусида батафсил маълумот берган эди.

У туркий тилнинг Шарқ халқлари ўртасидаги мавкеи хусусида тўхталиб, уни «араб тили билан икки улоқчи от сингари тенг пойга қилиб ўзиб бораётган турк тили» дея таърифлайди (МК.І.46).

Турк бўлмаган жамоалар ичида турк тилини ўрганиш зарурати хусусида ёзади: «Уларнинг [туркларнинг] ўқларидан сақланмоқ учун уларнинг хатти-ҳаракатларини маҳкам тутмоқ хар бир аклли кишига лойиқ ва муносибдир. Буларга яқин бўлиш учун энг асосий йўл – уларнинг тилларида сўзлашишдир, чунки улар бу тилда сўзлашувчиларга яхши қулоқ соладилар, ўзларини яқин тутадилар, уларга зарар бермайдилар. Ҳатто улар ўз паноҳида турган бошқаларнинг гуноҳини ҳам кечиб юборадилар.

Ишончли бир бухоролик олимдан ва нисобурлик бошқа бир ишончли олимдан шундай эшитган эдим, улар бу сўзни пайғамбарга нисбат бериб айтган эдилар: пайғамбар қиёматнинг белгилари, охир замон фитналари ва ўғуз туркларининг хуружи ҳақида гапирганда, шундай деган эди: турк тилини ўрганинг, чунки уларнинг ҳукмронлиги узоқ давом этади.

Ҳадиснинг тўғри ёки тўғри эмаслигининг жавобгарлиги айтган кишилар гарданига. Агар тўғри бўлса, турк тилини ўрганиш вожиб(зарур)дир; ҳадис тўғри бўлмаган тақдирда ҳам уни ўрганиш зарурлигини ақл тақазо қилади» (МК.І.43-44).

Махмуд Кошғарий ўз асарида туркий қавмларнинг ерлашуви, бу ўлкалардаги халқларнинг тиллари ҳақида ҳам кенг маълумот беради. Асарда таъкидланишича, Румга яқин биринчи қабила рāčānāk, сўнг qīwčaq, oğuz, yāmāk, bašğirt, basmīl, qay, yabaqu, tatar, qīqīz келади. Қирқизлар Чин яқинидадир. Бу қабилаларнинг ери Рум ёнидан кун чиқаргача чўзилган. «Девону лугатит турк»ка киритилган харитада бу юртлар Ғарбдан Шарққа томон чўзилган.

Муаллиф яна давом этади: Сўнг *ǰigil*, сўнг *tuxsī*, сўнг *yaǰma*, сўнг *iǰǰaq*, сўнг *ǰaruaq*, сўнг *ǰumul*, сўнг *uǰuǰur*, сўнг *taǰut*, сўнг *xītau*. Хитой – Чиндир. Сўнгра *tawǰaǰ*, бу Мочиндир (МК.I.64). «Девону луғатит турк» асарига киритилган харитада бу қабила-ларнинг юртлари Жануб билан Шимол ўртасида берилган.

Турк элларининг чегаралари хусусида ҳам Маҳмуд Кошғарийнинг ўз карашлари бор. Чунончи, у Qaz сўзига изох берар экан, ёзади: «Qaz – Афрасиёб кизининг номи... Баъзилар турк шаҳарлари чегараси Марваш – Шохижондан бошланишини сўзлайдилар. Чунки Қазнинг отаси Топа Alp Er – Афрасиёбдир. У Тахмурасдан уч юз йил кейин Марвни бино қилган. Баъзилар бутун Маворауннахрни турклар ўлкаларидан деб ҳисоблаганлар. У Yankand дан бошланади. Унинг бир оти Dīzrujīn дир. У сариклигига кўра, мис шаҳри демакдир. Бу Бухорога яқиндир. Бу ерда Афрасиёбнинг кизи – Қазнинг эри Sīyavuš ўлдирилган. Мажусий – оташпарастрлар ҳар йили бир кун бу ерга келиб, Sīyavuš ўлган жой атрофида йиғлайдилар. Моллар сўйиб, курбонлик қиладилар. Сўйилган мол конини унинг мозори тепасига тўкадилар. Уларнинг одатлари шундай. Бутун Маворауннахр, Yankand дан Шарққача бўлган ўлкаларни турк шаҳарларидан деб ҳисоблашнинг асоси шуки, Samarqand – Semizkānd, Taškānd – Šaš, Özkānd, Tūnkānd номларининг ҳаммаси туркчадир. Kānd туркча шаҳар демакдир. Улар бу шаҳарларни курдилар ва шундай ном қўйдилар. Ҳозиргача ҳам шундай келмоқда. Бу ерларда форслар кўпайгач, сўнг улар Ажам шаҳарлари каби бўлган. Ҳозир турк ўлкаларининг чегараси Ābisgūn денгизи билан ўралган. Рум ўлкасидан ва Özjānd дан Чингача чўзилади. Узунлиги беш минг фарсах, эни уч минг фарсах, ҳаммаси саккиз минг фарсахдир» (МК.III.163-164). Маҳмуд Кошғарийнинг «kānd туркча шаҳар демакдир. Улар бу шаҳарларни курдилар ва шундай ном қўйдилар. Ҳозиргача ҳам шундай келмоқда. Бу ерларда форслар кўпайгач, сўнг улар Ажам шаҳарлари каби бўлган» деган маълумотлари Маворауннахрнинг санаб ўтилган ўлкалари турклар томонидан бунёд этилгани, кейинчалик бу ерларда форсийзабонлар нуфузининг ҳам ошганлиги, жой номларининг эса форсча атаб кетилганидан далолат беради (İncüögüz – Сирдарё, Keš (~Käš) – Шаҳрисабз каби номларнинг юзага келиши бунга мисол).

Маҳмуд Кошғарий юзйилликлар оша Марказий Осиё заминида яшаб келган этник гуруҳлар ва уларнинг тиллари ҳақида ҳам аниқ маълумотлар келтиради. Жумладан, у мазкур ўлкаларда яшовчи soğdaq, kânčäk, arğu ларни икки тилда сўзлашувчилар деб таъкидлайди. Унинг ёзишича, хўтанликлар, тубутлар ва тангутларнинг баъзилари каби икки тилда сўзлайдиганлар ва бошқа шаҳарларга бориб юрганлар тилида бузуклик бор. Булар бу ерларга сўнг келганлар (МК.1.65).

Мочинликлар ва чинликларнинг алоҳида тиллари бор бўлса ҳам, шаҳарликлар туркчани яхши биладилар. Олимнинг яна таъкидлашича, уларнинг турклар билан ёзишмалари туркчадир (МК.1.65).

Тубутларнинг тиллари алоҳида. Шунингдек, хўтанликларнинг ҳам айрим ёзувлари ва айрим тиллари бор. Тубутлар ҳам, хўтанликлар ҳам туркчани яхши билмайдилар (МК.1.65)

Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишича, Balasağun, Tiraz, Mädinätül-bäyzä шаҳарларининг халқлари суғдча ва туркча сўзлаганлар (МК.1.66). Ушбу факт икки масалага эътибор қаратишни талаб этади: биринчидан, бу ўринда шу ўлкаларда икки тилда сўзлашувчи икки халқ яшаганлиги назарда тутилмоқда; иккинчидан эса бу ўлка халқларининг (soğdaq, kânčäk, arğu ларнинг) икки тиллиги. Маълумки, кўк турк, уйғур хоқонлиқлари ва қорахонийлар даврида бу ўлкаларда турклар билан бирга савдо ёхуд бошқа ижтимоий-сиёсий жараёнлар таъсирида келиб ўрнашиб қолган суғдлар ҳам яшар эди. Маҳмуд Кошғарий soğdaq (яъни суғд) халқини икки тилда сўзлашувчилар деб таъкидлаганда (МК.1.65) кўпроқ шу ўлкалардаги суғдларни назарда тутган кўринади.

Кўк турк, уйғур хоқонлиқлари ва қорахонийлар даврида Баласағун аҳолиси икки тилли эди. Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишича, баласағунликлар суғдча ва туркча сўзлаганлар (МК.1.66). Халқнинг икки тилли эканлигининг боиси, бу ерда турклар билан бирга суғдлар ҳам яшаган. Лекин қорахонийлар даврига келиб, бу ерли суғдларнинг турклашув жараёни юз бера бошлаган кўринади. Маҳмуд Кошғарий soğdaq сўзига изоҳ бера туриб: «Soğdaq – Баласағунга жойлашган бир қавм. Улар Самарқанд ва Бухоро ўртасидаги Сўғддан бўлиб, кейин турклашиб кетган одамлар» деб ёзган эди (МК.1.437).

Олим кошғарликлар ҳақида маълумот берар экан «Қашқарда канчакча сўзлашадиган кишлоқлар бор. Шаҳар ўртасида турувчилар «хоконий туркчаси»да сўзлайдилар» деб ёзади (МК.1.66). Бундан англашиладики, Кошғар теварагида канчаклар яшайдиган кишлоқлар ҳам бўлган ва улар икки тилли эди. Шаҳар ичидагилар эса туркий адабий тилда («хоконий чуркчаси»да) сўзлаганлар.

Мухими шундаки, Маҳмуд Кошғарий kānčāk ларни туркларнинг бир тоифаси деб таърифлайди (МК.1.444). Шунга кўра, «канчакча» атамасини туркий шеваларнинг бири деб қараш мумкин.

«Девону луғатит турк»да Ууғур мамлақати ва унинг эли ҳақида ҳам кенг маълумот берилган. Маҳмуд Кошғарийга кўра Ууғур – беш шаҳарли вилоят исмидир. Унинг ёзишича, Уйғур вилоятида бешта шаҳар бўлиб, у ернинг аҳолиси ғирт кофирлар ва ниҳоятда мохир отувчилардир. У шаҳарларни Зулқарнайн бино қилган. Булар: Sülmi, Qoçu, Čanbaliq, Bešbaliq, Yañibaliq шаҳарларидир (МК. 1.136).

«Девону луғатит турк»да келтирилган харитада бу ўлка Bilādu Uuğur деб қайд этилган.

Маҳмуд Кошғарий бу ўлка халқининг тили ва ёзув маданияти ҳақида ҳам маълумот берган. У ёзади: «Уйғурларнинг тили соф туркча. Лекин ўзлари сўзлашадиган яна бир хил шеvasи ҳам бор. Уйғурлар китобнинг бош қисмида кўрсатилган 24 харфдан иборат туркий ёзувни қўллайди. Китоб ва хат-жанглари шу ёзув билан ёзади. Уйғурларнинг чинликларникига ўхшайдиган яна бир хил ёзуви ҳам бор. Расмий хат-жанг ва ҳужжатларини шу ёзувда ёзади. Бу ёзувни мусулмон бўлмаган уйғурлар билан чинликлардан бошқалар ўқий олмайди» (МКУрумчи,1.40).

Маҳмуд Кошғарий Qoçu ни уйғурлар вилоятидаги бир шаҳар сифатида келтирган (МК.1.136).

«Девону луғатит турк»да келтирилган харитада ҳам бу шаҳарлар бир қизик бўйлаб жойлашган. Ушбу харитада кўрсатилишича, бу вилоят жанубдан Kūčä, шарқий томондан Kemi Talas билан чегараланади. Бунинг баёни асарда яхши берилган. Чунончи, Маҳмуд Кошғарий Kūčä ҳақида ёзиб, уни уйғурлар чегарасидаги шаҳар (МК.1.384), Kemi Talas ни эса мусулмонлар чегарасидаги шаҳар деб таъкидлайди (МК.1.347).

Олтин Ўрда давлатида тил вазияти. XIII-XIV асрларда мўғулнинг ўз улусида расмий давлат тили мўғулча эди. Чингизхон даврида мўғуллар илк бор ўз давлатини курди, кейин империяга айланди. Бунга қадар бу ерлар кўк турк хоқонликлари, сўнг уйғур хоқонликларига қарашли ўлка эди. Мўғуллар эса турк давлатлари тасарруфидаги бир қавм сифатида (асосан, tatar, moğul номлари билан) яшаб келган. Чингизхоннинг буйруғи билан мўғул хати яратилди, ёзувни улар турклар (уйғурлар)дан олди. Бу даврда мўғул адабий тилига асос солинди, адабий тилнинг расмий услублари ишлаб чиқилди. Фикри-мизни XIII асрда яшаб ўтган европалик сайёх Гильом Рубрикнинг ёзмалари ҳам далиллаши мумкин. Сайёх ўз эсдаликларида ёзишчи, мўғуллар ёзувни уйғурлардан (турклардан) олган, саройларида уйғурлар котиблик қилган, ўзларининг мўғулча ёрликларини уйғур хатида битганлар (Григорьев 1981,81-82). Мўғул тили Чингизхон замонида давлат тили мақомини олди ва мамлакатнинг ички ҳамда халқаро муносабатларида етакчи ўринга чиқиб олди.

Бироқ, чингизийлар тасарруфидаги элларнинг, хусусан, Олтин Ўрда давлати(Жўжи улуси)нинг расмий тили қай тил бўлганлиги фанда турли баҳсларга олиб келмоқда. Гап шундаки, туркий халқлар тарихида чуқур из қолдирган Олтин Ўрда давлатида битилган расмий ҳужжатлар оз қолган.

Мўғул хонларининг салтанатнинг илк даврларидан қолган давлат миқёсидаги ва чет эллар билан олиб борган бир қанча ёзишмаларига таяниб, А.П. Григорьев XIII–XIV асрларда (1380 йилга қадар) Олтин Ўрда давлатида расмий тил мўғул тили эди, деган фикрни билдиради (Григорьев 1981). Бироқ ўша замонлардан қолган туркий ёдгорликлар, ўша давр тарихчиларининг ёзмалари ва улардаги аниқ-таниқ қайдлар бу ҳулосани тамом инкор этади.

Олтин Ўрда давлатида, қисман, мўғул тилининг ҳам амал қилганлигини эътироф этмоқ лозим. Бунга Волга бўйидан топилган XIV аср бошларига мансуб ёдгорликни мисол келтириш мумкин. Қўлёзма уйғур хатида ёзилган бўлиб, матннинг катта қисми мўғул тилида, кичикроқ бўлаги эса туркийда. Бундан бошқа ҳам уйғур хати билан мўғул тилида битилган расмий ҳужжатлар маълум. Афғидан, мўғул задагонлари ўз саройларида.

оилада (тор доирада) мўғулча сўзлашганлар. Ҳатто Ботухон даврида (1227–1255) расмий ёзишмалар ҳам мўғулча олиб борилганлиги ҳақида маълумотлар бор. Лекин, бу ходисани Олтин Ўрда давлатининг расмий тили мўғулча эди, деб тушунмаслик керак.

Тарихий манбалардан маълумки, XIII асрда дунё юзини кўрган мўғул империясига қарам ўлкалар туркларнинг асл юрти бўлган. Империя чоғида ҳам бу ерларда турклар истиқомат қилган. Мўғул задагонлари бошда давлат ишларини мўғул тилида олиб боришга ҳарчанд уринмасинлар, бунинг имкони бўлмади. Бундай вазиятда улар расмий ишларни туркийда олиб боришга мажбур бўлдилар. Ҳатто мўғул задагонлари орасида исломни қабул қилганлари ҳам бўлди. Машхур сайёх Ибн Баттута саёҳатномасида турк ўлкаларига келиб қолган татарлар (мўғуллар)нинг ислом динини қабул қилганини тасдиқловчи далиллар бор. Чунончи, у Самарқанд ташқарисидаги Қусам ибн Аббос ибн Абдул Мутталиб муқаддас зиёратгоҳи ҳақида ёза туриб таъкидлайди: «Татарлар ҳам қабри таввоф этиш учун келиб, кўплаб пул садақа қиладилар, сигир ва кўйларини қурбонликка олиб келадилар, дирхам ва диноҳ эҳсон этадилар... Татарлар ҳали ўтпараст эканликларида ҳам мана шу муқаддас макбарага тегмаганлар, ҳатто унинг мўъжизаларига гувоҳ бўлиб сизгина бошлаганлар» (Иброҳимов 1993,75).

Олтин Ўрдада давлат ишлари, ички ва расмий муносабатлар, халқаро дипломатик алоқалар, асосан, туркийда юритилган. Бунга Тухтамышхоннинг 1393 йили поляк қироли Яғайлига йўллаган уйғур ёзувли ёрлиғи, Темур Қутлуғнинг 1397 йили уйғур хати билан битилган ёрлиғи мисол бўла олади.

XIV–XV асрларда Хоразм адабий муҳитида «чигатой туркийси»да ёзилган бадий асарлар ҳам Олтин Ўрда тил вазияти ҳақидаги кўзкарашларга ойдинлик киритади. Хоразм шоирлари қадимги турк адабиёти ва тили анъаналарини сақлаган ҳолда туркий тилда ижод этганлар. Муҳими шундаки, Олтин Ўрда адабий муҳитида яратилган асарларнинг бари «чигатой туркийси»дандир. Бу ходиса «чигатой улуси» ва Олтин Ўрда, қолаверса, мўғуллар тасарруфидаги барча турк ўлкаларида ягона адабий тил амал қилганидан далолат беради. Насируддин Рабғузийнинг 1309–1310 йили ёзилган «Қисаси

Рабғузий асари, Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» достони Олтин Ўрда (Хоразм) адабий мактабининг қимматли намуналаридир.

Кутбнинг «Хусрав ва Ширин» достони ҳам Олтин Ўрда адабиёти ва адабий тилининг ёрқин ўрнақларидан. Маҳмуд бин Али бин ас-Саройининг «Нахжу-л-фарадис» асари ҳам айна мактаб таъсирида юзага келди. Асар 1357–1358 йили Олтин Ўрданинг пойтахти Сарой шаҳрида битилган.

Демак, ёзма манбалар, Олтин Ўрда адабий муҳитидан қолган ўнлаб бадиий асарлар, ўша замонлардан қолган тарихий асарлардаги маълумотларга таяниб, XIII–XIV асрларда Олтин Ўрда давлатининг расмий тили туркий тил, ёзуви эса уйғур хати эди, деган катъий хулосага келиш мумкин.

Ўрта Осиёнинг мўғул истилоси даври тарихи хусусида XIV асрнинг биринчи ярмида ўтган машҳур тарихчи сайёх Ибн Баттутанинг «Тухфату-н-нуззар фий ғаройибу-л-амсор ва ажойибу-л-асфор» номли саёҳатномаси катта ўрин тутди. Сайёхнинг Ўрта Осиёга саёҳати Тармаширин хукмронлиги даврига тўғри келади. Маворауннаҳр султони Алоуддин Тармаширин ҳақида Ибн Баттута шундай маълумот беради: «У қудратли ҳукумдор, қўшини ҳам жуда кўп. У жуда катта подшолик устидан ҳукмрон, ўзи бақувват ва адолатли одамдир. Мамлақати жаҳоннинг тўрт улуғ подшоси: Хитой подшоси, Ҳиндистон подшоси, Ироқ подшоси ва подшо Ўзбек мулклари орасида ўринлашган. ... У мамлақатни ўз биродари ал-Жакатойдан кейин қўлга олган. Бу ал-Жакатой эса ўтпараст бўлиб, тахтга катта акаси Кабақдан кейин ўтирган. Кабак ҳам ғайридин, аммо ўз раъиятига адолатли, мусулмонларни хурмат қиладиган киши бўлган» (Иброҳимов 1993,67).

Алоуддин Тармаширин билан бўлган учрашувида султоннинг туркий тилда сўзлаганини таъкидлайди. Ибн Баттута ёзади: «Мен у ерда «ўрду» деб аталадиган қароргоҳда бир неча кун туриб қолдим. Бир куни одатдагидек масжидга кириб бомдод номозини ўқидим. Номоз тугагач, кимдир менга султон ҳам шу масжидда эканлигини айтди. Мен ўрнимдан туриб унга салом бериш учун яқинига бордим. Шайх Ҳасан ва факих Ҳисомиддину-л-Ёқий султонга менинг тўғримда, бу ерга бир неча кун муқаддам келганлигим ҳақида сўзлаб беришди. Султон менга туркий тилда мурожаат қилди: «Хушмисан, яхшимисан, қутлуғ ўлсун» (Иброҳимов 1993,68).

Султон билан бошқа бир учрашуви тўғрисида ёзади: «Шох хузурига – чодирга кириб, унинг олтин қадалган ипак мато тўшалган тахтда ўтирганини кўрдим, бу тахт минбарга ўхшаб кетарди. Чодирнинг ичи зар ипак билан тўқилган мато билан копланган, султоннинг тепасида бир тирсак баландлигида қимматбаҳо тошлар ила безатилган тож осиглик турарди. Улуғ амирлар султоннинг ўнг ва сўл тарафида ўриндикларда ўтириб олишган, улар олдида эса подишоҳнинг болалари кўлларида елпигич тутиб туришарди. Чодирга кираверишда ноиб, хожиб, Соҳибу-л-аллома (муҳр эгаси) туришибди. Улар (муҳрни) «ол тамға» деб аташади. «ол» – «қизил» ва «тамға» – «муҳр» маъносини билдиради. Мен чодир ичига қадам кўйганимда шу тўрт киши менга пешвоз чиқиб, мен билан бирга ичкарига киришди. Мен султонга салом бердим, у саволлар берди. Соҳибу-л-аллома сўзларимни таржима қилиб турди. Сухбатимиз мавзуи Макка, Мадина, Қуддус (Аллоҳ уларни янада юксалтирсин), ал-Халил, Дамашк, Миср хақида, ал-Малику-н-Носир, иккала Ирок ва уларнинг подшоси, шунингдек, форс мамлакатлари тўғрисида эди» (ўша китоб, 69- бст).

Мухими, Ибн Баттута Маворауннаҳрдан ўтиб Ҳиндистонга борган чоғдаги хотираларида ҳам туркларга оид бир мисолни келтиради. Бу мисол Тармашириннинг ўғли билан боғлиқ. Сайёҳ ёзади: «Ҳинд тупроғига қадам кўйганимдан икки йил ўтгач, шундай бир хабар эшитдим: Султоннинг (яъни Тармашириннинг) ҳешлари ва амирлари Хитой билан чегарадош узок вилоятга унинг кўпчилик қўшини турган жойга тўпланиб, султоннинг Бузан-ўғли исмли ўғлига қасамёд этганлар. У ерда шахзодаларни «ўғли» деб аташади» (Иброҳимов 1993, 70).

Темурийлар салтанати даврида тил вазияти. Темурийлар замонида давлат тили туркий тил эди.

Темурийлар давлатида расмий, дипломатик ишлар, асосан, туркий тилда олиб борилган. Айниқса, Туроннинг султони Темурбекнинг ўзи туркий тилга катта эътибор қаратган. Унинг етти юз тўксон учинчи йилнинг кўкламида (=1391 йилнинг апрели) Тўхтамишхонга қарши юриш бошлаган чоғда ёздирган хотира битигтошининг туркий тилда ва қадимги туркий (уйғур) хатида битилганлиги бежиз эмас. Темурбек тахтда эканлиги чоғида ҳам, бутун салтанат даврида ҳам қадимги тил ва ёзув

анъанасига амал қилинди. Буни темурийлар томонидан битилган расмий ҳужжатлар исботлаб турибди. Чунончи, Шоҳрухнинг хижрий 825 сигир йили муҳаррам ойининг 22 куни (=1422 йилнинг 16 январ) Ҳирот яқинидаги Боғи шаҳарда битилган суюрғал битиги, Султон Абу Саиднинг хижрий 873 йилнинг 22 рабиу-л-аввалида (мелодий 1468) Узун Ҳасанга юборган битиги, Султон Умаршайхнинг 1469 йили битилган ёрликлари туркий тилда ва уйғур хатидадир.

Темурийлар даври тил вазияти хусусида Алишер Навоий муҳим маълумотларни бериб ўтган.

Навоий Шарқда туркий тилнинг обрў ва мавқеи хусусида алоҳида тўхталган эди. Унинг таъкидлашича, тилларнинг барчасидан араб тили нафислиги билан ажралган ва балоғат безаги билан мўъжиза кўрсатувчандир-ки, ҳеч такаллум аҳлининг бунда даъвоси йўқ, сўзи сидқ ва иши таслим бўлишдир. Малик-и олам жалла ва аълонинг калом-и мўъжизнизоми ул тил билан нозил. Расул алайҳи-с саловати вас-саломнинг ҳадис-и саодат анжоми у лафз билан ворид бўлибдир...

Бундан сўнгра уч нав тил борким, асл ва мўътабардир. Ва ул тилларнинг ҳар бири ўз гапирувчиларининг сўзлашувларига мосдир ва ҳар қайсисининг тармоқлари бағоят кўлдир. Аммо туркий, форсий ва ҳиндий асл тилларнинг чиқиш ўрнидир-ки, Нух пайғамбар салаватуллаҳи алайҳининг уч ўглига: Ёфас, Сом ва Ҳомга туташади... Уч тил-ки: туркий, форсий ва ҳиндий бу учовининг авлод ва қарамлари орасида тарқалди (ML.167-168).

Навоийнинг ёзишича, туркнинг улуғидан кичигигача, навқаридан бегигача сарт тилидан баҳраманддирлар. Андоқ-ким, ўз тирикчилиги хусусида сўзлаша олурлар. Баъзи фасоҳат-у балоғат билан ҳам такаллум қилурлар. Ҳагто турк шоирлари форсий тил билан рангин шеърлар ва ширин гуфтор зоҳир қилурлар (ML.169).

Навоийнинг ёзишича, мамлакат араб халифалари ва султонлари қўлида экан, фалак ул кезде дибирға араб тили билан жилва берди. Андоқ-ки, Ҳассон Собитдек ва Лақитдек маликул-калом суҳангузорлар ва маъни яратувчи гўзал сўз эгалари пайдо бўлдилар ва ўз тилларида шеър адосининг додини бердилар. Бу муносабат билан араб подшоҳларидан Иброҳим Маҳдийдек, Маъмун халифадек ва булардан ўзга салотунзодалар, шеърлардан қасидалар айтдилар, фойдалар келтирдилар.

Дунёнинг баъзи иқлим ва ўлкасида сарт (форс) подшоҳлари мустақил бўлгандан кейин форсигўй шоирлар пайдо бўлдилар. Қасидада Хоконий, Анварий, Камол Исмоил, Захир ва Салмондек; маснавийда устод-и фан Фирдавсий, замонининг нодири шайх Низомий ва ҳинд сеҳргари Мир Хусравдек; ғазалда ўз вақтининг яратувчиси Шайх Муслихиддин Саъдий ва асрининг яғонаси Хожа Ҳофиз Шерозий кабилар етишди... Бу муносабат билан сарт султонларидан ҳам султон Тугрулдек ва шох Шижодек юқори қадрли подшоҳлар ва баланд мартабали юлдуз сипоҳлар рангин байтлар, ширин ғазаллар айтдилар, ўз ва ўз замонларида машхур бўлдилар ва турмушлари варақларида ёзилди.

Мамлакат араб ва сарт султонларидан турк хонларига ўтгандан сўнг, Хулағухон замонидан султон соҳибқирон Темур Кургон замониғача турк тили билан ижод қилувчи таърифга лойиқ шоир пайдо бўлмади, вараққа ёзилувчи асар зоҳир бўлмади. Султонлардан ҳам қасида айтишга лойиғи бўлмади. Аммо султон соҳибқирон Темур Кургон замонидан фарзанди Шохрух султон замонининг охириғача турк тилида ёзувчи шоирлар пайдо бўлдилар ва ул хазратнинг авлодларидан ҳам хуштаб подшоҳлар пайдо бўлдилар. Шоирлардан Саккокий, Ҳайдар Хоразмий, Атоий, Муқимий, Яқиний, Амирий ва Гадоний каби. Лекин юқорида айтилган форсий шоирларга тенглашадигани пайдо бўлмади. Уларга ёлғиз Мавлоно Лутфий тенглаша олди. У кишининг таъ аҳли қошида ўқиса бўладиган бир неча матлаълари бор...

Подшоҳлар ичидан ҳам, султон Бобурдан бошқа ҳеч қайсисидан шеърий асар чиқмади ва варақ юзига нақш қиларли бирор нарса қолмади... то бу вақтгачаки... Абулғози Султон Ҳусайн Баҳодирхон... подшоҳлик тахтига ўтиргач... сўз аҳлини юқори даражага кўтариш ва ривожлантириш юз берди. Ҳар илмда фойдали асарлар, ҳар фанда натижали ёзишмалар яратдилар, қизик китоблар ва ажойиб девон, ғазал, қасида ва маснавий каби шеър турлари ҳамма ёққа ёйилди. Ўзлари ҳам, гарчи ҳам форсий ҳам туркий тилда айтмоққа қодир бўлсаларда, аммо асл таъбарининг тортиши ва шу тилнинг тарқалган бўлиши муносабати билан туркий тилда девон яратишга майл қилдилар ва кўнгилига ёқувчи байтлар, тенги йўқ ғазаллар туздилар (ML.188-190).

Темурийлар салтанатининг айрим худудларида икки тиллик ҳам амал қилган. Буни биз Ҳирот адабий муҳитида ижод этган адабиёт аҳллари асарларида яққол кузатишимиз мумкин.

Турк давлатларидан ташқи ўлкаларда туркий тилнинг мавқеи масаласи. Миср ва Сурия тарихида мамлуклар давлати (1250-1517 йиллар) номи билан аталувчи ижтимоий-сиёсий тузум чуқур из қолдирган. Мамлуклар айюбий султонларнинг қўлида хизмат қилган, келиб чиқиши кипчок куллардан эди. Замона зайли билан қачонлардир бу юртларга кул (мамлук) сифатида сотиб олиб келтирилган кипчокларнинг етакчилари, қўшин бошлиқлари маҳаллий султонун амирларнинг кучсизланувидан фойдаланиб, давлатни қўлга олдилар. Ушбу мамлук-кипчок давлатининг асосчиси Султон Байбарс эди.

Мамлуклар замонида давлат ва жамият бошқаруви туркларнинг қўлига ўтди. Мамлакатнинг маданий, сиёсий ишларида туркларнинг таъсири кучайди. Бунинг оқибатида ҳуқумдорларнинг тили бўлмиш туркий тилга эътибор қаратилди, ҳуқумдорларнинг тили сифатида туркийнинг мавқеи кўтарилди. Туркий тил мамлуклар давлатининг расмий тилига айланди. Бу кезлар арабларнинг туркий тилни ўрганишлари учун грамматика ва луғатлар, турли қўлланмалар яратилган. Миср ва Сурияда туркий адабиёт ҳам юзага кела бошлади. Амир ва султонларнинг буйруғи билан туркий тилда бадиий асарлар ижод этилди, араб ва форс тилларидан таржималар қилинди. Энг сара туркий асарлар уларнинг кутубхоналари учун кўчиртирилди. Бу кезлар Миср ва Сурия билан Анатўли, Хуросон, Туркистон, Олтин Ўрда, Озарбайжон ўртасида маданий, адабий алоқалар кенгайди. Ёзишларича, Қоҳира мадрасасида Олтин Ўрда ва Туркистондан келган олимлар мударрислик қилганлар (Eckmann 2003,52).

Мамлук-кипчок адабиётининг энг эски намунаси Берка Факихнинг шеърдир. Берка Факих 1383 йили Искандарияда Олтин Ўрданинг машҳур шоири Кутбнинг «Хусрав-у Ширин» маснавийсини кўчирган. Унинг охирига ўзи 51 байтли хотима ҳам ёзиб киритган.

Мамлук-кипчок адабиётининг йирик намояндаси Сайфи Саройдир. У асли Сарой шаҳридан эди, кейинчалик Мисрга кетди. У 1391 йили Саъдийнинг «Гулистон» асарини туркийга

эркин таржима килди. Асар «Китоб-и Гулистон бит-туркий» деб аталади.

Мамлуклар давлатининг баъзи ҳуқумдорлари ҳам ижод қилганлар. Уларнинг туркий тилдаги шеърларидан етиб келган (Eckmann 2003,57-59).

Мамлук-кипчоқ адабиётида таржима асарлар ҳам юзага келди. 1510 йили Фирдавсийнинг «Шохнома»си туркийга таржима қилинган. Таржимони Ҳусайн бин Ҳусан бин Муҳаммад ал-Ҳусайнийдир.

Мамлуклар даврида туркий тилда илмий асарлар ҳам яратилган, араб ёки форс тилларидан туркийга таржима қилинган. Ўша даврда яратилган фикҳ китоблари, тиббий асарлар, чавандозликка оид асарлардан бизгача етиб келган (Eckmann 2003,60-66).

Фикҳ(ислом шариат илми)га оид асарлар куйидагилардир: араб тилидан ўгирилган «Иршоду-л-мулук вас-салотин», «Китобу-л-фикҳ» асарлари, «Китоб мукаддимат Абил-Лайс ас-Самарқандий», фатволар мажмуасидан иборат «Китоб фил-фикҳ би-лисони-туркий» рисоаларидир.

Тиббиётга оид асарлар отларнинг қилиқлари, отларда учрайдиган касалликлар ва уларни даволаш чоралари хусусида, от парвариши билан боғлиқ. Булар арабчадан таржима қилинган «Китоб байтарату-л-возих» ҳамда форсчадан ўгирилган «Китобу-л-хайл» рисоласидир.

Чавандозликка оидлари арабчадан таржима этилган «Хулоса» ёки «Китоб фи илмун-нуссоб» ҳамда «Мунйату-л-Кузоб» асарларидир.

Арабларга туркий тилни ўргатиш учун йирик грамматик асарлар, қўлланмалар яратилган.

Туркий тил айрим даврларда Ҳиндистонда ҳам амал қилган. Ҳиндистонда туркий тилга Дехли султонлиги даврида, кейинчалик бобурийлар ҳуқумронлиги замонида катта эътибор қаратилган эди. Атоқли жамоат арбоби, Заҳириддин Бобур ўз салтанатида туркий ва форсийнинг амал килувиغا катта эътибор қаратди, туркий адабиётнинг гуллаб яшнашига имконият яратиб берди. У ва унинг фарзандлари даврида Ҳиндистонда туркий тилда йирик тарихий, бадий асарлар яратилди. Бобур ўз асарларининг кўпини ўша тупроқда эканлиги чоғида битди.

«Бобурнома», «Мубаййан», шеъррий девони ҳам ўша чоғлар Бобурнинг салтанат даврида ёзиб тугалланди. Бобурдан сўнг туркийда ижод этиш анъанасини Камрон Мирзо ва бошқалар давом эттирди. Ҳиндистонда яратилган бадий адабиёт ўзбек адабиёти тарихи, адабий тили («чигатой туркчаси»)нинг ноёб намуналаридир.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАРАҚҚИЁТИ МАСАЛАСИ

Ўзбек адабий тили ўз тарихини қадимги туркий тил - кўк турк битиглари ҳамда уйғур, моний, брахма, сугд ёзувларида битилган энг кўҳна туркий обидалар тилидан бошлайди.

Туркий адабий тилнинг шаклланиши ва унинг такомилга эришувида VI–VIII юзйилликларда ҳуқум сурган Биринчи ва Иккинчи кўк турк хоконлиқлари даври алоҳида аҳамиятга эга. Бу даврда қудратли турк салтанатларининг юзага келиши туркий халқлар маданияти, адабиёти ва адабий тилининг тараққиётига кенг йўл очиб берди. Давлат ва жамият бошқаруви, давлат иш юритиш ва халқаро дипломатик муносабатларни тартибга солиш, илм-фан ва адабиёт учун империя ҳудудида ягона адабий тилдан фойдаланиш эҳтиёжи туғилди. Турк хокон ва машҳур амалдорлари шарафига тикланган ёдномалар ана шу адабий тилдадир. Битиглар бутун турк улусларига қаратилган. Битиглар хоконнинг ўз яқинлари, уруғлари, давлат амалдорлари, тўрт томондаги халққа, бутун турк улусига, келажак авлодга мурожаатидир. Жумладан, 732 йили улуғ саркарда Кул тигин шарафига тикланган ёдгорлик битиги шундай сўзлар билан бошланган: *Sabīmīn tükāti esidgil: ulayu ini yägünüm, oğlanīm, biriki oğuşum, bodunum, biryā šadapīt bäglär, yīrya tarqat, buyruq bäglär, otuz ... toquz oğuz bägläri, bodunī, bu zabīmīn edgüti esid, qatıǵdı tınlä* – Сўзимни тугал эшитгил кетимдаги ини, жияним, ўғлоним, иттифоқ, уруғим, халким, ўнгдаги шадарит беклар, чапдаги тархонлар, буйруқ беклар, ўттиз ... тўққиз ўғуз беклари, халқи, бу сўзларимни яхшилаб эшит, диққат билан тингла (Ka.1-2). Бу жумлалар кўк турк битигларининг бутун турк улусларига тушунарли, улар учун умумий бўлган тил билан битилганлигидан далолат беради.

Кўк турклар замонида юзага келган адабий тил анъаналари уйғур хоконликлари даврида ҳам давом этди.

Уйғур хокони Мўюн-чўр шарафига ўрнатилган битигда давлат низоми билан боғлиқ мисол бор. Битигда 750 йил воқеалари хикоя қилинар экан, шудай дейилади: Ol yil ...başı anta aqsıraq ordu örgin anta ititdim, çit anta toqitdim, yay anta yayladim, yaqa anta yaqaladim, belgümin bitigimin anta yaratitdim - Ўша йили ... (Кем) бошида оқ ўрда чодирини тиктирдим, мудофаа деворларини курдирдим, ёзни ўша ерда ўтказдим, ўша ерда тангрига ибодат қилдим, туғроимни, битигимни (тузугимни) ўша ерда яраттирдим (МЧ.20). Қадимги туркий тилда belgü – «белги, нишон» дегани, belgü bitig эса жуфт ҳолда «давлат тузуги, низоми, бош коидаси» маъносини англатади. Битигдан олинган мисолда ўша чоғлар Мўюн-чўр томонидан уйғур хоконлигининг давлат низоми (тузуги) яратилгани таъкидланмоқда. Ёки битигда товушқон йил, бешинчи ой воқеалари шундай таърифланади: Anta İduqbaş kedintä, Yabaş, Toquş beltirintä anta yayladim, örgin anta yaratitdim, çit anta toqitdim, biğ yilliq, tümän künlük bitigimin belgümin anta yası taşqa yaratitdim – Ўшанда ғарбда Идукбошда, Ябаш ва Тўкуш (дарёларининг) қуйилишида ёзни ўтказдим. Ўша ерда саройимни курдирдим, мудофаа деворларини ўша ерда тиклатдим, минг йиллик, туман кунлик битигимни-тузугимни ўша ерда ясси тошга ёздирдим (МЧ.21). Ушбу мисолдаги «минг йиллик, туман кунлик битиг» уйғур хоконлиги даврида қадимий тил ва ёзув, матн тузиш анъаналари давом этганлиги, минг йиллик анъаналар асосига қурилган давлат низомининг ясси тошга ёздирилганлиги қайд этилмоқда.

Уйғур хоконликлари даврида эски анъаналар давом этиши билан бирга адабий тил янги бир босқичга кўтарилди. Бу жараён шарқий туркларда буддизм, монийликнинг кенг ёйилуви билан боғлиқ. Туркий мухитга буддизмнинг тарқалиши, аввало, таржимачилик саҳасида катта бурилиш ясади. Кўплаб будда ёдгорликлари қадимги туркийга таржима қилина бошлади. Одатда, ушбу асарлар санскрит, тохар, суғд ва хитой тилларидан ўгирилар эди. Ўша кезлар шарқда будда асарларининг тохарча, суғдча, хитойча версиялари ҳам кенг тарқалган эди. Будда ёдгорликлари фақат санскритчадан эмас, ўрни билан, ана шу

тиллердаги версияларидан ҳам таржима қилинган. Бундай таржималарда аввалига тохарча нусхалардан фойдаланилди. Кейинчалик, тохар тилининг мавкеи сусайганлиги туфайли бўлса керак, хитойчадаги будда асарлари туркийга ўгирилган. Шунингдек, турк ижодкорлари диний мазмундаги асарлар ижод этдилар. Бу кезлар яратилган будда нўм китоблари, сутра ва шастарлар фақат диний-фалсафий асарларгина эмас, улар қадимги турк ёзма адабиёти ва адабий тилининг қимматли намуналари ҳамдир.

Будда асарлари узок давр тараққий этиб такомилга эришган классик ёзма адабий тилда, унинг китобий услубида яратилган. Диний асарларда бу китобий кўтаринки услуб қатъийлашиб, меъёрга айланган. Кейинчалик, асар нусхалари қай замонда кўчирилишидан қатъи назар, тарихий меъёрга амал қилинаверган.

Х асрда қорахонийлар давлатида ислом дини расман қабул қилинди. Бу жараён адабий тил, ёзма адабиёт, маданий ҳаёт ва фалсафий қарашларга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Айни кезлардан адабий тилнинг янги бир босқичи бошланади.

Мўғуллар салтанати даврида ҳам бутун салтанатга қарам ерларда, тўрт улусда – Чиғатой, Жўжи, Хулагу, Ўктой (Угадой) улусларида мўғул тили эмас, қорахонийлар адабий тили анъанасини сақлаган туркий тил амалда бўлди.

Адабий тил хусусида сўз кетганда Олтин Ўрда давлатида ёки бошқа қипчоқ элларида ўша чоғлар юзага келган ёзма тил анъанасини ҳам унутмаслик керак. Бу муҳитда яратилган ёдгорликлар тили айрим диалектал хусусиятлари билан ўзга муҳитда яратилган асарлар тилидан фарқланиб туради. Ушбу ёдгорликлар тилида қипчоқ элементларининг таъсири кучли. Айрим асарларда уларнинг «қипчоқ тили»да эканлиги ҳам таъкидланган (манбалардаги «қипчоқ тили» атамаси қипчоқ лаҳжаси таъсирида бўлган ёзма адабий тилни англатади). Олтин Ўрда замонидаги ёзма-адабий тил «чиғатой туркийси»нинг қипчоқ таъсирига берилган бир кўриниши эди. Кейинчалик бу тил ҳозирги қипчоқ тилларининг шаклланивида асос бўлиб хизмат қилди.

Кўк турк, қадимги уйгур, қорахонийлар даври адабий тили, Олтин Ўрда давлатида юзага келган ёзма ёдгорликлар тили анъаналари таъсирида ўрта асрларда турк мусулмон дунёсида

икки улкан ёзма-адабий тил шаклланди. Шулардан бири тилшунослик тарихида «чиғатой туркийси» отини олган. «Чиғатой туркийси» тарихда қўлланган атама бўлиб, XIII–XVI асрлардаги эски ўзбек адабий тилининг нисбий отидир. Бу тил Ўрта Осиёда temuрийлар даврининг адабий тили сифатида юзага келди. Мавлоно Лутфий, Атоий, Алишер Навоий, Захириддин Муҳаммад Бобур сингари улуғ алломаларимиз ўзларининг ўлмас асарлари билан эски ўзбек тилини юксак боскичга кўтардилар, унинг кейинги такомил йўлини белгилаб бердилар. «Чиғатой улуси» дейилганда Ўрта ва Марказий Осиёдаги туркий улус, «чиғатой туркийси» деганда эса унинг узок асрлардан бери ривожланиб, такомил боскичига эришган ёзма адабий тилини англамоғимиз зарур.

Эътиборга сазовор ери шундаки, ўрта асрларда эски ўзбек тили («чиғатой туркийси») Ўрта Осиёдаги барча туркий халқлар учун умумий адабий тил сифатида хизмат қилди. Temuрийлар даврида такомиллашиб, юксак боскичга эришган эски ўзбек адабий тилининг анъаналари Ўрта Осиё туркий халқлари орасида узок давом этди. Турли ўлкаларда – хоҳ Қашғарда, хоҳ Хирот, Язд ёки Самарқандда бўлмасин яшаб ижод этган адабиёт аҳлининг асарлари бир-бирига тушунарли тилда эканлигининг боиси ҳам шунда. Ўзбек тили тарихида ушбу анъаналар XX аср бошларига қадар сақланиб қолди.

Кўк турк, қадимги уйгур, қорахонийлар даври адабий тили анъанаси таъсирида XIII асрда салжуқийлар даврида ўғуз гуруҳи асосидаги иккинчи бир адабий тил ҳам тармоқ ота бошлади. У илмий адабиётларда «эски анатўли туркчаси» номини олган. Салжуқийлар давлатида ҳам, ундан кейинги даврларда ҳам, Ўрта ва Марказий Осиёда бўлгани каби туркий тилнинг мавқеига катта эътибор қаратилган. 1277 йили Анатўлидаги Караман беклигининг ҳуқумдори Караманўғлу Меҳметбей давлат ишларида туркий тилни жорий этиш бўйича фарман чиқарган эди. Фармонда шундай дейилади: *Şimdän girü hiç kimesnä qaruda-vu divānda va majālis-u seyranda türki: dilindän ğayri dil söylämäyä.*

Эски анатўли туркчаси асосида кейинчалик усмоний туркчаси юзага келди. Усмоний туркчаси эски ўзбек адабий тилига параллел ҳолда амал қилган. Мазкур адабий тил

усмонийлар салтанатининг, Анатўлида юзага келган адабий ва маданий муҳитнинг ёзма тили эди. Шу ўринда баъзи усмоний шоирларининг Навоий ва бошқа ўзбек классикларига эргашиб, ўз адабий тили билан бир қаторда, «чиғатой туркийси»да ҳам ижод қилганликларини эслаш жоиз.

Усмонийлар замонида Анатўли адабий муҳитида шаклланган усмоний адабий тили эски ўзбек адабий тилига жуда яқин туради. Буни Қонуний Султон Сулаймон шеърдан олинган қуйидаги байтда ҳам кўришимиз мумкин:

Xalq içindä mo'tabar bir näsne yoq davlat kibi,
Olmaya davlat jihānda bir nafas sihhat kibi.

Ҳозирги ўзбек тили эски ўзбек адабий тили («чиғатой туркийси») негизиде шаклланган бўлса, турк адабий тили усмонийча асосиде юзага келган.

Шоир-ёзувчилар, тарих битувчилар, олимлар, таржимон ва котибларнинг адабий тил таракқиётига қўшган улуши

Туркий адабий тилининг шаклланиши, ёзма услублар ва грамматик меъёрларнинг муайян қолипга тушуви, уларнинг ривож топишида шоир-ёзувчилар, тарих битувчилар, олимлар, таржимону котибларнинг хизмати каттадир.

Қадимги турк адабиётининг энг кекса намояндаларидан бири Иккинчи турк хоқонлиги даврида яшаб, ижод этган адиб ва тарихнавис, йирик давлат арбоби Тўнжукқидир. У уч хоқон - Элтариш, унинг иниси Бўгу, Элтаришнинг ўғли Билга хоқон тахтда эканлиги чоғида маслаҳатчи ва саркарда эди. Саксондан ўтиб вафот этган. Тўнжукқининг бир асари маълум. Асар адибнинг ўз хотирасига тикланган қабртошга битилган.

Қадимги турк адабиётининг яна бир намояндаси адиб ва тарихнавис Йўллуғ тигиндир. У ҳам Иккинчи турк хоқонлиги даврида яшаган, ўзи Билга хоқоннинг ўғли эди. Отига «тигин» сўзининг кўшиб айтилиши ҳам шундан, «тигин» – қадимги туркий тилда «шаҳзода» дегани.

Туркий адабиёт ва турк тарихнавислиги ўтмишида Йўллуғ тигиннинг икки асари машҳур. Бири Билга хоқоннинг иниси, Йўллуғнинг амакиси Кул тигин шарафига, иккинчиси Билга хоқон шарафига битилиб, уларнинг қабртошига ёздирилган.

Битиглар фанда ёдгорлик аталган кишиларнинг оти билан юритилади. Кул тигин битиги 732 йили, Билга хоқонга бағишлангани 735 йили тикланган.

Эътиборлиси шундаки, Кул тигин кичиг битигининг 1-11-сатрлари Билга хоқон битиги муқаддимасининг 1-7- сатрларида, Кул тигин улуғ битигининг 1-30- сатрлари Билга хоқон улуғ битигининг 3-23- сатрларида такрорланади.

Машхур саркарда Кул тигинга аталган битиг Билга хоқон кўрсатмасига мувофиқ тикланган, ундаги матн ҳам хоқон тилидан сўзланади. Эҳтимол, уни хоқоннинг ўзи айтиб туриб ёздирган чикар. Ёзувчи Йўллуғ тигин отасининг сўзларини матнга туширган. Энди орадан уч йил ўтиб, Билга хоқон вафот этгач, унга бағишланган битигни ҳам Йўллуғ тигин ёзди. Хоқоннинг аввалги ёдгорликка битилган мурожаатини олиб, бунисига ҳам киритди. Бирок, кейинги битигдагиси бурунги матннинг сўзма-сўз қайтариғи эмас, балки ёзувчи томонидан қайта кўрилган, таҳрир этилган вариантдир. Матннинг қолган қисми ўзича давом этади: Кул тигин битигида саркарданинг фаолияти ёритилган бўлса, Билга хоқон битигида хоқоннинг эл озодлиғи, улус фаровонлиғи йўлида кўрсатган қаҳрамонликлари баён этилган.

Билга хоқон битигининг асосий қисми хоқон тилидан, хотима қисми ва иловалар эса муаллиф Йўллуғ тигин тилидан келтирилган.

Ушбу тарихий асарлар ўзининг баён услуби, тили билан бадий асар даражасида. Битигларда турк хоқон ва саркардалари миллий қаҳрамон сифатида улуғланади, уларнинг фаолияти, қаҳрамонликлари халққа ибрат қилиб кўрсатилади. Битигларда улар турк халқининг халаскори, улуғ йўлбошчилар дея таъриф этилган. Муаллиф турли бадий воситалардан фойдаланади. Унда оғзаки ва ёзма адабиётнинг сара анъаналари умумлашган. Мухими, адиб бу таърифлар баёнида туркий тилнинг бор бадий-услубий имкониятлари, бойлигини ишга солган. Бу асарларни қадимги турк адабиёти ва адабий тилининг энг ажойиб намуналари дейиш мумкин.

Қадимги турк адабий тилининг ривожини, адабий тил меъёрларининг турғун бир шаклга тушувида таржимонларнинг ҳам улуши бор. Шаркий турклар орасида монийлик, буддизм,

насронийликнинг ёйилиши оқибатида шарқ халқларининг маданий, адабий алоқалари кенгайди. Туркий дунёда буддашунослар, моний фалсафасининг донишмандлари, шарқ тилларининг билимдонлари стишиб чиқди. Бу жараён таржимачиликнинг ривожига кенг йўл очиб берди. Анаткак (санскрит), табғач (хитой), эроний тиллардан қадимги туркийга диний-фалсафий асарлар таржима қилинди.

Турк-будда мухитида яшаб ўтган таржимонлардан бири йирик буддашунос, санскрит ва тоҳар тилларининг билимдони Партанаракшитдир. Унинг қадимги тоҳарчадан туркийга ўгирган «Майтри симиг нўм битиг» отли асари етиб келган.

Турк-будда адабиётининг бошқа бир йирик вакили, хитойшунос Сингку Сели тудунг эди. Бу олим Партанаракшитдан анча кейин – X асрда яшаган. Сингку Сели ўз асарларини табғач тилидан таржима қилган. Унинг табғаччадан ўгирилган уч асари маълум, учови будда диний-фалсафий мазмунида.

Мухими, ўша таржима асарлар аслиятдан сўзма-сўз ўгирилган эмас; таржимонлар матнга ижодий ёндашганлар. Мазмун, сюжетни сақлаган ҳолда матнни туркларнинг фалсафий, дунёвий тушунчалари теварагида баён этганлар, ушбу асарларни туркий тил ва услуб меъёрларига бўйсундирганлар. Бу уларнинг ўзига хос ихтироси, қадимги турк адабиёти ва адабий тилига қўшган катта улуши эди. Қадимги турк диний-фалсафий асарларини битишда шаклланган ва муқом бир қолипга тушган адабий тил анъанаси диний асарлар тилида асарлар оша сақланиб келди.

Туркий адабий тилнинг ривожини, адабий тил меъёрларини тартибга солишда қадимги турк адабиётининг буюк намояндаси, XI асрда яшаб ўтган улуғ файласуф Юсуф Хос Ҳожибнинг хизмати катта. Унинг «Қутадғу билиг» асари қадимги туркий тилдан эски туркий тилга ўтишда катта бир кўприк бўлиб хизмат қилди; бу асари билан адиб янги мусулмон даври турк адабий тили меъёрларини белгилаб берди.

«Қутадғу билиг»нинг муқаддимасида шундай ёзилган: *Maşriq vilayatında, Türkistän ellärindä buğraxan tilinçä bu kitapdın yaxşıraq hargez kimersä tasnif qilmadı. Bu kitap qayu padşahqa ya qayu iqlimqa tegdi ersä, ğayat uzluqındın, nihayatidın neçä*

körklüglükündin ul ellärniñ hukamaları, ‘alimları qabul qılıp, tekmä biri bir türlüg at laqab berdilər. Çinliğlar «Adabu-l-muluk» at berdilər. Maçin malikiniñ nadimları «Ayinu-l-mamlakat» atadılar. Maşriqliglar «Ziynatu-l-umara» tep aydılar. Eranliğlar «Şahnama-i türki:» tedilər, ba’zilar ma «Pandnama-i muluk» temişlar. Turanliğlar «Qutadğu bilig» tep aymişlar (QBN.1b-2a).

Муқаддимада Eranliğlar «Şahnama-i türki:» tedilər, ba’zilar ma «Pandnama-i muluk» temişlar дейилишига караганда, бу асар форсийга ҳам таржима қилинган чиқар. Таржимаси топилмагани сабаб бирон ҳуқум чиқара олмаймиз. Яна асар «Şahnama-i türki:» аталувининг боиси, унинг туркийдаги шоҳ китоб, китобларнинг тождори сифатида тан олинганлигида эди.

Эски туркий адабиёт ва адабий тилининг равнакига катта хисса қўшган муаллифлардан яна бири, турк дидактик адабиётининг йирик намояндаси, буюк файласуф Адиб Аҳмад (Адиб Аҳмад бин Маҳмуд Югнакий)дир. Адиб Аҳмаднинг яшаб ўтган даври аниқ эмас. Мерос қолган асарларининг тил хусусиятларига қараб у тахминан XII асрда яшаб ўтган деб биладилар. Адибнинг бизгача «Ҳибату-л-хақойиқ» достони, шунингдек, панд-насихат мазмунли тўртлиги ва шеърый байтлари етиб келган.

Алишер Навоий ўзининг «Насойиму-л-муҳаббат» отли тазкирасида турк машойиҳлари қаторида Адиб Аҳмадни ёдга олади, унинг ижодига юксак баҳо бериб, байтларидан ўрнақлар келтиради. Навоий ёзади: «Adib Ahmad ... Türk elidin ermiş... Derlär-ki, közläri bütaw ermiş-u aslä zähir ermäs ermiş. Basir bolup özgä basirlär-deg andaқ emäs ermiş-ki, köz bolğay-u, körmäs bolğay, ammā bağāyat zi:rak-u zaki: va zähid-u muttaqi: kişi ermiş. Haқ subhānahu va ta’ālā agarçi zähir közin yaruq yaratqandur, ammā köñli közin bağāyat yaruq qilğandur... anıñ tili türk alfāzi bilä mavā’iz-u nasāyihqa go:yā ermiş, balki aksar Türk ulusida hikmat-u nuktaları šāye’dur va nazm tari:qi bilä aytur ermiş» (NM.390-391).

Навоий ўрнақ сифатида келтирган байтлар қуйидагилар (ми-солни Россия ФА Шарқшунослик институти Санкт-Петербург бўлимида сақланаётган 97а қўлёзмадан келтирамиз – 98а-бет):

Uluğlar ne bersä, yemäs-men demä,
İlik sun, ağız ur, yemäsän yemä.

Иккинчи ўрнак:

Tiliḡni tiyā tut, tiṣiḡ sīnmasun,
Bu turḡan xalayıq seḡā külmāsün.

Учинчи байт мана бу:

Sōḡākkā iligdür, erāḡā bilig,
Biligsiz erān-ol iligsiz sōḡāk.

Навоий келтирган биринчи ва иккинчи байтлар «Ҳибату-л-хақойиқ»дан олинган эмас. Чамаси, Адиб Аҳмаднинг панд-насихат мазмунидаги бошқа бир асари бор: мисол ўшандан. Навоий ўрнагидаги учинчи байт «Ҳибату-л-хақойиқ»да ўзга бир кўринишда. Адибнинг ўз асарида байтнинг тўртлик таркибидаги ўқилиши шундай:

Sōḡākkā yilig-teḡ erāḡā bilig,
Erān körki ‘aql-ol, sōḡākniḡ yilig.
Biligsiz yiligsiz sōḡāk-teḡ xalī,
Yiligsiz sōḡākkā sunulmaz elig (АН.89-92).

Темурийлар даври матншунослигида матн тузиш принциплари, қиёсий матн яратишининг илмий асослари тугал бир кўринишда ишлаб чиқилган эди. 1444 йили Самарқандда йирик давлат арбоби, адабиёт ва илм-фан ҳомийси, шоир Амир Арслон Хўжа Тархон буйруғи билан Адиб Аҳмад Югнакий «Ҳибату-л-хақойиқ» достонининг таянч матни тузиб чиқилди. Достон якунида келтирилган Амир Арслон Хўжа Тархоннинг шеърида бу хусусда шундай дейилади:

Köp elni körür-biz Edib sözini
Bilā bilmāḡandin ular özini.
‘Ayibqa qoyuptur xalayıq ara,
Ḡalat ma’nilarni ayitmiş yana.
Sabab erdi bu iş bitidük kitāb,
Kerāk qıl ijābat, kerāk qıl ‘itab.

Маъноси: Кўп кишиларни кўрармиз-ки, адиб сўзини билиб-билмай, ўзидан ҳар турли гап қўшадилар.

Ғалати маънолар чиқариб, халқ ичида уни айбга қўймоқдалар.

Шу сабаб бўлиб, ушбу китобни туздик. Истасанг қобул қил, истамасанг йўқ (АН.505-510).

Мазкур байтлардан ўша кезлар Адиб Аҳмаднинг машҳур ўғитлари баъзан хато талқинга учрай бошлаганлиги англашилади. Арслон Хўжанинг асарни қайта китоб ҳолига келтиришдан мақсади, хато талқинларга чек қўйиш, уларни тузатиш ва асарнинг таянч, ишончли нусхасини яратиш эди. Таян матн тузилгач, кейинги нусхалари унинг асосида қўпайтирилган.

«Ҳибату-л-хақойиқ» («Атабату-л-хақойиқ»)нинг таянч матнини самарқандлик Зайнул Обидин бахши тузди.

Навобийга қадар яратилган туркий адабиёт ва адабий тилининг ривожидида Мавлоно Лутфий, Атоий, Саккакий каби шоирларнинг хизмати катта. Алишер Навобий ўзининг «Мажолисусу-н-нафоис» тазкирасида Мавлоно Лутфийни эхтиром билан тилга олади, «*Öz zamānasīniñ maliku-l-kalāmī erdi, fārsi:vu tütki:dā nazirī yoq erdi, amā türki:dā šuhratī köpräk erdi*» дея баҳо беради. «Mavlānāniñ «Zafarnāma» tarjimasīda on miñ baytdin artuqraq masnavi:sī bar, bayāzğa yazmağan ücün, šuhrat tutmadī» дейди (Maj.56).

Навобий «Мажолисусу-н-нафоис»да Атоий ҳақида ҳам яхши ёзган. Унинг «*İsmāil ata farzandlarīdindir*» дея таъкидлашига қараганда, шоир «ота»лар авлодидан экани, тахаллусининг ата сўзи билан боғлиқлиги аён бўлади.

Навобий унинг ижодида баҳо бериб шундай битади: *Türki:goy erdi. Öz zamānīda še'r-i atrāk arasīda köp šuhrat tuttī. Bu matla'anīñ-dur-kim:*

*Ul sanam-kim suw qirğagında pari-deg olturur,
Ġāyati nāzuklügidin suw bilä yutsa bolur.*

Qāfiyasīda aybġinasī bar. Amā Mavlānā köp türkāna aytur erdi. Qāfiya ihtiyātīğa muqayyad emäs erdi (Maj.57).

«Mavlānā köp türkāna aytur erdi» деганда Атоийнинг шеърлари ўта самимий, содда эканлигига ишора қилинмоқда. Эски ўзбек тилида *türk* сўзининг «содда, самимий» маъноси ҳам бор, *köp türkāna* – «жуда содда» дегани. Қиёсланг, ҳозирги ўзб.: *türkāna dāri* – содда усулда, ўт-ғиёҳлардан тайёрланган дори.

Туркий адабий тилнинг ривожидида Султон Ҳусайн Бойқаро (Абулғозий Султон Ҳусайн Баҳодирхон)нинг хизматларини алоҳида таъкидламоқ керак. Ҳусайн Бойқаро ҳуқумдор ва маънавият жонқуяри сифатида, туркийнинг давлат тили даражасида

кенг амал қилуви ва катта мавқега кўтарилувида, бадий адабиёт тили сифатида гуллаб-яшнашига бор имкониятни яратиб берди.

Мухими, Хусайн Бойқаронинг ўзи ҳам туркийда девон битди. Унинг ижоди хусусида «Ul hazratniñ xob aš'arī va mağlub abyātī bağāyat kör-dür va divān ham murattab bolup-tur» деб ёзган эди Алишер Навоий. У «Мажолисун-нафоис»нинг саккизинчи мажлисини (Мај.136-149) Хусайн Бойқаро ижодига бағишлаган. Тазкирада унинг байтларини таҳлил этиб, шоир ижодига жуда катта баҳо беради.

Ўзбек адабий тили ривожига Захириддин Муҳаммад Бобур (Захириддин Муҳаммад Бобур подшоҳ бин Мирзо Умаршайх бин Султон Абусаид Кўрагон бин султон Муҳаммад бин Амироншоҳ Мирзо бин Амир Темур Кўрагон)нинг хизматлари бениҳоя улуғ. У тарихда улуғ ҳуқумдор ва саркарда, буюк адиб, машҳур тарихчи, адабиётшунос ва тилшунос, ажойиб санъатлар эгаси сифатида из қолдирган.

Ҳасанхожа Нисорий «Музақкири аҳбоб» тазкирасининг Чигатой султонларига бағишланган бўлимида Захириддин Муҳаммад Бобурни хурмат билан ёдга олади (МА.51-54). У ёзади: «Чигатой султонларининг энг сараси ва зўр шижоатлиси эди..... Бобур подшоҳнинг фазилатлари бисёр ва камолотлари бешумордир. Аруз бўйича ёзган рисоласи бир денгиздир-ким, ичи тўла жавоҳиру дурдона, фикҳ масалаларини дағи бир рисолада мубайян қилган-ким, ёзғувчиси донишмандлигидин бир нишона; туркий ва форсийда яхши шеърлари бор. Ўшал фикҳ рисоласининг номи «Мубайян»дир».

Тазкиранавис Бобур шеърларидан ўрнаклар беради. Унинг Бобур байтлари орасида «ғоятда дилпазир ва ажойибу беназир чиққан матлаъ» деб баҳолаган бир байти бу:

Ölüm uyqusid'in boldum jihān fikridin āsuda,
Meni istāsāñiz, ey dostlar, tapqaysiz uyquda.

«Кўп судманд ва ваъзда айтиш учун дилписанд» дея баҳолаган бошқа бир байти:

Ne-kim taqdir bolsa, ul bolur, tahqiq bilgäy-sen,
Erür jañ-u jadal, ranj-u riyāzat - barča behuda (МА.53-54).

Мирза Муҳаммад Ҳайдар ўзининг «Тарих-и Рашидий» асарида Бобур ҳақида шундай ёзади (мисолни асарнинг XIX асрда амалга оширилган туркий таржимасидан келтирамиз): *Bābur pādšāh pādšāh-e edi-kim, anvā' fazāil birlā ārasta-vu fasāil hamida birlā parasita va hamma xislatdīn šjāat-u martabasī ziyāda erdi. Amir 'Alīšir Navāyi: dīn heč kim anīñ-deg türki: še'r aytmağan erdi. Türki: divānī bar-dur-ki, nazākat-u latāfat va dađi nazm masāilī bar-dur-kim, Mubayyan atliđ risāla-dur. Nihāyatī mufid-u hamma xalqğa maqbul va yana türki: Risāla-i aruz tasnif qīlīp-dur-ki, anīñdīn ilgāri heč kim 'ilm-i aruznī türki: ibāratī birlā bu nav' latāfatlik adā qīlmağan-dur. Va yana hazrat Ešānnīñ atalarīnīñ risālasīnī Risāla-i vālidīyya ta'zim nazm qīlīp-dur.*

Vaqāi' atliđ türki: tarix kitabī tasnif qīlīp-dur-ki, nihāyatī salāsatliq-u ibāratī pākiza ham-ki, yaqīn bu kitābda ul tarixdīn ba'zi rivāyatlar bayānga kelgūsi-dūr. Anīñdīn ilgāri pādšāhlar arasīda 'ilm-i musīqi: va özgā anvā' 'ilm-i fazl bayānīda barābarī kelmāgān bolğay (TR.179). Юкоридаги маълумотлардан анлашиладики, Бобурнинг «илм-и муסיкий» ва «илм-и фазл» соҳасида ҳам бошқа подишоҳларда учрамайдиган истеъдоди бўлган.

Шоҳ ва шоир ўтганлардан яна бири Муҳаммад Шайбонийдир (Муҳаммад Шайбоний ибн Шоҳ Будоғ бин Абулхайрхон). У тарихда хон, ҳукумдоргина эмас, шоир, тилшунос сифатида ҳам из қолдирган. Ҳозирги замон китобларида муаллифнинг тахаллуси Шайбоний, Шайбонийхон деб берилмоқда. Бирок унинг девонида ŠBANĪ, ŠBAN, ŠĪBANĪ, ŠĪBAN деб ёзилган. Шунга кўра унинг тахаллусини Шибаний ёки Шибоний деб атаган маъқул.

Мирза Муҳаммад Ҳайдар қаламига мансуб «Тарихи Рашидий» асарининг туркий таржимасида у Šāhibeg~Šāhibeg хан деб тилга олинган.

Ҳасанхожа Нисорий ўзининг «Музаккири аҳбоб» тазкирасида Муҳаммад Шайбонийни шоир ва олим, фозил киши сифатида хурмат билан ёдга олган. У ёзади: «Соҳибқирон хон илму фазилатлардан хабардор, аниқроғи, уларни тўла эгаллаган киши эди. Шеърят соҳаси ва шоирларга эътиқод-эътибори катта бўлган. Мудом олиму фозилларни ўзига ҳамсуҳбат қилган. Яхши шеърлари бор» (МА.20). Тазкиранавис шу ўринда унинг шеърларидаги соддалик, кишиларга манзур бўларли томонларни кўрсатиш учун қуйидаги туюқни мисол келтирган:

Soğd içidä olтурurlar yabular,
Yabularnïñ miñän atı yabular.
Yabularnïñ ilgidin el tünmadı,
Ya bular bolsun bu yerda ya bular.

Адабиёт тарихида Султон Саидхон (Султон Саидхон ибн Аҳмадхон ибн Султон Юнусхон ибн Султон Увайсхон ибн Шер Алихон ибн Муҳаммадхон ибн Хизр Хожохон ибн Туғлук Темурхон) ҳам яхши из қолдирган. Бобур подшоҳ Султон Саидхоннинг холаваччаси эди. Мирза Муҳаммад Ҳайдар ўзининг «Тарих-и Рашидий» асарида Султон Саидхонни таърифлаб, «‘Ilmda allāma edi-ki, xāh fārsi:, xāh türki: bolsun še’r aytmaqda va inšā rastlamaqda benazir erdi. Xan majlislarda še’rlarini-ki aytıp erdi» деб ёзган (TR.147). Муаррих шоирнинг ўзига маъқул тушган байтларидан ҳам ўрнақлар келтирган. Мана ўша байтлар:

Qaysi gulšannïñ yüzüñ-deg bir gul-i ranāsı bar,
Qaysi gulnïñ bir meniñ-deg bulbul-i šaydāsı bar.

Hur birlä jannatu-l ma`vanı köñlüm näyläsün,
Yārnïñ köyidä yüz mïñ jannatu-l ma`vası bar.

Yüz üzrā kākul-i zulfi parišān bolğusı,
Ey Said, āšufta köñlümniñ ajab savdāsı bar.

Šukrullah, hālatim zāhir bolup-tur yārgā,
Emdi yār alida özni körsätäy ixtiyārgā.

Sayr üçün kirsä gulstān içrā ul sarvardan,
Banda bolsun sarv āzād ul qad raftārgā.

Ahd qıldıñ-ki, vafā qılğay-sen,
Yoq-ki, jānımğa jafā qılğay-sen.

Atma sen ğamza oqı birlä meni,
Qorqaman-ki, xatā qılğay-sen.

Meñä dersän-ki, vafā qılğum-dur,
Elgā qılğanča meñä qılğay-sen.

Хуллас, туркий ёзма адабий тил меъёрларини ишлаб чиқишда шоир ва ёзувчилар, тарихчилар, тилшуносларнинг ҳамда

таржимонларнинг хизмати катта бўлди. Котиблар эса матн саводхонлигини таъминлаб берганлар.

Алишер Навоийнинг ўзбек адабий тили тараққиётига қўшган улуши

Туркий адабий тилнинг ривожига хисса қўшганлар ичида улуғ мутафаккир Алишер Навоий (Низомуддин Мир Алишер Навоий бин Гиёсуддин Баҳодур)га тенглашадигани чиқмади.

Алишер Навоий асарлари тилининг ҳозирги ўзбек шеваларига муносабати хусусида ўзбек тилшунослари орасида ҳар турли қарашлар юради. Шулардан бири Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома»да Навоий асарларининг тили ҳақида келтирган сўзлари асосида юзага келди. Чунончи, Бобур Фарғона вилоятининг пойтахти Андижон таърифида ёзади: *Eli türkdür. Şahri-vu bāzār'sida türki: bilmäs kiři yoqtur. Eliniñ lafzi qalam bilä rāsttur. Ne üčün-kim, Mir 'Alişer Navāyi:nñ musannafāti bāvujud-kim, Hirida naşu namā tapiptur, bu til bilädür* (B.critical.5).

Заҳириддин Бобурнинг ушбу сўзларини рўқач қилиб, баъзи олимлар Навоий асарлари тилининг асосини андижон шеvasи ташкил этган, дея қарайдилар (Дониёров, 1968). Бошқа бир олимлар Навоийнинг Андижонда бўлмаганлигини важ қилиб, бу фикрни инкор этадилар (Абдуллаев, 1968).

Таъкидлаш жоизки, бу ўринда Бобур ҳақ. Тарихда Навоий меросига, қолаверса, унинг ижодига, маҳоратига холис баҳо берганлардан бири ҳам Бобур бўлади. Бироқ, «Бобурнома»даги маълумотларни, тўғрироғи, матнни хато тушуниш, нотўғри талқин этиш оқибатида олимларимиз ичида турли баҳслар келиб чиқмоқда.

Англашилмовчилик матндаги *Eliniñ lafzi qalam bilä rāsttur* жумласининг хато талқин этилаётганида. Буни улар «андижон элининг тили (яъни шеvasи) адабий тил билан мос келади» дея изоҳлаганлар. Шундай бўлган тақдирда бунинг давомидаги Навоий асарлари хусусида айтилган мулоҳазалар ҳам ўз-ўзидан шунга боғланади-қолади. Ўша қарашни қувватлайдиган бўлсак, матнни «Ҳиротда юксакликларга эришган Навоий асарларининг тили ҳам айни шевага мос» дея талқин этишдан бошқа йўл қолмайди.

Фикримизнинг исботи учун Бобур айтган ўша жумлаларнинг маънисини бир бошдан чақиб кўрайлик. Эътибор берилса, муаллиф, матнда Фарғона вилояти ҳақида маълумот бера туриб, бу юртнинг халқи турклар, тилининг эса туркий тил эканлигини таъкидламоқда. Матндаги *Eliniñ lafzi qalam bilä gästtur* жумласи икки хулосага олиб келади: 1) мазкур жумлада Фарғона (Андижон) элининг лафзи (яъни туркий тил) ёзма шаклда (бадий адабиёт орқали) машхур эканлиги таъкидланмоқда; 2) бу жумла мантқан халқ тили адабий тилга яқин эканлигини ҳам англатади. Адабий тил тарихида бундай ҳодиса учраб туради. Масалан, қорахонийлар даври адабий тилида қошғар шеvasи етакчилиқ қилган. Шундан келиб чиқиб, ўша давр адабий тили айрим манбаларда «қошғар тили» деб ҳам аталган. Бобурнинг ёзмаларидан ҳам ўша даврда фарғона шеvasи адабий тилга яқин эканлиги маълум бўлади.

Матн таҳлилида давом этамиз. Бобур Ҳирот адабий мактабининг намоёнчаси бўлган Алишер Навоий ҳақида сўзлаб, унинг ҳам асарлари ушбу туркий адабий тилда эканлигини таъкидлайди. Бунинг билан Бобур Навоий асарларининг тилига андижон шеvasи асос бўлганлигини эмас, балки Фарғона ва Ҳирот адабий муҳитларида ягона адабий тил амал қилганини таъкидламоқда. Бобурнинг ушбу маълумоти теурийлар давлатининг барча ўлкаларида ягона туркий адабий тил (эски ўзбек адабий тили //«чиғатой туркийси») амал қилганига гувоҳ.

Мулоҳазалардан келиб чиқиб, Бобурнинг Фарғона элининг тили хусусидаги фикрини шундай талқин қилиш мумкин: «Эли турқдир. Шаҳри ва бозорларида туркий билмас киши йўқдир. Элининг лафзи қалам [бадий адабиёт] билан шуҳрат тошган. Не учун-ким [ажабланарлиси], Мир Алишер Навоийнинг таснифлари [асарлари], Ҳирийда юксакликларга эришган бўлувига қарамай, ушбу тилда [Фарғона ва Ҳирот адабий муҳитларида амал қилган ягона адабий тилда] дир».

Навоий асарларининг тили хусусида сўз кетганда уни ўша кезлардаги мавжуд шеваларнинг бирортасига боғлаб қўйиш мумкин эмас. У Ҳуросондагина эмас, бутун Теурийлар салтанатида, Олтин Ўрда, қолаверса, мусулмон турк элларида амал қилган адабий тилда ижод қилди. У ўз ижоди билан теурийлар замонида амал қилган бутун бир адабий оқимнинг

бошида турди, туркий адабий тилга етакчилик килди. Буни «Лисону-т-тайр» асарида унинг ўзи ҳам таъкидлаган эди:

Türk nazmida çu men tartip ‘alam
Äylädim ul mamlakatni yakqalam (LT.268).

Навоий mamlakatni yakqalam äylädim деганда ўз асарларининг ҳамма учун тушунарли бўлган адабий тилда эканлигини кайд этмоқда.

Алишер Навоий асарларининг тили Навоийдан бурун ўтган ёки унга замондош шоирларнинг асарлари тилидан ўзлашган сўзлар сонининг ортиқлиги билан ажралиб туради. Мавлоно Лугфий, Саккокий, Атоий, хатто Хусайн Бойқаро асарлари ҳам тилининг соддалиги билан ажралиб туради. Буни ўша кезлар Ҳирот аҳолиси асосан форсийзабонлар эди, бу жараён Навоий асарларининг тилида ўз аксини топган, дея баҳоламаслик керак. Бу, аввало, адабий мухитнинг таъсири, колаверса, Навоий асарлари услубининг кўтаринкилиги, ўта мураккаблиги билан боғлиқ. Адабий таъсир, адабий анъаналар билан тил вазияти бошқа ҳодиса. Ўша давр Ҳирот адабий мухитида туркигўй шоирлар орасида форс тилида ижод этиш анъанага айланган эди. Буни «Муҳокамату-л-луғатайн»да Навоийнинг ўзи ҳам таъкидлайди. Темурийлар замонида Самарқанд, Андижон ёки бошқа ўлкаларда икки тиллилик бунинг қадар эмасди. Навоий ўз асарларини ўта бадий кўтаринки услубда яратди, арабий, форсий сўзлардан кенг фойдаланди. Бу хизматлари билан у эски ўзбек адабий тили тарихида ўзига хос бир услубга асос солди.

«Муҳокамату-л-луғатайн» асари

Улуғ мутафаккир Алишер Навоий ўзининг «Муҳокамату-л-луғатайн» асарини ҳижрий 905 (мелодий 1499) йилда ёзди. Ушбу рисола муаллифнинг йигитлик эхтирослари ва жўшқин хиссиётлар таъсирида яратилган эмас. Навоий бу асарини умрининг сўнгги кезларида – узок ҳаётий тажриба тўшлаган, илмий дунёқараши мақомига етган, тафаккур доираси пешланган бир пайтда ёзди.

«Муҳокамату-л-луғатайн» туркийнинг классик босқичида, унинг илмий грамматикаси сифатида дунёга келди.

«Муҳокамату-л-луғатайн» – тилшунослик асари. Муаллиф ушбу рисолаи билан туркий тилшунослик тарихига жуда катта ҳисса қўшди. Навоийнинг ушбу асарни ёзишдан нияти турли оилага мансуб икки қудратли тил – туркий ва форс тилини (fārsī:, fārsī: til, sart tili, sart lafzi деб номлайди уни) шунчаки қиёслаб чиқиш эмас. Унинг мақсади туркийнинг фонетик, луғавий, морфологик ва услубий имкониятлари ғоят чексиз эканлиги, унинг бадиий адабиётда ҳам, давлат ишлари, дипломатик муносабатлар, фан соҳасида ҳам тўла жавоб бера олишини илмий жиҳатдан асослаб бериш эди. Шунинг учун ҳам у тил фактларини соф илмий нуқтаи назардан таҳлил этади.

Навоий Шарқда машҳур тўрт тил гуруҳига эътиборни тортади: араб, туркий, форсий, хиндий. Буларнинг барчасидан араб тили нафислик билан ажралган ва бадиийлик безағи билан мўъжиза кўрсатувчандир. Бу тилда Аллоҳ (малики аллам жалла ва ало)нинг каломи нозил бўлган ва пайғамбарнинг саодатга элитувчи ҳадисалари ўша тилда айтилган. Бундан сўнгра уч нав тил борки, булар асл ва мўътабардир.

Шундан сўнг муаллиф туркий ва форсийнинг ўзаро қиёсий таҳлилига ўтади. У туркий луғатнинг услубий афзалликларини кўрсатиш мақсадида форсийда тенгдоши йўқ юзта феълни келтиради. Муаллифнинг таъкидича, такаллум чоғида киши уларга муҳтож бўлур. Феълларнинг маънолари уларнинг синонимлари мисолида очиб берилади. Жумладан, туркча назмда май таърифида муболага учун *sīrqaṭmaq* сўзини қўллайдилар, лекин форсий шеърда айни мазмунни бир сўз билан ифодалаб бўлмайди. *Sīrqaṭmaq* нинг синоними *tamšīmaq* дир, бунда «*ḡāyat-i zavqđin bat iĉmās, lazzat tapa-tapa az-az iĉāḡ*».

Туркий ашъорда «йиғи» маъноси услубий жиҳатдан ўзаро фарқ қилувчи *boxsamaq, yīḡlamsīnmaq, iṅrāmāk, siṅrāmāk, sīqṭamaq, ökürmāk, inĉkirnāk, хау-хау yīḡlamaq* сўзлари билан ифода этилади, сарт тилида эса уларнинг бари бир сўз билан берилади. Яна туркча *yaṣanmaq* учун сарт тилида *āraṣta. ārāyīš* сўзи бор, аммо *bezānmāk* ўрнида ҳеч нарса демайдилар. *Bezānmāk* – *yaṣanmaq* нинг муболағасидир.

Турклар гўзалларнинг кўз ва қошлари орасини *qabaḡ* дерлар, форсийда бу узвнинг оти йўқдир. Ёки ҳусн таърифида улутроқ холни турклар *теḡ* дейдилар, улар эса бунга от қўймаганлар.

Навоий буларга ўрناق қилиб туркий байтлардан келтиради. Унинг таъкидича, туркий шеърятда омонимларнинг ҳам ўрни қатта. Туяқ тилдаги ана шу ходисанинг маҳсулидир. Туркийда уч, тўрт ва ундан ортиқрок маъно англатадиган сўзлар кўп. Жумладан: *sağın* сўзининг бир маъноси ёдга олмоққа буйруқ, бири сутгли қўйнинг оти, яна бири ишқдан бўлган мастлик. Ёки *tüz* нинг маънолари: *tüz I* – ўк ёки найзага ўхшаш нарса, *tüz II* – текис жой, *tüz III* – тўғри киши, *tüz IV* – чолғуни созламоққа амр, *tüz V* – икки киши орасида яраштириш демақдир. Ёки *kök* нинг биринчи маъноси – осмон, *kök II* – оҳанг, *kök III* – кўкламзор, *kök IV* – бўёқ, *kök V* – майса, кўкати ҳам дейдилар.

Навоий туркий тилнинг товуш хусусиятига ҳам алоҳида аҳамият беради.

Асарда егулик ва ичимликлар, қариндош-уруғчиликка оид, маданий-маиший ҳаётга доир сўзлар, қуш ва паррандалар, ҳайвонларнинг аталиши, от ва унинг жихозлари, кийим-бошлар, мансаблар, ҳунар ва касб отлари ҳар икки тилда қандай аталишига ҳам ўрин берилган. Масалан, сартлар улуғ қардош ва кичик қардошни *birādar* дерлар. Турклар улуғни - *ağa*, кичикни *ini* дейдилар. Улар улуғ ва кичик қиз қардошни *hāḥar* дерлар, турклар улуғни *eğäci*, кичикни эса *siñil* дейдилар. Турклар кийикнинг эркагини *хопа*, тишисини (урғочисини) *qulčaqčī* дер, суйқуннинг эркагини *buğç*, тишисини *maral* дер, сарт эса *āhu*: ва *gavazn* дейди, холос. Турклар тўнғизнинг эркагини *qaban*, тишисини *tegäjin*, ушоғини *çigra* дейдилар, сартлар эса барчасини *xu:k* ва *gurāz* атайдилар.

Қушлар ичида аниқ ва машҳури илбасун ва ўрдақдир. Сарт илбасуннинг ўзини билмайди. Турк ўрдақнинг эркагини *sona*, тишисини *botçin* дейди. Сарт буларнинг ҳар икковини *turgābi*: деб атайди. Қушчилар ўрдақнинг хилларини яхши биладилар: *çörkä*, *erkä*, *suqsur*, *almabaš* ... булар етмиш хилга боради. Сарт эса барчасини фақат *turgābi*: дейди. Агар бир-биридан ажратмоқни истаса туркча атайди ва б.

Навоий туркий тилнинг ўзига хос морфологик хусусиятларига ҳам эътибор қаратди. Масалан, араб сарфида бир боб борки, уни муфоала боби деб атайдилар. Бунда бир сўз айтилса ҳам, икки кишининг иш-ҳаракатини ўз ичига олади (мушоара – шеър айтишмоқ). Форсийда ёзувчилар шунча

усталик ва мохирлик даъвоси билан бу фойдадан маҳрумдирлар. Аммо туркнинг сўз усталари масдарга бир «шин» ҳарфини кўшиш билан ўша мақсадни топганлар: *tarīšmaq*, *qučišmaq*. Навоий туркийнинг бундай хусусиятларига кўплаб мисоллар келтиради. У ёзганидек, «бундай сўзларни ясаган улуғларга бағоят яхши ишлари учун, бош эгиб, таҳсинлар айтмоқ керак» (*Va bu lafz vāzi'i 'azi:zlarğa jā-i tasli:m-ü tahsi:n-dur-ki bağāyat xu:b qilip-dur-lar*).

«Муҳокамату-л-луғатайн»нинг тўрт қўлёзма нусхаси маълум:

1. Нусхалардан биринчиси Истанбулдаги Тўпқопи саройи музейи Реван кутубхонасида 808- рақами остида сақланаётган Навоий куллиёти таркибида. Ушбу қўлёзма 1497 йили кўчирилган.

2. Асарнинг яна бир нусхаси Истанбулдаги Сулаймония кутубхонасининг Фотих бўлимида сақланаётган 4056- рақамли Навоий куллиётига кирган.

3. Париж нусхаси. Ушбу нусха Миллий кутубхонада сақланаётган (*Suppl. Turc. 316-317-* рақамли қўлёзма) Навоий куллиёти таркибида. Қўлёзма 1526-1527 йилларда кўчирилган.

4. Асарнинг яна бир қўлёзмаси Будапештда сақланмоқда.

«Муҳокамату-л-луғатайн» биринчи марта 1841 йили Парижда М. Катремер томонидан нашр этилди. 1882 йили Боғчасаройда И. Ғаспирали, 1895 йили Истанбулда Аҳмад Жавдат нашр эттирди. Асар 1917 йили Қўқонда тошбосма усулда чоп этилган. Тошкентда Парсо Шамсиев асарни уч қайта бостирди: 1940 йили О. Усмон билан ҳамкорликда лотин алифбосида кириш сўз, матн ва ҳозирги ўзбекча талқинини берди. Ушбу нашрга асарнинг париж нусхаси асос қилиб олинган эди. Яна 1948 ва 1967 йилларда яқка ўзи кирилл хатида нашр эттирди.

Асар Анқара, Ашгабад, Урумчида ҳам нашр этилди.

1996 йили асар Анқарада Турк тили қуруми томонидан янгидан чоп эттирилди (*'Ali Şir Nevayî. Muhakemetü'l-luğateyn (İki Dilin Muhakemesi. Hazırlayan F. Sema Barutçu Özönder*). Мазкур нашр асарнинг мавжуд қўлёзмалари асосида йиғма-қиёсий матн шаклида тайёрланган.

Асарнинг тошкент нашрлари ичида энг тўлиғи 1940 йилдагиси ҳисобланади. Унда матн бошдан охир келтирилган.

Лекин кейинги икки нашри (1948 ва 1967) айрим қискартишлар билан босилган: сиёсат таказоси билан асарнинг айрим ўринлари, арабча диний мазмунли иборалар тушириб қолдирилган. Жумладан, китоб муқаддимасидаги тангрига бағишланган ҳамду сано берилмаган. Муҳими шундаки, бу қисмда Аллоҳнинг марҳамату қудратини мадҳ этувчи уч ажойиб рубойи ҳам бор. Яна тошкент нашрида Навоийнинг араб тилини таърифлаб ёзган айрим жумлалари ҳам туширилган.

Анкара нашрида қайд этилганларнинг бари тўлиқ. Навоий асарда тартиб билан юз феълни келтиради. Уларнинг юзга (юз лафз) эканлигини муаллифнинг ўзи ҳам таъкидлайди. Қизиғи шундаки, тошкент нашрида ушбу феъллар тўқсон тўққизта. Бунинг боиси, асарнинг бизга етиб келган кўлёзма нусхаларида уларнинг сони турлича: тўпқопи ва париж нусхаларида тўқсон тўққиз, фотиҳ ва будапешт нусхаларида юзтадир. Ушбу икки нусхада бошқа кўлёмда тушиб қолган юзинчи феъл ҳам бор. У ёшмида феъли бўлиб, тартибда қўйилмақ сўзидан кейин келади. Танкидий матн тайёрлаш жараёнида анкара нашрида матнга ана шу феъл ҳам киритилган.

АДАБИЙ ТИЛ УСЛУБЛАРИНИНГ ТАРИХИ

Адабий тил услубларининг шаклланиши тилнинг узок асрлик тарихий тақомили билан боғлиқ ходиса. Ҳозирги мавжуд услублар бадиий адабиётнинг тақомили, туркий халқларнинг ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаёти билан боғлиқ равишда адабий тилимизнинг турли даврларида юзага келган.

Бадиий услуб

Ёзма адабий тил услубларининг энг қадимгиси бадиий услубдир. Бадиий услубнинг тарихи халқ бадиий тафаккурининг шаклланиши билан бўйлашади. У ёзма адабий тилнинг шаклланишидан анча бурун юзага келган дейиш мумкин. Халқ бадиий ижоди юзага келиши билан боғлиқ равишда бадиий услуб ҳам шакллана борди. Сўз усталари, нотиклар халқ яратган ривоят ва афсоналар, қўшиқлар, мақолларнинг таъсирини ошириш, тингловчига уларни бадиий бир кўринишда етказиб бериш мақсадида асарларнинг бадиийлигига, жумлалар услубига ҳам алоҳида эътибор қарата бошладилар.

Ёзма адабий тил эндигина шаклланаётган даврларда халқ бадий ижоди ва уларнинг услуги аллақачон шаклланиб, такомил босқичига ўтган эди. Бадий услуб ўзининг оғзаки босқичидаёқ такомиллашиб, етилган эди. Ёзма бадий услуб ўз қолипни оғзаки адабиётдан олди. Ёзма адабий тил, бадий матн тузиш анъанаси билан боғлиқ ҳолда ўз йўлини янги бир шаклда давом эттирди. Шу боис ҳам бадий ижод намуналарини ёзувга тушириш мушкуллик туғдирган эмас. Ёзувчи ижодкорлар ҳам дастлаб оғзаки адабиёт услубидан кенг фойдаландилар. Қадимги адабиёт намоёндаларининг халқ ижодига кўпроқ эргашганлигининг боиси ҳам ана шунда.

Бадий услуб ижодкорларга жуда катта масъулият юклар эди. Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг «Қутадғу билиг» асарида ёзма адабий тилнинг афзаллигини таъкидлаб, «Ёзма нутқ усули жуда яхши усулдир» (Eđi eđgü yaŋ bu bitig söz yaŋi) деб ёзган эди (QB.2656).

Адиб яқин кишиларга йўлланадиган мактублар хусусида фикр юритиб, уларнинг ажойиб бир услубда, балоғат даражасида бўлмоғи лозимлигини таъкидлайди:

Balağat bilä xat teŋässa qalı
Eđi eđgü til bu bitig söz tili -

Агар хат балоғат билан тенглашса,
Ёзма нутқ жуда эзгу бўлади (QB.2635).

Бадий услубнинг характерли белгиларидан бири уларда туншунчаларнинг ўз сифати (аникловчиси) билан келишидир. Бадий асарларда нарса-ходисаларнинг таърифи берилганда уларнинг ушбу сифатлари кўшиб айтилган. Масалан, Тўнқоқ битигида: qizil qanım – қизил қоним, qara terim – қора терим. Ёки «Қутадғу билиг»да ерга, тупроққа yağiz (yağiz yer – бўз ер), тунга qara (qara lün – қаро тун), кундузга yaŋuq сифати берилган (yaŋuq күндүз – ёруғ кундуз) ва б. АН да: ögün yüz – оқ (ёруғ) юз, qizil eŋ – қизил юз; OD да: kök yaŋuq – «кундек равшан ёруғ» дегани. Қиёсланг, бошқа бир ўринда: күn-deg jaŋuq – кундек ёруғ.

Шунингдек, бадий услубда мақол ва иборалар, турли бадий тасвир воситалари кенг қўлланилади. Бадий матнлар шеърий ё насрий шаклда бўлиши мумкин.

Қадимги турк эпоси «Ўғузхокон» достони ажойиб бадиий услубда ёзилган. Ушбу дostonнинг илдизи мелоддан бурунги чоғларга туташади. Дostonда туркий халқларнинг қадимги инонч-этикодлари ўз ифодасини топган. Мазкур эпос узок асрлар давомида туркий халқларнинг дунёқарashi, бадиий тафаккури таъсирида такомиллашиб келган. Дoston сюжети-нинг тараққиёти билан чамбарчас холда унинг услуги хам равонлашиб, сайқал топган.

Халқ мақолларида бадиий услуб ихчам бир кўринишда мужассамлашган. Мақол – халқнинг юз йил кузатиб, бир айтган сўзи. Уларда халқнинг фалсафий мушоҳадаси, олам, ҳаёт ва жамият ҳақидаги қарашлари, уларга муносабати акс этган. Мақолнинг қудрати – у кишини тарбиялайди, ҳаётнинг паст-баланди, оқ-қораси ҳақида сабоқ беради. Ота сўзларида бор нарсга парда ортидан қараш, ноқаснинг айбини яшириш, хушомад, кўзбўямачилик тушунчаси йўқ. Улар кишини тетик ва иродали қилади, ҳаётга тўғри кўз билан қарашни ўргатади. Халқнинг бу доно фикрлари лўнда ва аниқ жумлаларда берилиши билан хам ажралиб туради. Мақоллар услубий ва бадиий жиҳатдан мукамал бўлиб, халқ бадиий тафаккурининг олий маҳсулидир.

Қадимги туркий мақолларнинг яратилган даври аниқ эмас. Машхур алломаларимиз уларни минг йил бурун қоғозга туширган бўлса-да, ушбу мақоллар асрлар қаърига илдиз отган. Уларнинг баъзиларида яратилган даврининг изларини хам сезамиз. Жумладан, «Савобли ишлар қилувчи киши бурхон билан баробар, Диёнатсиз киши мис танга билан баробар» мақоли буддизм мухитида яратилгани тайин. Мақолда келган «бурхон» – буддизм динида буддадир. Ушбу мақолда «хайрли ишлар қилувчи инсон будда билан баробардир, диёнатсиз кишининг эса қадри йўқдир», деган маъно мужассамлашган. Ёки «Фазилатли киши жавоҳирга тенгдир, фазилатсиз киши этик ичидаги патакка тенгдир» мақоли хам айни мухитнинг ҳосили. Бунинг сабаби, буддизмда учлик: будда, унинг таълимоти ва жамоа муқаддас саналган.

Мақол киши нутқининг безагидир. Мақолни ўрнида ишлата билганнинг сўзи таъсирли бўлади. Сўзамол киши сўз орасида келтирган ажойиб отасўзи билан кўпнинг эътиборини ўзига торта олади.

Бадиий услубнинг энг кўхна, шунинг билан бирга, ўта ажойиб намуналарини биз кўк турк мангутошларида учратамиз.

Битиглар улуг йўлбошчилар, миллий қахрамонлар хотирасига битилган ёдномалар бўлиб, уларда халқ қахрамонларининг кўзи тириклигида олиб борган эзгу ишлари, юрт озодлиги ва фаровонлиги, тинчлиги йўлида кўрсатган жасоратлари ёд этилади. Битигларда тарихий воқеалар ажойиб тил билан, бадиий услубда баён этилади. Тарихий воқеалар миллий қахрамонлар образини, уларнинг идеал ҳаётини мадҳ этиш учун фон бўлиб хизмат қилади. Халқ миллий қахрамонларининг фаолияти бадиий тилда ёритилади, муаллифлар турли бадиий воситалардан фойдаланади. Матнларнинг ғоявий ва услубий хусусиятлари уларни бадиий асар даражасига кўтарган. Битиглар тарихий асарларгина эмас, қадимги турк адабиётининг ажойиб намуналари ҳамдир (қаранг: Содиқов 2004(1), 22-25).

Мънони кучайтириш учун уюшиқ бўлақлардан фойдаланилади. Осмоннинг таърифи көк сифати билан (көк тәңги), ер эса уағиз сифати билан (уағиз уер) қўлланилади.

Битиглардан ўрнақлар келтирамиз.

Tәңgi küč bertük üčün qaңin qaған süsi böri-tәg ermis, уағizı qoñ-tәg ermis – Тангри куч бергани учун отам хоқоннинг лашкари бўридек экан, душмани кўйдек экан (К.12).

Qırq artuqı yeti yolı sülāmis, yigirmi sünüs sünüs mis. Tәngri yarlıqaduq üčün elligig elsirät mis, qaғанlıgıg qaғansirät mis, уағizgı baz qılmıs, tizligig sökür mis, başlıgıg yüküntür(mis) – Қирқ етти йўла лашкар тортган, йигирма марта жанг қилган. Тангри ёрлақгани учун давлати борни давлатидан айирган, хоқони борни хоқонидан айирган, ёвни эл қилган, тиззаси борни чўқтирган, боши борни юкунтирган (К.15).

Yalaң bodunuğ tonluğ qiltim, čığañ bodunuğ bay qiltim, az bodunuğ öküš qiltim – Яланг халқни кийимли қилдим, қашшоқ халқни бой қилдим, оз халқни кўпайтирдим (X.23-24).

Qanıñ subča yügürti, sönükün tağča yatdı, beglig urı oğluñ qul boltı, silig qız oğluñ күñ boltı – Қонинг сувдай оқди, суягинг тоғдай (уюлиб) ётди, бек бўладиган ўғил боланг қул бўлди, сулув киз боланг чўри бўлди (К.24).

Türük bodun üčün tün udimadım, күntüz olurmadım – Турк халқи учун тун ухламадим, күндуз ўтирмадим (К.27).

Урхун битигларини тадқиқ этган олимлар матнларнинг тузилиши хусусида икки хил қарашда: айримлар мазкур ёдномаларни шеърӣ асар деб санайдилар; бошқа бирлари уларни насрий асар дейдилар. Жумлаларнинг шеърга хос бир оҳангда ўқилишига сабаб, уларда саждан кенг фойдаланганлигидир.

Таъкидлаш керак, урхун битиглари, хусусан, Кул тигин ва Билга хоқон ёдномаларининг тузилиши ўта мураккаб. Қадимги турк монументал матн тузиш анъанаси юксак даража такомил топганидан далолат беради Матннинг баён шаклига келсак, у, асосан, насрда. Бирок, ора-орада шеърӣ бўлақлар ҳам жой олган. Муҳим тарихий ҳодисаларнинг кульминацион нуқталари, миллий қаҳрамонларнинг фаолияти, қилиқларига оид чизгилар шеър билан баён этилади (буни ўзбек халқ дostonларга киёслаш мумкин). Ёдномаларнинг бу тарзда тузилганлиги уларнинг бадиийлигини янада оширган. Кул тигин битигининг сўнгида Билга хоқон тилидан айтилган марсия бунга ўрнақдир:

Kül tigin yoq ersär, qor öltäci ertigiz. İnim Kül tigin kargäk bolti, özüm saqintim: körür közüm körmäz-täg, bilir biligim bilmäz-täg bolti, özüm saqintim. Öd täñri yasar, kisi oğli qor ölügli tirimis. – Кул тигин бўлмаганда бутунлай ўлар эдингиз. Иним Кул тигин вафот этди, ўзим алам чекдим: кўрар кўзим кўрмасдек, билар билимим билмасдек бўлди [яъни кўзимнинг нури кетди, эсушим оғди], ўзим алам чекдим. Дунёни тангри яратади, инсон боласининг бари ўлгучидир (Кb.10). Бу шеър енисей битигларидаги кайғули йиғи мазмунини эслатади.

Турк монументал матнлари ичида енисей битигларининг тузилиши ва услуги ўзига хос. Енисей битигларининг муҳим хусусиятларидан бири уларда матн марҳумнинг ўз тилидан сўзланади. Мангутошларда марҳумнинг ўз яқинлари, ёруғ дунёдан айрилиқ дарди, ўқунчлари баён этилади. Бу йиғилар ўликлар нидоси дейиш мумкин. Битигларда ундовлар, мунгли бир мазмун етакчи. Битиглардан ўрнак келтирамиз:

Yerimä, yita, subuma, adiriltim. Buña, sizimä, yita, bodunima, künimä, qadašima, adiriltim, bökmädim. Elimä, qanima, bökmädim (E.11.4-5).

Матнда yerim, subum, sizim, bodunim сўзларига қўшилаётган -а, -ä қўшимчаси ҳаяжон, ундов, мунг, кайғуни билдиради. Мазкур ундовлар матн оҳангдорлигини таъминлайди. Шунга

кўра, юкоридаги матн парчасини ҳозирги ўзбекчага қуйидаги тартибда ўгириш мумкин: «Ерим-а, эсиз, сувим-а, (баридан) айрилдим. Мусибат-а, сиз яқинларим-а, эсиз, халқим-а, уруғим-а, дўст(лар)им-а, (сиздан) айрилдим, (дийдорингизга) тўймадим. Элим-а, хоним-а, (сизга) тўймадим». Ўзбек марсияларида, азада хотинларнинг айтиб йиғлашида бу ҳолат ҳозир ҳам бор. Масалан, оғзаки услубда: *balam-a* – «вой болам, болам-а», *anam-a* – «вой онам, онам-а», *atam-a* - «вой отам, отам-а» дегани.

Худди шундай оҳанг қадимги туркларнинг бошқа марсияларда ҳам кузатилади. Чунончи, «Олгун тусли ёруғ» сутрасида оға-ини тегинлар (шахзодалар) қиссаси берилган. Қиссада кенжа тегин тўқайда ҳалок бўлади. Бу мудҳиш воқеадан оғалар фарёд кўтардилар. Шу жойда бир марсия берилган. Мана ўша шеър:

... ulidilar siġtadilar, uliyu siġtayu inča tip tidilār:

kōrklā kōwsāk toġilġ inimiz / ertij kūwāzā!
ōgkā qanqa / sewitmiš ertij qadaš-a!

nečükin yana / birġärü
birläkiyā ünüp üçäġü /
negülük tittij özüñin
bizni birlä / barmadın.

ōgümüz qanjimiz biziñä /
utru körüp ayıtsar,
biz ikäġü negü / tep
ötünälīm sözlälīm?

ol yig bolġay / üçäġü
birläkiyā ölsärbiz.
näñ / biziñä kergäksiz
bu et-özümüz tirigi.

(оғалар) баланд ун билан йиғладилар-сиқтадилар, йиғлаб-сиқтаб шундай дедилар:

Чиройли, одоб-ахлокли инимиз эдинг, ох ғуруримиз,
Ота-онамизнинг орзули боласи эдинг-ку, қариндош -а.
Нечун-ким яна учовимиз бирга униб ўссак эди,
Сен нима сабабдан ўз жонингдан кечдинг?

Биз билан бирга кайтмасанг, отамиз, онамиз бизни кўриб сени сўраса, биз нима деб жавоб берамиз?

Ундан кўра учовимиз бирга ўлсак бўлмасмиди? Энди бизга бу жонимиз тириклигининг нима кераги бор? (А.Ҳар. 619-620).

Оғалар бу хабарни уйларига бориб айтганларида, уларнинг ота-оналари ҳам фарёд кўтарадилар. Улар айтган марсия мана бундай:

Ötrü iliglärin örü kötürüp uliyu siqtayu inçä tip taqşurtılar:

Ne ada erti adayim,

körkläkyä / ögüküm,

Ölmäk emgäk neçükin

öñrä / kelip erttürti.

Sintidä öñrä / ölmäkig

bulayin i künkiäm.

/ Körmäyin erti munī-teg

uluğ açığ / emgäkig.

(Кейин (она ва оталари) кўллари баланд кўтариб, йиғлаб-сиқтаб шундай шеър айтдилар (фарёд килдилар):

Не бало эрди тойчоғим,

ушокқина кўзим,

Ўлим азоби нима учун

эрта келиб, олиб кетди.

Сендан бурун ўлсам

бўлмасмиди, қуёшим?

Кўрмайин эрди мунигдек

улуғ аччик азобни) (А.Ҳар.626).

Мухим жиҳати шундаки, қадимги шеърий матнларнинг айримлари ёзувда мисраларга ажратиб эмас, насрий матн каби ёзилган. Буни қадимги турк муҳотида кўчирилган бошқа матнларда ҳам кузатамиз. Жумладан, «Ўғузхоқон» дostonида асар давомида учрайдиган шеърий парчалар матнда мисра ва бандларга ажратмай ёзилган. Тошга битилган урхун ва ёнисей матнларини кузатганда ҳам шундай ҳолатга дуч келамиз.

Қадимги турклардан қолган дostonлар, шеърий асарлар, халқ ижоди намуналари бадийий услубга мисол.

«Ирқ битиги»нинг услуги қадимги туркий тилда бадий услубнинг ниҳоятда пухта ишлаб чиқилганига ўрناк бўла олади. Асарда яхшиликка йўйилувчи таъбирлар anča bilinlär, edgü-ol / anča bilin, edgü-ol / anča bil, edgü-ol / edgü-ol; ёмонликка йўйиладиганлари эса anča bilinlär, yablaq-ol / anča bilinlär, yabiz-ol жумлалари билан яқунланади. Жумлалар ниҳоятда аниқ ва лўнда; узок такомиллашиб қиёмига етган равон бир услубда. Мисолларга эътибор беринг:

Bir tobilqu yüz bolti, yüz tobilqu miñ bolti, miñ tobilqu tümän bolti, ter. Anča bilinlär: asig'i bar, edgü-ol (Бир тўбилқу юз бўлди, юз тўбилқу минг бўлди, минг тўбилқу ўн минг бўлди, - дер. Шундай билинлар: бунинг фойдаси бор, (аломати) яхшидир).

Qan sükä barmış, yağig sančmış, köçirü, qonturu kelir. Özi, süsi ögira sebinü ordusingarü kelir, ter. Anča bilinlär - edgü-ol (Хон жангга борди, ёвни енгди. Кўчириб, қўндириб қайтмоқда. Ўзи ва лашқари севиниб ўрдаси томон келмоқда. Билиб қўйинг - бу яхши).

Adigli toñuzli art üzä soqušmiş ermiş. Adig'ij qarni yarılmış, toñuzuj azig'i sinmiş, ter. Anča bilin – yablaq-ol (Айиқ ва тўнғиз қоя устида тўқнашдилар. Айиқнинг қорни ёрилди, тўнғизнинг озик тиши синди, – дер. Буни билин – ёмондир).

Eki öküzüg bir boqarsıqa kelmiş. Qamsayu umatın turur, ter. Anča bilin – yablaq-ol (Икки хўкизни бир омочга кўшдилар. Уларнинг юришга мажоли йўқ, – дер. Шундай билин – бунинг аломати ёмон).

Буларнинг бари қадимги турк адабий тилида бадий услуб меъёрлари, қонуниятлари пухта ва мукамал ишлаб чиқилганидан далолат беради.

Расмий услуб

Расмий услубнинг юзага келиши жамият ўртасида расмий-ҳуқуқий муносабатларнинг юзага келиши, давлатчилик, давлат ва жамият бошқарувининг тарихи билан боғлиқ. Давлат ташкил топгандан кейин иш юритиш ва расмий хужжатчилик соҳаси ҳам юзага келди.

Юсуф Хос Ҳожиб давлат бошқарув ишларида ёзувнинг тутган ўрнини таъкидлаб шундай битган эди:

Әди кеџ керәкliğ турур бу битиг,
Битиг бирлә беләр етәр ел етиг -

Бу ёзув жуда ҳам кераклидир,
Беклар ёзув билан элни идора этадилар (QB.2662).

Туркий хужжатчилик тарихи туркий давлатларнинг пайдо бўлиши, давлат маҳкамаларида бошқарув ишларининг туркий тилда олиб борилиши билан боғлиқдир. Бизгача қадимги скиф ва хунлар давлатида яратилган расмий хужжатлар сақланган эмас. Бироқ қадимги турк хоқонлиқлари даврида яратилган битиглар расмий услубнинг узок давр мобайнида такомиллашиб келганидан далолат беради.

Мухими шундаки, Кул тигин ва Билга хоқон битигларида хоқон сўзи шундай бошланган: *Teŋri-teg teŋridä bulmuš türk Bilgä qağan bu ödkä (~bödkä) olurtum*. Ушбу бошлама «Кўкдай (улуғ) тангридан топган // тангрининг иноятига эришган // тангрининг инояти билан турк Билга хоқон тахтга (хоқон бўлиб) ўтирдим» деган маънони англатади (каранг: Содиков 2004(1),66-72). Шундан сўнг тарихий воқеалар хикоя қилинган.

Билга хоқон улуғ битиги *Teŋri-teg teŋri yaratmıš türk Bilgä qağan sabım* унвони билан бошланган. Бу хоқоннинг эл-улусга ёрлигининг унвони (преамбуласи)дир. Ушбу унвон уч компонентдан тузилган: биринчиси яратганнинг эътирофи (*teŋri-teg teŋri yaratmıš*), иккинчиси хоқоннинг оти ва унвони (*türk Bilgä qağan*), учинчиси эса «sab» («сўз, фармон, ёрлик»)нинг хоқонга қарашлилигини англатувчи бўлак (*sabım*). Биринчи қисмга кирувчи *teŋri-teg* («кўкдай») сўзи *teŋri* («яратган, тангри»)нинг сифати бўлиб, унинг кўкдай улуғлигига ишорадир. Иккинчи қисмда *Bilgä qağan* исмидан аввал қўлланган *türk* сўзи улуғ шахс, кудратли ҳуқумдорнинг унвони, сифатидир. Ўрта асрларда битилган туркий ёрлиқларнинг бош-ламасида ҳам баъзан ёрлик йўлловчи ҳуқумдорнинг даражаси, унвони қўшиб ёзилган. Масалан Шохрух Мирзонинг 1422 йили ёзилган нишони *Šāhruh bahādur* шаклида келади. Ушбу бирикмадаги *bahādur* сўзи олий табақа вакилларига берилувчи нисбани, унвонни билдиради. Қиёс учун туркий ёрлиқлар бош-ламасида қўлланган *abu-l-muzaffar, abu-l-ġāzi*: каби унвонларни эслаш кифоя. Билга хоқон унвонидаги *sabım* – «менинг сўзим»

дегани эмас, балки «менинг мурожаатим, менинг ёрлигим» маъносидадир. Туркий тилнинг кейинги босқичида sab (~saw) сўзи истеъмолдан чиқиб, унинг ўрнида söz калимаси қўллана бошлади. Энди расмий ҳужжатлар бошламасида ҳам қадимги sab (~saw) ўрнини söz эгаллади. Бу ҳам тарихий анъанага мувофиқ ҳолда «буйруқ, фармон, ёрлик» маъноларини беради.

Ўқоридагилар асосида Билга ҳокон улуғ битиги бошламасини шундай талқин этиш мумкин: «Кўкдай (улуғ) тангри яратган қудратли Билга ҳокон сўзим». Билга ҳокон ана шу унвон билан халққа, авлодларга мурожаат қилади. Аини бошламада барча компонентларнинг тўла-тўқис, лўнда, ихчам ҳолда муайян қолипга жойлашганлиги кўк турк ҳужжатчилигида расмий ҳужжат унвонларининг услуб жиҳатдан анчайин такомиллашганидан дарак беради.

Бундай бошламани давлатчилигимиз тарихида ўрта асрларда хон ва бекларнинг туркий тилда битилган мактуб ва ёрликлариди ҳам учратамиз. Масалан, Олтин Ўрда хони Тўхтамишнинг 1393 йили поляк қироли Яғайлига йўллаган ёрлиги Тохтамış sözüm Yağaylağa, Темур Қутлуғнинг 1397 йили битилган ёрлиги эса Temür Qutluğ sözüm деб бошланган. Заҳириддин Бобурнинг отаси Султон Умаршайхнинг 1469 йили битилган ёрлиги Sultān Umaršayx bahādur sözüm деб бошланади. Ҳужжатшуносликда ёрликларнинг бундай бошламасини «преамбула», «начальный протокол» деб юритадилар. Ислом дунёси матншунослигида тарихий ҳужжатларнинг бу шаклига кирган бошламасини «унвон» ҳам аташган.

Ўрта аср ёрликлари унвонларининг қолипи ўз асосларини қадимги турк давридан бошлаган дейишга тўла асос бор. Туркий унвонлар қолипи кўк турк ҳоконликлари даврида шаклланиб, даврлар оша ёзма тил (bitig söz) услублари билан баробар такомиллашиб келган.

Расмий ҳужжатларнинг якунидаги таърих ҳам бошқа турдаги матнлардан ажралиб туради. Бадиий, тарихий асарлар якунида аввал асарнинг тугаганлиги қайд этилиб, сўнг таърихга ўтилади. Таърих qutluğ bolsun ёки qutluğ bolsun, davlat kelsün, mehnat ketsün жумлалари билан бошланади. Расмий битигларда эса бундай эмас, ҳужжат санаси тўғридан-тўғри келтирилаверади.

Расмий услубнинг муҳим белгиларидан бири, уларда муболага, ўшатиш, сифатлаш, ортиқча таърифлар йўқ. Уларда фикр аниқ ва лўнда баён этилади.

Шу ўринда Султон Умар Шайхнинг 1469 йили марғилонлик Мир Сайид Аҳмадга берган ёрлигининг услубига эътибор қаратсак (Мелиоранский 1906, 08; таблица I):

(1) Sultān Umar Šayx bahādur sōzūm.

(2) Divānlarğa, barča (3) M(a)rġin(ā)n urċinnīñ (4) tūšāmāl, amaldār, sāhib ċamlarīğa! M(a)rġin(ā)n büzrūglāridin Mīr Sayid Aħmadğa (5) M(a)rġin(ā)n qasabasīdin burun bir milk baġī bilā iki qoşluq egininiñ har ne (6) divānğa ċıqar har түrlүg mālīnī suyrūġal berilip erdi. Emdi uy yīlīda (7) riāyat qīlīp qasabadīn otuz altun tawaċī tartusīnī daġī suyrūġal (8) berildi. Emdi bu tarixğa berilgānni uy yīl šavval ayīniñ yigirmi yetisidin (9) başlap burunġī suyrūġalīnī daġī berilgān nišānī yosunī bilā musallam tutup, (10) yīlğa yañgi niš(ā)n tilāmāyin bu niš(ā)n bilā yīl sayu heċ түrlүg saltīq (11) salmayīn daftarlarğa surusun. Őzi alip yesün. Heċ kişi māl, (12) tartu (?) tilāmāsün. Kūċ uġa tegürmāsün tcp muhurluġ ni(šā)n uy yīl (13) šavval ayīniñ yigirmi sekizi Andigānda bitildi.

Мазмуни:

(1) Султон Умар Шайх баходур сўзим.

(2) Девонхоналарга, барча (3) Марғинан юртининг (4) тушим йиғувчилари, амалдор, хат ташувчи идораларнинг бошликларига! Марғинан бузургларида Мир Сайид Аҳмадга (5) Марғинан қасабасидан илгари бир милк боғ билан икки қўшлиқ экиннинг ҳар не (6) девонга чиқар ҳар турли молини [яъни хазинага тўланувчи даромадни] суюрғал қилиб берилган эди. Энди сигир йилида (7) (бунга) риоят қилиб, қасабадан ўттиз олтин тавачи тартусини[яъни дон-дун, уй ҳайвонлари ва савдодан олинадиган даромадни?] яна суюрғал (8) қилиб берилди. Энди бу санада берилганни сигир йили шаввал ойининг йигирма еттисидан (9) бошлаб аввалги суюрғални яна берилган нишони йўсуни билан мусаллам тутиб, (10) ҳар йили янги нишон талаб қилмай, бу нишон билан йил бўйи ҳар турли солиқ (11) солмай, дафтарларга қайд этилсин. (Даромадларидан) ўзи фойдалансин. Ҳеч киши (ундан) мол, (12) дон-дун талаб қилмасин. Унга зиён-заҳмат етказмасин деб, бу муҳрли нишонни сигир йили, (13) шаввал ойининг йигирма саккизида Андиганда битилди.

Қадимги турк монументал матнларининг услуби

Кунимизга қадар сақланган турк монументал битигларининг энг кўхнаси урхун обидаларидир. Битиглар улуғ йўлбошчилар, миллий қахрамонлар хотирасига битилган ёдномалар бўлиб, уларда халқ қахрамонларининг кўзи тириклигида олиб борган эзгу ишлари, юрт озодлиги ва фаровонлиги, тинчлиги йўлида кўрсатган жасоратлари ёд этилади. Битигларда тарихий воқеалар ажойиб тил билан, бадий услубда баён этилади.

Қабртошлардаги ёзувларнинг бари бадий услубда эмас. Баъзи қабртошларга марқад эгасининг вафот этган вақти қайд этилади, унинг отини ёдга олиб дуо айтилади. Табиийки, бундай матнларни бадий асарлар деб бўлмайди. Насроний мухотида яратилган турк қабртошлари услубини бунга мисол келтириш мумкин. 1313 йили тикланган Денха Арим ёдгорлигининг (Малов 1959, 78-79) услубига эътибор беринг:

Aleksandros qan saqış(ı) miñ altı yüz yegirmi dört erdi. Ut erdi. Bu qabra Denxa Arim Batmaniñ turur. Yat bolsun! Kelmiş yazıqıña puşu bolsun.

Мазмуни:

Александр хон тарихи минг олти юз йигирма тўрт(инчи йил) эди. (Туркча ҳисобда) сигир (йили) эди. Бу қабр Денха Арим Бамганикидир. Ёд бўлсин! (Қабр узра) келган (яратгандан марҳумнинг) гуноҳларидан ўтишни сўрасин.

Эпиграфик матнларнинг баъзилари тарихий саналарни, муҳим воқеаларни қайд этиш учун битилган. Бундай матнлар ҳам айри услубда. Матнда унинг ким томонидан битилганлиги, ёдгорлик ўрнатилишининг мақсади, муҳим тарихий вақеа ва албатта сана қайд этилади. Шу ўринда Амир Темурнинг етти юз тўқсон учинчи йил кўкламида (=1391 йилнинг апрели) Тўхтамишхонга қарши юриш бошлаган чоғда эски ўзбек тилида («чиғатой туркийси»)да ёздирган битигини мисол келтирамиз (фотонусхасига қаранг: Поппе 1940):

Tarix yeti yüz toqsan üçtä, qoy yil yazniñ ara ay Turänniñ sultāni Temür-beg üç yüz miñ çerig bilä islām ücün Toxtamiş xanī (?) xanīğa yuridi. Bu yergä yetip belgü bolsun tep bu töbāni qopardi. Teñri nisbat bergäy inşalla. Teñri el kişigä rahmat qılğay, bizni duā bilä yād qılğay.

Мазмуни:

Тарих етти юз тўқсон учда, қўй йил, кўкламнинг ора ой(ида) Туроннинг султони Темурбег уч юз минг кўшин билан ислом учун Тўхтамиш хон(нинг) хонлигига юрди. Бу ерга етиб, белги бўлсин деб ушбу битигтошни ёздирди. Тангри (бизга) нисбат бергай иншооло. Тангри фуқарога раҳм қилгай, (эли) бизни дуо билан ёд қилгай.

Ташриф битиглари ҳам услуб жиҳатдан ажралиб туради. Бундай ёзувлар кўпроқ муқаддас қадамжоларга битилган. Битигда зиёратчининг оти, зиёрат таърихи аниқ кўрсатилади. Бунга Қирғизистоннинг жанубида Акбейит яқинидаги Унгир деган жойдан чиққан қояга уйғур хатида ёзилган битигни мисол келтиришимиз мумкин. Битиг шундай ўқилади:

Yil tört yüs altmîş altıda men Qumar Arämük munî bitidim. Yil bars yîlî erdi, beşi(n)ç ay on erdi. Tuşambat (?) kün erdi. Qutluğ bolsun, inša(a)la.

Мазмуни: Йил тўрт юз олтмиш олтида (мелодий 1061-1062) мен, Қумар Арамук, бун битдим. Йил барс йили эди. Бешинчи ой(нинг) ўн(инчи кун)и эди. Тушамбат (?) кун эди. Қутлуғ бўлсин, иншооллох (Содиқов 1997,91).

ҚАДИМГИ ТУРК ДИАЛЕКТЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ТУРКИЙ АДАБИЙ ТИЛГА МУНОСАБАТИ МАСАЛАСИ

Туркшуносликда қадимги турк диалектлари, уларнинг адабий тилга муносабати, бизгача сақланган ёзма ёдгорликлар тилининг диалектал хусусиятлари ўрганилган эмас. Бу жумбоқнинг ечими, табиийки, қадимги адабий тиллар асосида қай бир диалект етакчи ўрин тутганини, ҳозирги диалектлар тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Ёзма ёдгорликлар тилининг диалектал асослари ҳозирги туркий тилларнинг шаклланиш тарихини ўрганиш учун ҳам муҳимдир.

Кўк турк битиглари билан уйғур, моний ёзувларида битилган ёдгорликлар ягона адабий тил анъанаси таъсирида, олдинмакетин яратилган бўлувига қарамай, матнлар тилида хос хусусиятлар кузатилади.

Масалан, ёдгорликлар тилида [b]~[m] ҳодисасини кузатиш мумкин.. Урхун битиглари тилидаги сўз бошида келган [b] уйғур ёзувли матнларда [m] га ўзгаради: ben -- mēn, biṅ – miṅ каби.

Матнларнинг бунинг каби хусусиятлари кўк турк хатидаги ёдгорликлар тили қадимги уйғур, моний, брахма ёзувидаги ёдгорликлардан айри бир диалект асосида юзага келганидан далолат беради.

Махмуд Кошғарий ўзининг «Девону луғатит турк» асарида эски турк диалектлари хусусида атрофлича маълумот берган. Унинг бу асари эски туркий тилнинг диалектал хусусиятларини ўрганишда қимматли манбадир.

Махмуд Кошғарий туркий диалектлар ҳақида

Махмуд Кошғарий ўз асарида, ўрни билан, ўша замондаги турк диалектлари орасидаги фарқлар, уларнинг фонетик, лексик-семантик, морфологик хусусиятларини баён этади. Муаллиф таъбири билан айтганда унда «ҳар бир қабиланинг ўзига хос хусусиятларига кўра қиёсий қодалар тузилган» (МК.1.47).

Махмуд Кошғарий турк диалектларининг катта бир гуруҳини (бу ўринда етакчи шеваларга асосланган адабий тил назарда тутилади) «турк», муайян диалект, қавм, уруғларни уларнинг ўз номлари билан (жумладан, ўғуз, қипчок, чигил ва б.) атайди. Ора-ора уларнинг етакчи шевалардан (яъни «туркча»дан) фарқли томонлари, ўзига хосликлари қайд этиб ўтилади.

Суғдақ, қанжак, арғулар, хўтанлилар, тубут ва тангутларнинг баъзилари суғдча ва туркча сўзловчилар гуруҳига киритилган. Муаллиф туркча ва суғдча сўзловчилар ҳақида гапириб, уларнинг тилида «бузуклик бор»лигини қайд этади (I.65). Чамаси, бу ўринда мазкур икки тилли халқларнинг туркий тилни бузиб гапиришлари назарда тутилган.

Энди девонда келтирилган туркий диалектлар ҳақидаги маълумотларга тўхталамиз.

Диалектларга хос **фонетик хусусиятлар** қуйидагича:

Турклардаги сўз бошида келувчи [y] ўғуз ва қипчоқларда тушиб қолади ёки [j (~č)] га айланади: *yelkin* – *elkin* «мусофир», *yilǰ suw* - *ilǰ suw* «илиқ сув», *yinjü* (*yincü?*) – *jinjü* (*čincü?*) «дур, марварид», *juǰdu* – *juǰdu* (*čuǰdu?*) «туянинг узун юнги» (I.67), *yetti* – *jetti* (*četti?*) «етишди», *yundum* – *jundum* (*čundum?*) «ювиндим» (II.364), *yigi* – *jigi* (*čigi?*) «пишиқ» (III.249). Кошғарийнинг таъкидлашича, «турклар билан ўғузлар тили орасидаги бу хусусият ўзгармовчи, доимий бўлган» (II.364).

Сўз бошидаги [m] ни ўғузлар, кипчоқ ва суворинлар [b] га айлантирадилар: men – beп «мен», mün - bün «шўрва» (I.67).

Сўздаги [t] ни ўғузлар ва улар яқинидагилар [d] га айлантирадилар: tewey – dewe(y) «туя», öt – öd «тешик» (I.67), taqı – daqı «тагин» (II.227).

Туркий кабилаларнинг кўпгина сўзларидаги [d] ўғузларда [t] га айланади: бүgdä – бүktä «ханжар», yigdä – yiktä «жийда» (I.67).

Сўз ўртасида ва охирида келган [y] ни арғулар [n] га алмаштирадилар: qoy – qon «қўй», čığay – čığan «камбагал», qayu – qanu «қайси» (I.67).

«ب билан ب махражлари орасидаги» (I.68) [w] ни ўғузлар ва уларга яқин турувчилар [v] га айлантирадилар: ew – ev «уй», aw – av «ов» (I.68). Ўғуз ва кипчоқлар (халачларнинг бир тоифаси) сўз бошидаги [q] ни [x] га айлантирадилар: qayu – хауу «қайси» (III.237), qizim – xizim «қизим», qanda – xanda «қаерда» (III.238).

Тиш-тиш [δ] ли сўзларнинг қўлланувига кўра Махмуд Кошғарий туркий диалектларни уч гуруҳга бўлади:

1. Тиш-тиш [δ] билан сўзловчилар. Буларга чигил ва бошка туркий кабилалар киритилади. Жумладан, «чигилча» деб кўрсатилган сўзлар: bodun «халк» (I.379), adin «бошка, бўлак» (I.105).

2. Яғмо, тухси, кипчоқ, ябаку, татар, кай, жумул ва ўғузлар [j] га айлантирадилар, ҳеч маҳал [δ] билан сўзламайдилар: qazij – qayuḡ «қайин дарахти», qazin – qayuḡ «қайнага» (I.68), azgic – аугic «ажриқ, юмшоқ бир ўт» (I.136), badgam – баугam «шодлик куни» (I.447). Айрим ўринларда бу диалектлар «[δ] ни [y] га айлантирувчилар» деб кўрсатилган: bodun – боуun «жамоа» (III.183), kedük – keyük «намаг ва кигизлардан қилинган ёмғир ёпинчиғи» (III.182), todti – toydi «тўйди» (III.262).

3. Қипчоқ, ямак, сувор, булғорлар ҳамда русларга ва Румга қадар бориб тақаладиган бошка кабилалар [z] га айлантирадилар: адаq – азақ «оёк», todđi – tozđi «тўйди» (I.68), qadın – qazın «қайин» (I.383).

Шунингдек, ўғузлардаги [y] ни кипчоқлар [z] га айлантирадилар: öylä – özlä «пешин, туш вақти» (I.137).

Ўғуз ва кипчоқларда товуш тушиши ҳодисаси кузатилади: čumčuiq – čumiq «олақарға», tamğaq – tamaq «бўғиз», бараған – баран «бораверадиган», ураған – uran «хадеб ураверадиган» (I.69).

Диалектларда, Кошғарийнинг мисол келтиришига кўра, [č] нинг [ž] (сирғалувчи)га кўчиши [erinc – erinž «маишат, фароғат» (I.152)], жаранглининг жарангсизлашуви [bišiq – яғмоларда bišig «пишик» (I.360)] каби фонетик параллелизмлар, шунингдек, метатеза [qošni – ўғузларда qoši «қўшни» (I.408)] ва бошқа фонетик hodисалар ҳам кузатилади.

Морфологик хусусиятлар. Девонда ўша давр диалектлари орасидаги морфологик ўзига хосликлар ҳам ёритилган. Жумладан, кўпчилик туркларда буйруқ бирлик учун баг, икки киши бўлса, baḡinlar ikigü (икковингиз боринг), кўплик учун baḡinlar qatuḡ шаклида кўлланилган. Baḡin шакли хурматни ифодалаган. Ўғуз ва қипчоқлар бирликда баг, кўпликда эса baḡin дейдилар. Хурмат маъносида baḡinиз дейдилар (II.51).

Турклар ўтган замонда хурмат маъносида bardinиз дейдилар. Ўғузлар эса буни фақат кўпликда (хаммангиз бордингиз) кўллаганлар (II.52).

Феълнинг ўтган замон формасини хосил қилишда диалектлар икки гуруҳга ажралади: яғмо, тухси, чигил, арғу, уйғур, то Чингача бўлган ҳамма қабилалар -di, -di // -ti, -ti аффиксини кўшиб ясайдилар: bardī «борди», keldi «келди» каби. Бу формани ўғуз ва қипчоқларнинг баъзилари – суворинлар -duq, -dük аффикси орқали ясаганлар. Буларда бирлик ва кўплик шаклда фарқ қилмаган: men ya qurduq «мен ёй қурдим», biz ya qurduq «биз ёй қурдик» (II.64), ol keldük «у келди», biz keldük «биз келдик» (II.65). Бўлишсиз шаклини ҳам солиштиринг: barmadī (туркларда) – barmaduq (ўғузларда) «бормади» (II.66). Феълнинг келаси замон шакли ўғузларда қисқарган аффикс орқали ясалган: бошқа туркларда baḡiman – ўғузларда baḡinan «бораман», бошқаларда ya qurag-men – ўғузларда ya quragan «ёй қураман» (II.68).

Ўзга бирлигида шахс-сон -n аффикси билан ясалган: tapindin. Баъзи арғулар тилида у -ḡ (-g) га айлантирилган: tapindug «топиндинг», sen anī qačurduḡ «сен уни қочирдинг» (II.194).

Чигил, қашқар, арғу, барсаган, уйғур ва юкори Чингача бўлган қабилаларнинг ҳаммаси -ḡuči, -ḡüci // -quči, -küci аффиксли сифатдошни кўллаганлар: qarḡuči «ўғирловчи», suwḡarḡuči «суғарувчи», saḡquči «соғувчи» (II.55). Ўғуз, қипчоқ, яғмо, уғроқ, суворин, бажанак, то русларгача бўлганлар унинг ўрнида

сифатдошнинг -dači, -dāči /-tači, -täči аффиксли шаклини қўллаганлар: bardači «борувчи», turdači «турувчи» (II.53).

Чигил, яғма, тухси, аргу, уйгур, то юқори Чингача бўлган ҳамма қабилаларда «исми замон», «исми макон» феъл ўзагига -ǧu, -gü / -qu, -kü аффикси қўшиб ясалган бўлса, ўғузлар, кипчок, пачанак, булғорларда феълнинг буйруқ шаклига -asī, -äsi аффикси қўшиб ясалган: Bu ya qurǧu oǧur ermäs – Bu ya qurasī oǧur tägöl «Бу ёй қурадиган пайт эмас», Bu turǧu yer ermäs – Bu turasī yer tägöl «Бу турадиган жой эмас» (II.71).

Лексик хусусиятлар. Маҳмуд Кошғарий ўз давридаги диалектларнинг лексик хусусиятларини ҳам кўрсатишга ҳаракат қилган. Мазкур асарда ўша даврда истеъмолда бўлган сўзлар ўрин олган бўлиб, умумхалқ тилининг лексик бойлиги акс эттирилган. Айрим ўринларда туркий бўлмаган сўзлар ҳам (жумладан, суғдча) келтириладики, бу эса ўзлашган сўзларнинг маълум қисми ҳам луғатдан ўрин олганини кўрсатади. Муаллиф сўзларни изоҳлар экан, ўрни билан уларнинг қайси бир диалектга мансуб эканлиги, диалектлардаги ўзига хос маъно хусусиятлари ва бошқа муҳим томонлари ҳақида ҳам тўхталиб ўтади. Бу эса ана шу сўзнинг диалектал характерини очиб беради. Шу ўринда Маҳмуд Кошғарий томонидан маълум бир диалектга мансуб деб изоҳланган сўзлардан келтирамиз:

Ўғузлар қўллайдиган сўзлар: ašaq «тубан, қуйи» (I.97), aliq «қуш тумшуғи» (I.98), ekin «экин; экин экиладиган ер» (I.107), üyüz «кичик чивин» (I.112), arsu «ҳар бир жўн нарса» (I.148), jar (čar?) «вақт» (I.312), čer «рўпара» (I.312), endäk «сатх» (I.130), örkän «қайиш» (I.132), eylä «шундай» (I.137), eträk «ранги сарик одам» (I.127), ramuq «момик, пахта» (I.360), töläk «тинч ва оғир киши» (I.368), sīndu «қайчи» (I.395), qarīnčaq «чумоли» (I.460), sečä «чумчук» (III. 238) ва б.

Чигиллар қўллайдиган сўзлар: ud «сигир» (I.80), ažun «дунё» (I.106), üzi «икки тоғ орасидаги кенг йўл» (I.116), aybaŋ «кал» (I.139), ötki «эваз, бадал» (I.149), čekäk «чечак касаллиги» (I.369), samān «сомон» (I.392), qučǧundī «пиёз» (I. 454).

Карлукча сўзлар: uličim «ўғилчам, қароғим» (I.86), suǧut «сузма» (I.337), it kerdī «ит вовуллади» (II.15).

Кипчокча сўзлар: ökil «кўп» (I.103), aba «айик» (I.113), sulaq «қора жигар» (I.390), ajan «икки елканли кема» (I.144).

Арғуча сўзлар: (арғулар икки тилда сўзлашувчилар деб кўрсатилади, I.65): uđluq «оғил, молхона» (I.124), idrik (<irik) «қатгик нарса» (I.128), ođla «ёш йигит» (I.149), qiz kiři «бахил одам» (I.115), bük «бурчак» (I.321), čigit «пахта уруғи, чигит» (I.337), köđäy «кўза (I.341), qadīq «ёғоч идиш» (I.363), tudrič «гўнг» (I. 422), bařtar «ўроқ» (I. 424), bitrik «писта» (I. 441).

Яғмоча сўзлар: čađun «чипор дарахти» (I.392), čignä «сурғи» (I. 408).

Булғорча сўзлар: awus «мум» (I.91).

Барсағанча сўзлар: ariđ «чодир пардаси» (I.94), tünäk «зиндон» (I.387), sökti «кепак» (I.394), ači «кекса хотин» (I.114).

Қашқарча сўзлар: sibüt «кашнич» (I.337), butiq «кичик меш» (I.358).

Туркманча сўзлар: qarit «ўғирлаш, талаш» (I.338), taquq «товуқ» (II.330).

Канжакча сўзлар: kenbä «бир ўсимлик» (I.393), kökă «ёғоч коса» (I.405).

Девонда бир гуруҳ сўзлар бир қанча диалектлар учун умумий бўлган деб кўрсатилади. Жумладан, қуйидаги сўзлар ўғуз ва кипчоқларда қўлланилиши таъкидланган: aliđ «ҳар нарсанинг қайтарилиши» (I.95), arič «орик, заиф» (I.97), čufğa (čiwğa?) «йўл бошловчи, раҳбар» (I.400). Ёки яна мисолларни кузатинг: ebtäk «нон» (яғмо, тухси ва баъзи ўғуз ва кипчоқлар сўзи) (I.126), urğa «катта дарахт» (ўғуз ва арғуча) (II.48), benäk «уруғ» (арғу ва баъзи диалектларда) (I.367).

Айрим сўзлар бир диалектда маълум бир шаклда бўлса, иккинчи диалектда унинг ўрнида бошқа сўз қўлланилган. Бу нарса Маҳмуд Кошғарий томонидан ҳам алоҳида қайд этилган: Масалан, бошқа турклар идиш, коса, пиёлани ауақ десалар, ўғузлар унинг ўрнида јапақ (čапақ?) сўзини қўллаганлар (I.112), турклар адin (бошқа, бўлак) десалар, ўғузлар адиуқ деганлар (I.124), бошқалар камар, тўқа ва эгарнинг бошига ўрнатиш учун олтин-кумушдан ишланган зийнатни üstäm, ўғузлар эса saxt деганлар (I.131), турклар almila (яъни олма) десалар, ўғузлар alma сўзини қўллаганлар (I.150), бошқа турклар ҳар бир ок рангни öriü, ўғузлар aq // a:q деганлар (I.153), бошқалар шароб, мусаллас, майни süčik, Ила водийсида яшовчилар (яғмо, тухси ва чигиллар) майни qizil süčik деб атаганлар (I.387). Кўпчилик турклар čiqti десалар, яғмо, тухси, ябоку, кипчок ва баъзи туркман уруғлари худди шу маънода tařiqti сўзини қўллаганлар: er ewdin tařiqti «одам уйдан ташқари чикди» (II.131).

Лексик қатлам орасида бир диалектда маълум маънода, бошқасида иккинчи маънода қўлланувчи сўзлар ҳам бўлган: Чигил туркларида uluṣ «кишлоқ» маъносида қўлланилган бўлса, Баласағун ва уларнинг юқори ёнидаги арғулар тилида «шаҳар» маъносини англатган (I. 94), бошқа туркларда iṅäk сўзи «сигир» маъносида қўлланилган бўлса, ўғузлар тошбақанинг урғочисини шу сўз билан атаганлар (I. 135), бошқалар ошхонани aṣliq, ўғузлар бугдойни aṣliq деганлар (I. 137), бошқа турклар бургутни ва Муштарий юлдузини qaqa quṣ деб атаган бўлсалар, ўғузлар туя оёқларининг учига ҳам шу сўзни қўллаганлар (I. 319). «Kend – ўғузлар ва улар билан яқин турувчилар тилида кишлоқ. Кўпчилик турклар наздида вилоятдир» (I. 330), бошқа турклар курт (хашарот)ни qurt деганлар, фақат ўғузлар бўрини шундай деб атаган (I.328), бошқалар одамлар орасидаги шодлик ва кулгини badgam, ўғузлар хайит кунини baugam дейдилар (I. 447). Турклар sen сўзини кичикларга, хизматчиларга ҳамда сўзловчидан даража, мартаба, ёшда қуйи бўлган кишиларга nisbatan қўллаганлар. Ўзларидан юқори хурматли кишиларни siz деганлар. Ўғузлар эса, аксинча, катталарга sen, кичикларга siz деб қўллайдилар. Кўпликда ҳам шуни ишлатганлар (I.326). Кўпчилик туркларда ṣarpildī сўзи «сувалди, чапилди» маъноларини англатган бўлса, уйғурларда бу сўз «бўйнига урмоқ» маъносидадир (II.135).

Полисемантик сўзларнинг баъзи бир маънолари айрим диалектлардагина амал қилган. Чунончи, ўғузларда ṣaqdī сўзининг «эшиттирди, айтди» маъноси ҳам қўлланилган: ol söziḡ anīṅ qulaqqa ṣaqdī «у сўзни унинг кулоғига эшиттирди» (II. 24). Soqdī (майдалади; чўкиди; чақди) сўзининг «чакмоқ» маъноси ўғузларга хосдир: anī yılan soqdī «уни илон чакди» (II.26).

Бир гуруҳ сўзлар диалектларда стилистик жиҳатдан ҳам чегараланган эди. Жумладан, qildī салбий маънода ҳам қўлланилган сабабли, ўғузлар ундан қочиб, унинг ўрнида etti сўзини қўллайдилар: er yükünç etti «одам намоз ўкиди». Турклар эса qildi сўзини қўллаганлар (II.33). Ёки турклардаги tekindī – «эришди, муяссар бўлди» маъносидаги сўзини, девон муаллифининг ёзишича, ўғузлар «ектирмайдилар» (II.166).

Ўзлашган сўзларнинг микдори бўйича ҳам диалектлар орасида фарқ бўлган. Буни Маҳмуд Кошғарийнинг қуйидаги маълумотида ҳам кўрамиз: «Ўғузлар форслар билан аралашгач, баъзи сўзларни унутдилар ва уларнинг ўрнига форсча сўзлар қўллай бошладилар: qutḡan ўрнида āftāba; baqan ўрнида qalīda (бўйин тумор)» (I. 406).

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАКОМИЛ БОСҚИЧЛАРИ

Туркий тиллар тарихида тилга муносабат, унинг қонуниятларини ўрганиш, сирларини билиш, тилни тадқиқ этишга бўлган эътибор қадимдан кучли. Бу истак ва эҳтиёж туркшуносликнинг бир тармоғи сифатида туркий тилшуносликнинг юзага чиқишига тurtки бўлди. Қадимдаёқ тилни тадқиқ этишнинг методологик асослари ишлаб чиқилган. Туркшунослик тарихида тилни тадқиқ этиш усуллари, методологик асослари бир-биридан фарқ қилади.

Ўзбек тилини ўрганиш ва ўқитишнинг ҳозирги метод ва усуллари тилшунослик тарихида XX асрнинг 30- йилларида шаклланди. Ўзбек тилшунослигининг янги, замонавий метод ва усуллари ғарб, хусусан, рус тилшунослиги таъсирида юзага келган. Бунга қадар туркий тиллар, жумладан, ўзбек тили шарқ, хусусан, араб тилшунослиги таъсирида шаклланган метод ва усулларда тадқиқ этилар, маориф ишларида айни принциплар асосида ўқитилар эди.

Тадқиқот методологиясига кўра туркий, жумладан, ўзбек тилшунослиги тарихини уч босқичга ажратиш мумкин: 1. Энг эски давр турк тилшунослиги. 2. Араб тилшунослиги таъсирида юзага келган туркий тилшунослик. 3. Ҳозирги ўзбек тилшунослиги.

Булар қуйидаги даврларни ўз ичига олади:

1) Энг эски давр (кўк турк ва уйғур ҳоконликлари даври) тилшунослиги (VI–X юзйилликлар);

2) XI–XIII асрлар;

3) XIV аср;

4) XV–XVI асрлар;

5) XVII–XIX асрлар;

6) XX асрнинг биринчи ярми;

7) Ҳозирги ўзбек тилшунослиги (XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб шу кунга қадар).

Кўк турк ва қадимги уйғур ҳоконликлари давридан грамматик асар узиндилари, алифболар ва луғат парчалари қолган. Лекин тилшуносликка бағишланган махсус асар сақланган эмас. Шунга қарамай, ўша кезлар тилшунослик билимлари юқори даражада бўлганидан дарак берувчи белгилар бор. Ўша давр тилшунослигининг даражасини белгиловчи омиллардан бири қадимги турк ёзув маданиятидир. Турклар ўша замонлар бир эмас, бир қанча мукамал даражадаги фонетик ёзувлардан фойдаланган. Шулардан бири кўк турк алифбосидир. Эътиборлиси,

кўк турк ёзуви ибтидоий, содда лисоний билимлар асосида яратилган эмас. У туркий халқларнинг тарих давомида қўллаган ёзувлари ичида энг мукаммали, қадимги туркий тилнинг фонетик-фонологик хусусиятларини ўзида ёрқин акс эттирган алифбоси эди. Бизгача сақланган битиглар кўк турк ёзувининг алифбо тизими ва имло принциплари пухта ишлаб чиқилганидан дололат беради. Табиийки, илмий-фалсафий қарашлар тарихида тилшунослик билимлари шаклланмай туриб, бундай такомил этган ёзувнинг яратилуви мумкин эмасди.

Қадимги турк тилшунослигининг даражаси уйғур, моний, сурёний ёзувларининг алифбо тизими, график хусусиятлари, харф-товуш муносабатлари, имло принципларининг тил қонуниятларига мос ҳолда тузилганлиги билан ҳам ўлчанади. Масалан, уйғур хати суғд алифбоси негизида шаклланган. Турклар бу ёзувни яратиш чоғида суғд хатининг имло хусусиятларини ўз тилларига мослаганлар. Туркийнинг фонетик қонуниятларига мувофиқ ҳолда ўзақдош ёзувга кўшимча ишоратлар киритилган, айрим харфларга янги вазифалар юкланган. Турк зиёлилари уйғур хатини яратиш чоғида қандай ихтиролар қилган бўлсалар, моний ва сурёний хатларини ҳам шундай ўзгартиш билан қабул қилдилар. Шунинг учун моний ҳамда сурёний ёзувларидаги туркий матнларнинг график ва имло хусусиятлари бошқа тиллар, хусусан, суғд тилидаги моний ҳамда сурёний ёзувли матнлардан ажралиб туради. Демак, ўша чоғлардаёқ тил билими юқори бўлган. Қадимги туркий ёзувлар айни билимларга таянган ҳолда кашф этилган.

Ёзма ёдгорликлар услуги, қадимги туркий тилда амал қилган фан ва маданиятнинг турли соҳаларига оид атамалар тизими ҳам тилшуносликнинг даражасини белгиловчи омиллардандир. Демак, тилшунослик билимлари, тилни тадқиқ этишнинг метод ва услублари кўк турк ва қадимги уйғур ҳоконликлари давридаёқ шаклланиб улгурган эди.

Ўша кезлардан қолган кўк турк, уйғур, моний ёзувларидаги битигларда саводхонлик масаласига жиддий эътибор қаратилган. Саводхонликни таъминлашда ўша чоғлар яшаб ижод этган шоир ва ёзувчилар, матн битувчи котибларнинг хизмати катта.

Тарихда туркий тилларни ўрганиш ва ўқитиш методологiasининг шаклланишида шарк, хусусан, араб тилшунослигининг таъсири ҳам катта бўлган. Туркий тиллар салкам тўққиз аср араб тилшунослиги асосида тадқиқ этилган ва таълим

соҳасига тадқиқ этилган. Ушбу методологияни туркшуносликда биринчилардан бўлиб улуғ олим, буюк тилшунос Маҳмуд Кошғарий ишлаб чиқди. У туркий тилларни ўрганишга араб тилшунослигининг тадқиқ усулларини қўлади, шу асосда туркшуносликда янги бир методологияни яратди, ислом даври турк тилшунослигига асос солди.

Мухими, турк тилшунослари араб тилшунослигининг метод ва усулларини ўз тилларини ўрганиш учун тадқиқ этибгина қолмай, туркий тилларнинг қонуниятларига суянган ҳолда, уни янги-янги йўлу усуллар билан бойитдилар, айти методлар асосида тилшуносликда улкан кашфиётлар қилдилар.

Маҳмуд Кошғарийнинг улуғ хизматларини унинг бизгача етиб келган «Девону луғатит турк» асарида кўришимиз мумкин. Ушбу асарида олим туркшуносликда биринчи бор қадимги турк лаҳжаларини классификация қилди, турк тилшунослигининг муҳим назарий масалаларини ёритиб берди.

Туркий тилларни ўрганиш бўйича араб тилида, кейинчалик форс ва туркий тилларда яратилган барча луғат ва грамматикалар ана шу тилшуносликнинг метод ва усулларида яратилди.

Туркшуносликда араб тилшунослиги метод ва усулларининг собит қолишида, айниқса, араб мамлакатларида туркий тилни ўрганиш бўйича тузилган қўлланмаларнинг аҳамияти катта. Абу Ҳайён ва Ибн Муҳаннанинг туркий тилни ўрганишга бағишланган асарлари, «Таржумон-и арабий, форсий, туркий ва муғалий» каби луғат ва грамматикалар шулар жумласидан.

XV–XVI асрларнинг тилшунослигида Алишер Навоийнинг хизмати буюк. У туркий ва форсийни қиёсий ўрганиш асосига қурилган «Муҳокамату-л-луғатайн» асари билан тилшуносликда типология соҳасига асос солди.

XV–XVIII асрларда эски ўзбек тилини («чигатой чуркчаси»ни), хусусан, Алишер Навоий асарларини мукамал ўрганиш мақсадида «Бадоиу-л-луғат», «Мабоину-л-луғат», «Санглох», «Абушқа» каби луғат ва грамматикалар тузилди. Бобурийлар замонида Ҳиндистонда «чигатой туркчаси»ни ўрганиш бўйича тузилган асарлар ҳам бор.

Луғат ва грамматика тузиш анъанаси XIX асрда ҳам давом этди. Алишер Навоий асарларини чуқурроқ ўрганиш мақсадида бу даврда Фатҳалишоҳ Қожорий «Луғат-и атрокиййа», Шайх Сулаймон Бухорий «Луғат-и чигатойи ва усмоний» асарларини ёзган.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Европа мамлакатларида туркий тилларни ўрганишга катта эътибор қаратилди. Айниқса, Россияда бу соҳада кўп ишлар қилинди. Айни соҳада М.А. Казем-Бек, В.В. Радлов, П.М. Мелиоранский, А.Н. Самойлович, Н.Ф. Катанов, Н.И. Ашмирин каби туркшуносларнинг хизмати диққатга сазовор. Россия туркшунослигида тилшунослик тадқиқотлари қуйидаги йўналишларда амалга оширилди:

1) Туркий тилларнинг грамматикасига бағишланган асарлар яратилди; 2) Кўк турк, уйғур ҳамда араб ёзувли ўрта аср туркий ёдгорликлар тадқиқ этилди; Туркий ёдгорликлар тавсифига бағишланган асарлар вужудга келди; 3) Туркий тиллар лексикаси ўрганилди; 4) Рус олимлари томонидан туркий тилларнинг классификацияси яратилди.

XX аср Россия туркшунослигида Санкт-Петербург, Москва туркшунослик мактабларида катта ишлар амалга оширилди. Бу кезлар С.Е. Малов, Е.Д. Поливанов, А.К. Боровков, А. Батманов, Юдахин, А.Н. Кононов, В. Насилов, Э.В. Севортян, А.М. Шчербак, С.Н. Иванов, А. Серебренников, Э.Р. Тенишев ва бошқа олимларнинг хизмати катта бўлди.

Туркий тиллар Ғарбий Европа мамлакатларида ҳам кенг ўрганилди. Бу соҳада немис туркшунослик мактаби томонидан яратилган тадқиқотлар эътиборга лойиқ.

Туркий тиллар ичида ўзбек тилининг ўрганилишида XX аср бошларида вужудга келган ўзбек тилшунослигини ҳам алоҳида қайд этиш керак. Бу даврда тилшуносликда «Чигатой гурунги» тўғарагининг фаолияти катта. Бу гурухнинг ўзбек тили луғат таркибининг софлиги учун олиб борган саъй-ҳаракатлари эътиборга лойиқ. Бу гурух аъзолари томонидан ўзбек тилшунослигида илм-фаннинг турли соҳаларига (грамматика, математика, химия ва бошқа соҳаларга) оид терминлар ясаиб, адабий тилга жорий этилди. Бу даврларда, Абдурауф Фитрат, Ғози Олим, Ғози Юнус, Қажом Рамазон ва бошқа олимларнинг фаолияти катта.

II БЎЛИМ. ЁЗУВ

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ЁЗУВЛАР ВА УЛАРНИНГ ИМЛО ПРИНЦИПЛАРИ

Кўк турк ёзуви

Аждодларимизнинг улуғ кашфиёти

Кўк турк ёзуви аждодларимизнинг улуғ кашфиётidir. Унинг илдишлари ва шаклланган даври хусусида тугал бир тўхтамга келинган эмас. Туркшуносликда бу масалада қатор, ҳатто бир-бирига зид фикрлар билдирилган. Айрим олимлар унинг асосларини қадимги туркий тамғалар (уруғ-қабила белгилари)га боғлаганлар. Уларнинг фикрича, кўк турк хати айна тамғалар асосида шаклланган. Бошқа бир кўзқарашга биноан, ушбу ёзув оромий алифболари, аниқроғи, суғд хатининг негизида ҳосил бўлган. Суғдийнинг такомиллашган шакли мазкур алифбонинг шакланувида асос бўлиб хизмат қилган; унга айрим ўзгартишлар киритиш, янги белгилар орттириш йўли билан ёзув туркий тилга мослаштирилган. Бу маданий жараён кўк турк хоқонлиқлари даврида, тахминан, VI юз йилликларда юз берган.

Ёзувнинг генезиси масаласида яна бир фикр диққатга молик. Унга биноан, ушбу алифбо туркий муҳитда кашф этилган, шунинг учун унда туркийнинг фонетик-фонологик хусусиятлари яхши инобатга олинган. Шунинг билан бирга, у оромий, суғд, пахлавий ёзувларининг кучли таъсирида бўлган (булар ҳақида қаранг: Васильев 1983, 5-9).

Палеографик кузатувлар, қадимий ёзувларни ўзаро қиёслаш олимларни яна бир фикрга олиб келмоқда. Жумладан, олим А. Аманжоловнинг фикрича, ушбу ёзувнинг тарихи мелоддан бурунги I минг йилликларга туташади. Унинг олд Осиё ёзувларига ўзақдош бўлган қадимги юнон ва сомиё-финикий ёзувлари билан айрим жиҳатдан боғлиқлиги бор (Аманжолов 1978, 76-87; 2003, 289-300).

Қадимги туркий ёзувнинг келиб чиқиши ҳақидаги баҳс, афтидан, ҳали ўз ечимини топиши кийин кечар. Биз мазкур ўринда у ёки бу фикрга муносабат билдирмоқчи эмасмиз. Лекин ушбу масала ҳақида фикр юритганда ёзувнинг қуйидаги хусусиятларини эътиборга олиш зарур деб ҳисоблаймиз.

Таъкидлаш керакки, кўк турк алифбосининг тизими ва ёзув принциплари тамоман ўзига хос. У қадимги ҳамда ўртанча эроний тилларнинг товуш қурилишига мослашган оромий ёзувларидан фарқ қилади. Маълумки, оромий ёзувларида ҳарфлар бир-бирига уланади. Кўк турк хатида эса ҳарфлар уланмай, айри-айри ёзилган. Туркий ёзув суғд хатининг сўнги такомиллашган курсивли туридан шаклланган экан, янги ёзувда ҳарфларни ажратиб ёзишнинг маъниси нима? Бу ҳодиса ёзув тарихида прогресс эмас, орқага қайтиш бўлмайдами? Шундай бўлган дея фараз ҳам қилайлик. У ҳолда турклар суғд хати негизда бошқа бир алифбо – уйғур хатини яратганликларини қандай тушунмоқ керак? Маълумки, уйғур хатини яратиш жараёнида суғдийдан у қадар чекиниш бўлгани йўқ. Уйғур хати палеографик жиҳатдан суғдчанинг сўнги тезкор шаклига жуда яқин туради. Назаримизда, уйғур хатининг кашф этилиши ва ўта оммалашуви, ҳатто кейинчалик кўк турк хатини сиқиб чиқарганлигининг сабабларидан бири ҳам унинг китобат ишида қулайлиги бўлган.

Суғд алифбосида 22 ҳарф мавжуд эди. Уйғур алифбосида унга бир белги – <I> ҳарфи орттирилиб, 23 ҳарфдан фойдаланилган. Лекин кўк турк матнларидаги ҳарфлар сони 38-40 атрофида (айрим матнларда бундан ҳам ортик). Юқоридаги фараз назарда тутилган тақдирда алифбода ҳарфлар сонининг салкам икки бор орттириб юборилишининг боиси нима? Ахир ҳарфлар миқдорини деярли сақлаган ҳолда уйғур хатини яратган эмасмидилар?

Суғдча ҳарфлар билан кўк турк ҳарфларининг баъзиларини ўзаро чоғиштириш ҳам мумкин. Лекин туркий алифбода мазкур белгининг иккинчи эши-да бор. Масалан, <g> ҳарфи суғдча <g>га ўхшаш дейдиган бўлсак, унинг йўғон шакли – <g> суғдчадагидан тамоман фарқ қилади.

Яна бир хусусияти: кўк турк хатида айрим идеографик белгиларни ҳам кузатиш мумкин. Жумладан, тадқиқотчиларнинг эътирофича, <u> ҳарфининг генезиси ау (ой) сўзи билан боғлиқ. Яъни ойнинг кўринишини назарда тутиб, ушбу ҳарфни яратганлар деб фараз қилиш мумкин (ёзувда ау сўзи ой шаклидаги <u> билан ёзилади). Шунинг сингари <r> ҳарфи er (одам) кўриниши, <oq> ҳарфи «ўк»нинг кўриниши, <t> эса

«том»нинг кўриниши асосида шаклланган кўринади, чамаси. Айни фараз тўғри бўлган тақдирда, кўк турк ёзувининг туркий муҳитда кашф этилгани мутлақо шубҳа туғдирмайди.

Муҳими, ёзувда қадимги туркий тилининг фонетик-фонологик хусусиятлари тўлалигича инобатга олинган эди. Кўк турк алифбоси туркий халқлар тарих давомида қўллаган ёзувлари ичида ўз тилларига энг мувофиқлашгани эди. Ёзувнинг бу каби хусусиятларини ҳисобга олмай, унинг асосини бошқа ёзувларга тўғридан-тўғри боғлаб қўйиш, назаримизда, ўзини оқламас.

Кўк турк ёзувининг оромий ёзувлари, хусусан, суғд хатига айрим жиҳатдан боғлиқлигини умуман инкор этмаслик керак (бу ёзув ҳам финикий алифбо тизимига бориб туташади). Лекин ёзувнинг шаклланишини кейинги даврларга ёки айнан суғд алифбосигагина боғлаб қўйиш, бизнингча, асоссиз. Туркий ёзувнинг палеографик хусусиятлари ва фонетик-фонологик вазифаси унинг бир йўла эмас, аста-секинлик билан, асрлар давомида, қадимги туркийнинг товуш қуруми билан узвий ҳолда ривож топганидан далолат бермоқда.

Бизгача сақланиб қолган урхун-енисей битиглари ушбу ёзувнинг илк босқичига оид эмас, балки мазкур обидалар ёзувнинг такомиллашган босқичида яратилган. Демак, ушбу ёзувнинг тарихи бизгача етиб келган ёдгорликлардан-да қадимийдир.

Кўк турк хатини баъзи олимлар бир пайтнинг ўзида кенгашиб яратилган, деб ҳам ҳисоблайдилар. Лекин сўнгги ўнйилликларда топилаётган ёдгорликлар ушбу ёзувнинг пайдо бўлган даврини милюддан аввалги асрлар билан боғлаш мумкинлигини кўрсатмоқда. Жумладан, Алмати яқинидаги Иссиқ кўрғонидан, Ўзбекистоннинг жанубидаги қадимги шаҳар харобаларидан чиққан битиглар бунинг далилидир. Қадимги туркий ёзув маданиятини тадрижий жараён сифатида яхлит талқин этмоқ учун ушбу топилмалар устида яна чуқур тадқиқотлар бажарилмоғи лозим.

Қадимги турк хати шу қадар кенг ёйилган эдики, ёзувнинг илк ўчоқлари қаерларда бўлган, деган савол ҳам туғилади. Бу масалада ёзув, асосан, кўк турк хоқонликлари даврида Енисей ва Урхун теварагида ёйилиб, тараққий этган деб қараш кифоя эмас. Бир ёғи Сибирь, Олтой ўлкаларидан Марказий Мўғулистону Шарқий Туркистонга қадар, иккинчи ёғи Афғонистондан тортиб

Каспий атрофи бўйлаб Шарқий Европагача бўлган улкан худуддан топилган ва топилаётган туркий битиглар илк ўрта асрларда ушбу заминда ёзув маданиятининг ғоят раванк топганидан далолат бермоқда. Муҳими шундаки, мазкур ёдгорликларнинг хат шакли хилма-хил. Уларни палеографик жиҳатдан ягона гуруҳга бириктириб бўлмайди. Ҳар қайси худудда амал қилган ёзув палеографик жиҳатдан ўзига хос; айрим белгилари, баъзи имло хусусиятлари билан ҳам фарқланиб туради. Жумладан, урхун битигларида қўлланган белгилар сони енисей ва талас битигларидаги белгилар билан баробар эмас. Матнларда бир-биридан фарқ қилувчи белгилар бор, айрим ҳарфларнинг шаклида ҳам ўзгариш юз берган. Ёки Ўрта Осиё худудида ёзувнинг ўзига хос кўриниши амал қилган. Ёзувнинг бу хусусияти баъзи олимларни турк руний битиглари бир неча алифбода битилган деган мулоҳазага ҳам олиб келмоқда. И.Л. Кизласовнинг фикрича, ушбу битигларда саккиз хил алифбо амал қилган. Урхун-енисей ёдгорликлари ўзаро яқин бўлган икки хил алифбо – урхун ва енисей хатида. Талас битиглари эса уларга ўзакдош учинчи алифбода битилган (қаранг: Кизласов 1994,33).

Қадимги турк ўлкаларидан топилаётган ёзма ёдгорликлар, айниқса, уларда қўлланган хат шаклининг ўзаро фарқли эканлигидан англашиладики, туркий ёзувнинг маданий марказлари бир эмас, бир қанча бўлган.

Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистон заминидан топилаётган илк ўрта асрларга мансуб обидалар мазкур худуд ҳам қадимда кўҳна турк ёзувининг маданий ўчоқларидан бири ўтганидан далолат бермоқда.

Кўк турк алифбоси ва имло принциплари

Ўтмишдан қолган алифбо парчалари. Кўк турк алифбо тизими ва ёзув хусусиятларини ўрганишда бизгача етиб келган алифбо намуналарининг аҳамияти катта. Туркшуносликда бундай алифболардан учтаси маълум:

1. Алифболарнинг бири Берлин қўлёзмалар фондидаги Турфондан топилган матнлар орасида ТМ 340 (Мз.171) рақами остида сақланмоқда (Sertkaya 1995,284-285). Бу кичик бир қоғоз парчасида кўк турк алифбосидаги айрим ҳарфлар берилиб, уларнинг маъноси иккинчи сатрда уйғур ҳарфлари билан

изоҳлаб чиқилган. Алифбо парчасида жами тўрт унли (ä, i, ö, u) ва беш ундошни (b, b', r', m, y') ифодаловчи ҳарф икки ёзувда берилган.

II. Берлинда сақланаётган Турфон матнлари орасида ТМ327 (МІК III 35a-b) рақамли бир ёзув парчаси (Sertkaya 1995, 285; 2001, 25-26) эътиборни ўзига тортади. Унда кўк турк алифбосидаги ҳарфлар берилиб, ҳар бирининг остида моний ҳарфлари билан уларнинг номи қайд этиб кўйилган. Мазкур алифбо парчасининг тартиби шундай: 1) P(?) - ur; 2) N - an; 3) Ć - iĉ; 4) P - ip; 5) K - ag; 6) T' - it; 7) İ - iy; 8) D' - ad; 9) D - aŋ; 10) NY - iy; 11) Z - az; 12) G - ang; 13) ND - and; 14) LT - alt; 15) S - as; 16) N' - an; 17) L' - al; 18) Q - ĩq; 19) Y - ay.

Мазкур алифбодан кўринишича, ундаги кўк турк ҳарфлари эроний тиллардан бирида изоҳланган. Туркий тилда бўлганида, у па, џа, ра, кă, тă, і, дă, џа ... каби тартибда изоҳланган бўлар эди. Алифбода <i> харфининг [iy] деб қайд этилгани ҳам изоҳнинг эроний тилда эканини тасдиқлайди. Чунки, эроний тилларга мансуб алифболардаги ҳарфлар ана шу тартибда номланган. Шунингдек, матнларда [i] билан [y] товуши ягона ҳарф билан ифода этилган. Араб алифбосидаги <ya> ҳарфининг вазифаси ҳам ана шундай.

Маълумки, моний хати фақат моний жамоаларида қўлланган. Башарти шу жиҳати назарда тутиладиган бўлса, мазкур алифбо парчаси монийлик муҳитида битилгани аён бўлади. Изоҳларнинг эроний тилда эканлиги эса унинг ўша тилда сўзлашувчиларга туркий хатни ўргатиш учун мўлжалланганидан далолат беради. Эҳтимол, ушбу алифбо бирор грамматик асарнинг узиндиси чиқар.

III. Яна бир алифбо парчаси Япониядаги Рюкоку университети фондида 8129 рақами остида сақланмоқда (Sertkaya 1995, 287-288). Ушбу қоғозда уч қаторга кўк турк алифбосидаги ҳарфлар ёзиб чиқилган.

Биринчи қаторда 7 та ҳарф. Булар: t', i, a, y', ök, r, s'.

Иккинчи қаторда 10 та ҳарф: t', i, a, y', ök, r, rt, oq, nĉ, s.

Учинчи қаторда: 16 та ҳарф: k, t', i, a, y', ök, r, rt, l, oq, nĉ, s, o, s', d', ŋ.

Этибор берилса, биринчи ва иккинчи сатрлардаги харфлар учинчи сатрда айтарли такрорланмоқда. Демак, алифбо тизимидаги харфларни учинчи сатр белгилайди.

Моний ёзуви алифбо билан Рюоку университетиде сақланган 8129-рақамли кўктурк алифбосини ўзаро киёслаганда муҳим бир хулосага келиш мумкин. Хар икковида жами 30 белги бор. Муҳими, Рюоку алифбосидаги белгиларнинг муайян қисми иккинчи алифбодаги белгиларнинг муайян қисмини такрорлайди. Башарти, бу изчиллик асосга олинадиган бўлса, Рюоку алифбо парчасидаги ишоратларнинг давоми моний алифбосининг бош тарафидан жой олмоғи керак. Шундай ҳисоб қилинса, моний харфли алифбода тахминан 10 белги учрамаслиги аён бўлади. Шунга ўхшаш, Рюоку алифбосида ҳам тушиб қолган белгилар ўрни англашилади. Яна бир жиҳати, мавжуд варақлардаги харфлар тартиби турк руний хатида ҳам аниқ алифбо коидаси амал қилганини кўрсатади.

Алифболарни ўзаро киёслаш турк руний хатида хали биз билмаган харфлар бор эканлигидан далолат беради. Демак, кўктурк алифбосидаги харфлар сони 4 унли ва 34 ундош (бари 38 та) дангина иборат эмас, балки бундан ортиқдир.

Кўк турк хатининг имло принциплари. Кўк турк битигларида унлилар тўрт харф ёрдамида ифода этилган: <a-ä>, <i-i>, <o-ö>, <u-ü>.

Муҳим белгиларидан бири, унлилар, асосан, биринчи бўғинда ёзилади, сингармонизм қонунига кўра кейинги бўғинда ҳосил бўлувчи унли ёзилмайди.

Ундошларни ифодаловчи харфлар уч гуруҳга бўлинади:

1. Ёзувда ундошларнинг йўғон ва ингичка вариантларини фарқламайдиган харфлар. Булар: z, m, ŋ, p, č, š, pu.

2. Ёзувда ундошларнинг фонетик жуфтини билдирадиган харфлар: b, b', ġ, g, d, d', y, y', q, k, l, l', n, n', r, r', s, s', t, t'.

3. Ёнма-ён келган кўш ундошларни билдирадиган харфлар: lt, nt, nč, rt.

Кўк турк ёзуви қадимги туркий тилнинг фонетик-фонологик, морфо-фонологик хусусиятларига мослашган эди. Бунининг туркий сингармонизм (унлилар уйғунлиги) қонунига бўйсунганлигида яққол кузатиш мумкин. Ёзув белгилари сўзнинг фонетик-фонологик табиатини англашиб туради.

Баъзи ундошлар қандай унли билан ёндош келаётгани, бўгиннинг ҳолатидан келиб чиқиб, турли ҳарфлар ёрдамида ифода этилган. Масалан: [q] товуши –īq , -qī морфо-фонологик кўринишида муайян ҳарф, -ақ, -қа ҳолатида бошқа бир ҳарф, -иқ, -оқ, -қи, -қо ҳолатида учинчи бир ҳарф билан ёзилади. Айни ҳодисани [k] товушининг ифодасида ҳам кузатамиз.

Уйғур ёзуви

Ҳозир «уйғур ёзуви» номи билан аталаётган қадимги туркий алифбо ўтмиш манбаларида бир қанча ном билан юритилган. Маҳмуд Кошғарий ўзининг «Девону лугатит турк» асарида уни «туркча ёзув» деб тилга олади. Алишер Навоий ўз мактубларининг бирида уни «туркча хат» деб атаган. Манбаларда мазкур ёзув «уйғур хати», «мўғул хати» деб ҳам юритилган. Чунончи, XIII асрда яшаб ижод этган шоирлардан бири Пури Баҳои Жомий ўз шеърларидан бирида уни «уйғур хати» (хатт-и ууғити:), машҳур тарихчи Ибн Арабшоҳ «Ажойбу-л-макдур фи-навоиби Таймур» отли асарида «уйғур хати», «Фокихату-л-хулафо» асарида эса «мўғул хати» деган. Ушбу ёзув «Ҳибату-л-хақоийк»нинг 1480 йили Истанбулда Абдулраззоқ баҳши кўчирган нусхасида «мўғул хати» аталган (Содиқов 1997,5-6).

Кунимизгача етиб келган уйғур ёзувли ёдгорликларнинг энг қадимгилари ислом давридан анча бурун яратилган. Ушбу обидалар ўша давр турклари ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ҳаётининг барча соҳаларини қамрайди. Адабий, диний-фалсафий, тарихий, илмий асарлар, ҳуқуқий, расмий-дипломатик битиглар (ёрлик, тилхат, гувоҳнома ва б.), хўжалик ишларига оид матнлар, қабртошлар, ташрифнома ва бошқалар шулар жумласидандир. Мавжуд ёдгорликлар ичида, айниқса, монийлик, буддизм, насронийлик муҳитида яратилган диний-фалсафий асарлар салмоқли ўринга эга. Уларнинг кўпи қўшни анаткак (санскрит), тўхри (тоҳар), суғд, тавғач (хитой) тилларидан қадимги туркийга ўгирилган бўлиб, ўша давр туркий адабиётида таржимачилик ҳам муҳим ўрин эгаллаганидан далолат беради.

Уйғур хатининг жорий даври узок юзйилликларни қамрайди. Айниқса, унинг туркий халқлар араб ёзувини қўллай бошлаганларидан кейин ҳам ўз мавқеини йўқотмагани эътиборга сазовор. Маълумки, X асрда қорахонийлар давлатида ислом

расман қабул қилинди. Аммо кўшни идикут ҳокимияти буддизмни ёқлаб, шарқий турклар орасида исломнинг ёйилувиға йўл бермади. Шарқий турклар шу кездан икки дунёға – «мусулмонлар» ва «мусулмон бўлмаганлар»ға бўлиниб қолди. Мусулмон турклар кўп ўтмай араб алифбоси асосида янги ёзув яратдилар. Окибат, улар икки – анъана сифатида давом этиб келаётган қадимги турк (уйғур) ва кейинчалик ислом таъсирида қабул қилинган араб хатини қўллай бошладилар. Уйғур ёзуви Ўрта Осиёда XV асрнинг охирларига қадар араб хати билан ёнма-ён қўлланувда бўлди. Бирок, ислом таъсиридан узоқдаги турк-буддистлар ёзув анъанасини узмай XVIII асрда ҳам ундан фойдаландилар. Уйғур хати ўз тарихи давомида ҳатто араб алифбоси билан ёнма-ён қўлланган чоғларда ҳам турк давлат ва салтанатларининг асосий расмий ёзуви бўлиб келди. Маҳмуд Кошғарий турклар қўллайдиган алифбо хусусида маълумот бера туриб, айнан уйғур хатини келтиради. У ёзади: «Барча хоқонлар ва султонларнинг китоблари, ёзувлари қадимги замонлардан шу кунгача Қашқардан Чингача – ҳамма турк шаҳарларида шу ёзув билан юритилган» (МК.І.50). Темурийлар замонида яшаб ўтган тарихчи Ибн Арабшоҳ ҳам ушбу ёзувнинг «чиғатойликлар»да шуҳрат топганлигини алоҳида таъкидлаган эди: «Улар («чиғатойликлар») ўзларининг тилхат, мактуб, фармон, хат, китоб, битим, солнома, шеър, қисса, ҳикоят, ҳисоб, хотира ва девонга тегишли ҳамма ишларини, чингизона тузукларини шу ёзувда ёзадилар. Бу ёзувни яхши билган уларнинг орасида хор бўлмайди. Чунки бу уларда ризк очқичидир» (Рустамов 1976,39).

Уйғур хатининг XIV–XV юзйилликларда Маворауннаҳр ва Хуросон ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ҳаётида тутган мавқеи бениҳоя катта.

Уйғур ёзувининг темурийлар даври маданий, адабий, ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрни

Темурийлар даври маданияти, ижтимоий-сиёсий ҳаётида, давлат бошқаруви, халқаро дипломатик муносабатларда, туркий адабиёт ва адабий тилнинг такомилида, ёзма меъёрларнинг муайян қолипга тушуви ва туркий матнчиликнинг ривожиди уйғур ёзувининг аҳамияти катта бўлди. Қадимги турк ёзув анъанасини сақлаган ва турк ислом дунёсида уйғур хатини сўнг

бор қўллаган ҳам темурийлар эди. Темурбек уйғур хатининг ўз давлатининг расмий ишларида, ички ҳамда халқаро дипломатик муносабатларда, бадиий адабиёт соҳасида, илмий доираларда кенг амал қилишига ҳайрихоҳлик қилди ва бунинг ижросига катта эътибор қаратди.

Темурбек кўзи тириклигида ёздирган туркий битигларнинг кўпи уйғур хатида. Шуларнинг бири ўз даврининг улуг обидаси сифатида тарихда қолган. Бу Туроннинг султони Темурбекнинг 1391 йили Тўхтамишхонга қарши юриш бошлаган чоғда ёздирган битигидир (қаранг: Содиков 1997,91-93).

Темурийлар замонида уйғур ва араб ёзувлари ёнма-ён (параллел) қўлланилар эди. Бу чоғлар қадимги турк ёзув анъанаси давом этибгина қолмай, уйғур хатининг гуллаб яшнаган даври саналади.

XV асрнинг охирларига қадар туркий халқларнинг асосий ёзуви ҳам уйғур хати эди. Ўша замонга мансуб туркий асарларнинг қўлёзмалари икки хил ёзувда: қадимийлари асосан уйғур, баъзан араб ёзувида, кейинги даврларда кўчирилган нусхалари эса фақат араб хатида. Уйғур ёзуви истеъмолдан чиққач, хон ва амирларнинг кутубхоналари демаганда, оддий халқ ичида қадимги туркий ёзувдаги китобларни сақлашга зарурат бўлмади, уларнинг кўпи йўқолиб кетди. Темурийлар даврига мансуб асарларнинг кўпроқ кейинги даврларда, араб хати билан кўчирилган нусхалари сақланганлигининг сабаби ҳам шунда. Бизгача етиб келган кейинги давр қўлёзмаларига таяниб, қадимги туркий ёзувнинг тарихдаги аҳамиятини туширмаслик, темурийлар давлатининг асосий ёзуви уйғур хати бўлганлигини унутмаслик керак.

XIV–XV асрларда Маворауннаҳр ва Хуросонда, китобатчилик катта ютуқларга эришди. Ўша кезлар Язд, Ҳирот, Самарқанд маданий марказларида уйғур хатида битувчи хаттотларнинг мактаблари вужудга келди. Темурийлар бу ноёб касб эгаларига доимий ғамхўрлик қилдилар, уйғур хатида битувчи котиблар уларнинг ҳимоясида бўлди. Чунончи, Ҳиротда кўчирилган уйғур ёзувли қўлёзмалар Шохрухнинг, Самарқандда Мирзо Улуғбекнинг, Язда эса Мир Жалолиддин(Жалолиддин Мир Чақмоқ)нинг буйруғи ва ҳомийлиги остида битилди. Уйғур хатида кўчирувчи котибларнинг ўз оти бўлган. Қорахонийлар

даврида хон мактубларини турк (уйғур) хатида битувчи котибни *ilimğa~alimğa* деганлар. Темурийлар замонида эса уйғур хатида кўчирувчи котибни *бахшӣ* дейишган. Ёзма манбалар Шарк уйғур хаттотлик мактаби намояндаларининг табаррук номларини бизгача сақлаб келди. Язд хаттотлик мактабида Мансур бахши, Ҳирот мактабида Абу Малик бахши, Ҳасан Қора Сайил Шамс бахши, Самарқанд хаттотлик мактабининг намояндалари орасида эса Зайнул Обидин бахши доврۇғ қозонган. Бу фозилу мўътабарларимиз яратган бебаҳо ёзма обидаларнинг айримлари ва, аниқ айтиш мумкинки, энг нодирлари кунимизгача етиб келган.

Ҳирот хаттотлик мактабининг вакили Ҳасан Қора Сайил Шамс бахши Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарини кўчирган (Радлов 1890). «Қутадғу билиг»нинг Ҳирот мактабида кўчирилганлиги темурийлар замонида қорахонийлар даври адабиёти, эски туркий адабий тил ва ёзув аънаналарининг давом этганлигидан далолат беради.

Ҳиротлик Ҳасан Қора Сайил Шамс ўз даврининг кўзга кўринган шоири ҳам эди. Адабиёт тарихида унинг 38 байтли қасидаси маълум. Қасидани муаллифнинг ўзи «Қутадғу билиг» хирот нусхасининг охирига уйғур хатида битиб кўйибди.

Ҳирот хаттотлик мактабининг йирик намояндаларидан яна бири Абу Малик бахшидир. У «Меърожнома» ва «Газкира-йи авлиё» асарларини кўчирган.

Самарқандлик Зайнул Обидин бахши уйғур хати билан Адиб Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибату-л-хақойиқ», Юсуф Амирийнинг «Дахнома» асари, Мир Ҳайдарнинг «Маҳзану-л-асрор»и ҳамда ўттиз байтли қасидасини кўчирган. «Маҳзану-л-асрор»нинг кунимизгача етиб келган уйғур ёзувли бошқа бир нусхаси Али Шох бахшининг қаламидан чиққан.

Темурийлар даври обидалари ичида Язд хаттотлик мактаби намояндаларининг асарлари китобат тарихида алоҳида ўрин тугади. Язд шаҳрида битилган ноёб қўлёзмалардан бири Мансур бахши қаламидан чиққан мажмуадир. Ҳозир китоб Британия музейида Ог.8193 рақами остида сақланмоқда (Sertkaya 1975; Щербак 1983). Қўлёзма темурийлар давридан қолган уйғур ёзувли энг гўзал обидалардан бири, китобат санъатининг ажойиб намунасидир. Матн эътибор билан кўчирилган, саҳи-

фалари геометрик шакллар ва ислимий нақшлар-ла безалган. Уйғур ёзувли матн 16 қатордан тўғри чизик бўйлаб ёки саҳифаларга ишланган геометрик шакллар орасига битилган. Ушбу мажмуа 1432 йили кўчирилган.

Мажмуага уйғур хати билан Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» достони, диний-фалсафий мазмундаги «Сирожу-л-қулуб», «Масъала китоби», «Роҳату-л-қулуб» асарлари, шунингдек, Мансур бахшининг қасидаси, Мавлоно Лутфийнинг тўрт ғазали, Қамбар ўғлининг учта, Жавҳарий, Қосим, Саййиднинг биттадан ғазали ва бир нечта тўртлик битилган. Ҳошияга араб ёзувида Камол Исмоил Исфохонийнинг (XIII аср) форсий девони битилган. Сўнги икки бетининг ҳошиясига эса уйғур хати билан Рашидиддин Ватвот «Сод калима»сининг бир бўлаги кўчирилган. У араб ва форс тилидадир.

Язд хаттотлик мактабининг вакили Мансур бахши уйғур ёзуви билан «Бахтиёрнома» асарини ҳам кўчирган. Уйғур ёзувли мазкур қўлёзма ҳозир Оксфорддаги Бодлеан кутубхонасида (598-рақами остида) сақланмоқда. Қўлёзма санаси хижрий 838 (мелодий 1434) йил.

Темурийлар замонидан колган ёдгорликлардан яна бири Хўжандийнинг «Латофатнома» достонидир. «Латофатнома»нинг уйғур ва араб ёзувли қўлёзмалари маълум. Уйғур ёзувли нусхаси хижрий 893 (мелодий 1488) йили кўчирилган.

Уйғур хати темурийлар давлатининг расмий ёзуви ҳам эди. Темурийлар ўз ёрликларини, расмий ҳужжатларини уйғур хатида ёзганлар. Темурбекнинг ўзи ёрликларини, қўшни мамлакатларнинг ҳуқумдорларига ёзган мактубларини уйғур хатида ёздирган, темурийларнинг шажаралари ҳам айна ёзувда битилган. Ундан сўнг Шохруҳ ва Мирзо Улуғбек, Абу Саид Мирзо ва унинг ўғли, Захириддин Бобурнинг отаси Умар Шайх Мирзо ҳам ўз девонида, давлат ишларида қадимги туркий алифбодан кенг фойдалангани маълум.

Темурийлар давлати, жамият ва давлат бошқаруви, халқаро дипломатик муносабатлар тарихини ўзида акс эттирган расмий ҳужжатлардан айримлари қунимизгача сақланиб колган. Шохруҳнинг Ҳиротнинг Чечактўба мавзеидаги Талхан ота мазорининг мужовури Исмоил номига берган уйғур хатидаги суюрғал(фармон)и, Султон Абу Саиднинг Узун Ҳасанга 873

йилнинг 22 рабиу-л-аввалида (мелодий 1468) юборган битиги, Султон Умаршайхнинг 1469 йили марғилонлик Мир Сайид Аҳмадга берган ёрлиги (нишон) ана шулардандир.

Умунан, туркий халқларнинг ёзув маданияти тарихида уйғур хатининг аҳамияти катта. Унинг тарихий тараққиёти давомида темурийлар даври муҳим босқич саналади. Қадимги турк ёзув аънасининг давом этишида, уйғур хатининг ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётдаги ўрнини белгилашда, расмий ва дипломатик муносабатлардаги мавқеини таъминлашда темурийларнинг хизмати катта бўлди. Эски ўзбек адабий тили ёзма меъёрларининг тартибга тушишида, тил услубларининг такомиллашуви, матн тузиш ва китобат ишининг янги бир босқичга эришуви, унинг гуллаб яшнашида уйғур хатининг аҳамияти катта бўлганини алоҳида таъкидламоқ жоиз. Ушбу ёзув мумтоз ўзбек ёзма адабиётининг энг сара асарларини, темурийлар яратган улкан обидаларни кунимизгача етказиб келди.

Уйғур алифбосининг тизими ва имло принциплари

Ўтмишдан қолган уйғур алифболари. Кунимизгача бир қанча уйғур алифболари етиб келган (Садъков 1992,7-12). Улар грамматик ва тарихий асарлар таркибидадир.

I. Маҳмуд Кошғарий «Девону луғатит турк» асарида уйғур хатининг қўлланилиш тарихи, ёзув, имло хусусиятлари ҳақида маълумот берган ва уйғур алифбосини келтирган (МК.1.47-50, 65; МК.facsimile. 3b, 4b, 102b).

II. Р.Р. Аратнинг маълумотига кўра, Анқарадаги Маориф кутубхонасида сақланаётган «Ҳибату-л-хақойиқ»нинг Е нусхаси киритилган кўлёзмада уйғур алифбоси ҳам келтирилган (Арат 1992,34-35; CLXIX).

Алифбодан олдин шундай жумла битилган: Fasl: fi xatti-l-uğur alāna nuqāl muğuli va huru: fuhā 16 harfan mubniya 'ala-l-fath.

Мазмуни: Фасл: Ҳозирда мўғулча деб аталадиган уйғур хатида харфлар (сон) 16 та ва фатҳа асосига қурилган.

Шундан сўнг 18 та уйғур харфи келтирилиб, улар 16 хил араб харфи билан изоҳлаб чиқилган.

III. Тарихчи Ибн Арабшохнинг «Ажойбу-л-мақдур фи навоиби Таймур» номли асарида уйғур хати ҳақида маълумот берилади ва унинг алифбоси келтирилади (Қохира миллий

кутубхонасида сақланаётган 3543- рақамли қўлёзма, 186а-187а-бетлар) (Рустамов 1976).

IV. Ибн Арабшоҳ «Фоқиҳату-л-хулафо» асарида ҳам уйғур хатига тўхталди ва алифбо тартибини келтиради (Мелиоранский 1900, XLV-XLVII).

Алифбо тизими ва имло. Уйғур алифбосида ҳарфлар ўн саккизта. Махмуд Кошғарий ўзининг «Девону луғатит турк» асарида уйғур алифбосини келтиради ва ҳар бир шакл остида араб ҳарфлари билан уларнинг маъносини ҳам беради (МК.I.47). Агар буни транскрипцияда кўрсатадиган бўлсак, ўн саккиз ҳарfli мазкур алифбо тубандаги кўринишга эга бўлади: а w х v z q y k δ m n s b ċ ģ ř š t l.

Алифбода ҳарфлар сони оз бўлишига карамай, уйғур ёзувининг имло принциплари пухта ишланган эди. Қатор ҳарфларга бир эмас, бир қанча товушни ифодалаш вазифаси юклатилган. Айниқса, ёзувнинг кейинги босқичида (XI–XV асрларнинг ёдгорликларида) баъзи товушларни фарқлаш мақсадида қўшимча нукта ва ишоратлардан унумли фойдаланилган. Пухта имло ва қўшимча график воситалар ёзувнинг имкониятлари кенг эканлигидан далолат беради. Шунинг учун ҳам уйғур хати юзйилликлар оша туркий тилнинг талабларини қондириб келди.

Алифбо таркибидаги ҳарфларнинг кўпвазифалилик хусусияти ҳақида Махмуд Кошғарий алоҳида тўхталган эди. Унинг таъкидлашича, туркий тилдаги етти товуш уйғур ёзувида махсус белгисига эга эмас. Булар: р, ž (сирғалувчи), ģ, g, η ҳамда арабча j, f лардир. Ушбу товушлар юқорида кўрсатилган ҳарфлар воситасида ифода этилган ёки улар сингари ифодаланиб, қўшимча белгилар билан фарқланган (МК.I.48). Бундан ёзувда қуйидаги товушлар бир хил ҳарфлар орқали ифода этилганлиги аён бўлади: k-g, x-ğ, ċ-j-ž, w-f. Сонор η эса ёзувда икки ҳарф (n+k) билан берилган.

Алифбодаги ҳарфларнинг оти ҳам бор. Бу от муайян ҳарф ифодалаган товушга «фатха» қўшиб ҳосил қилинган: а, wa, ха, va, za, qa, ya, kā, ḍa, ma, na, sa, ba, ċa, ra, ša, ta, la. Бу кетма-кетлик алифбо тартибидадир. Ёдлашни қулайлаштириш мақсадида алифбо ҳарфларини учта-учтадан бирлаштириб, awаха, vazaqa, yakāḍa, manasa, baċara, šatala тарзида ўқилган.

Уйғур алифбосидаги ҳарфлардан учтаси, ўрни билан, унлиларни ифодалашга хизмат қилган: <a> ҳарфи [a]-[ä~e] унлиларини, [y] ундошини ифодаловчи <ya> ҳарфи [i]-[i~e] ни, <va> ҳарфи эса [u]-[ü]-[o]-[ö] унлиларини англатади.

Ёзувда ҳатто олд ва орқа қатор унлилар ҳам фарқланган. Ёзувнинг бу хусусияти суғд хатини туркчалаштириш жараёнида вужудга келган эди. Чунончи, суғдча ёзувда чўзик [a:] товуши қиска [a] дан қўшалок алиф орқали ёзилиши билан фарқланган. Турклар суғд хатини ўзлаштириш чоғида унинг баъзи принципларини ўз тилларига мослаштириб олганлар. Суғд хатида чўзикликни англатувчи график белгилар уйғур ёзувида чўзик-қискаликни эмас, туркий тил учун муҳимрок бўлган олд ва орқа қатор унлиларини фарқлашга хизмат қила бошлади. Турфондан топилган қадимги будда, моний матнларида сўз бошида қўшалок <aa-> ҳарфи орқа қатор [a] ни, оддий <a-> эса олд қатор [ä (~e)] унлисини ифодалаган. Кейинчалик орқа қатор [a] товуши учун ҳам оддий <a-> ҳарфидан фойдаланиладиган бўлди. Сўз боши ва биринчи бўғинда олд қатор юмшоқ [ö]-[ü] унлиларини ифодалаш учун ҳам қўшалок белгидан фойдаланилган: «ва» ҳарфидан сўнг «йа» уланган. Олд қатор лабланган унлилар ёзувда айни усул билан орқа қатор [o]-[u] унлиларидан фарқ қилади.

Матнларда чўзикликни ифодалаш учун баъзан ҳарфларни қўшалок ёзиш ҳолати кузатилади. Масалан: oot - ўт, олов, döç - ўч, касос, uul - асос, yool - йўл, tüüş - туш.

Муҳим хусусиятлардан яна бири, уйғур хатида унлилар мунтазам ёзилади. Махмуд Кошғарий ёзувнинг бу хусусиятига тўхталиб, талаффузда ўрни йўқлигига қарамай (бунда қиска унлилар назарда тутилмоқда – Қ.С.) фатҳа ўрнида ۱ «алиф», замма ўрнида ۲ «вав», касра ўрнида ۳ «йа» ёзиш қоида эканлигини таъкидлаган эди (МК.І.49). У мисол тариқасида айрим сўзларнинг уйғур ва араб ёзувларида ёзилиш тартибини ҳам берган. Араб хатида – KeLiN, уйғур хатида – KELiN; араб хатида – ТаPaN, уйғур хатида – TAPAN (туя товони) (МК.І.384).

Уйғур хатининг яна бир афзаллиги, матн талаффузга мослаб ёзилган. Масалан: Махмуд Кошғарий «Девону луғатит турк»да келтирган харитасида Хоразм номини Xvāgazm деб беради. Араб ёзувли бошқа ёдгорликларда ҳам ушбу топоним ана шундай ёзилган.

Шу ўринда муҳим бир фактга эътибор қаратсак. Мумтоз адабиётимиз намояндаси Хоразмий қаламига мансуб «Муҳаббатнома» асарининг икки – араб ва уйғур ёзувларидаги қўлёзма нусхалари маълум. Араб ёзувли нусхаларда муаллифнинг шарифи *Xvāgazmī*: деб ёзилган. Асарнинг уйғур ёзувли қўлёзмасида эса у *Xogazmī*: шаклидадир (Содиқов 1997, 81-82). Башарти, уйғур хати талаффуз шаклини аниқ ифода этганлигини назарда тутсак, шоирнинг оти ҳозирги ўзбекчадагидек *Xāgazmīy* (адабий орфографик: *Хоразмий*) эмас, балки *Xogazmī*: шаклида талаффуз этилгани аён бўлади. Англашиладики, араб ёзувли матнларда ёзув принципи сақланган. Уйғур хатида эса унинг талаффуз шакли акс этган.

Шуларга таяниб, жой оти *Xogazm* шаклида талаффуз этилган дейиш мумкин.

Ёки, арабий изофа араб хатидаги манбаларда *al-* артикли билан ёзилса, уйғур ёзувли матнларда талаффузга мос ҳолда берилган. Масалан: «Ҳибату-л-хақойик» асарининг номи араб ёзувли матнида *Hibat-al-haqauiq*, остида эса уйғур ҳарфлари билан *Hibat-ul-haqauiq* деб изоҳлаб қўйилган.

Моний ёзуви

Ушбу алифбо монийчи турклар орасида амал қилган.

Мелодий 247 йили Эронда Моний бошчилигида янги диний оқимга асос солинди ва ўша кезлардан бошлаб Суриянинг Палмира шаҳрида қўлланилган ёзув шакли асосида тузилган моний ёзуви ҳам амал қила бошлади. Кейинчалик ушбу ёзув моний дини билан бирга Ўрта ва Марказий Осиёга ҳам кириб келди. Эрамизнинг VII асрида монийлик уйғур хоқонлигининг давлат дини сифатида амал қилган чоғларда бу ёзув ҳам турклар орасида кенг ёйилди. Моний мазмунли туркий ёдгорликлар бизгача икки – моний ва уйғур ёзувларида етиб келган.

Сугд ёзуви

У мелоддан аввалги III асрларда оромий хати негизида шаклланган бўлиб, мелоднинг XI асрига қадар сугдларнинг миллий ёзуви сифатида амал қилган. Узоқ тарихий биродарлик, қўшничилик ва бирга яшаш таъсирида туркий халқлар учун ҳам хизмат қила бошлаган. Туркий халқлар орасида кенг қўлланган уйғур ёзуви ҳам ана шу хат негизида шаклланди.

Брахма ёзуви

У бўгин ёзуви бўлиб, қадимги санскритча алифбо негизида шаклланган. Турон заминига буддизм таъсирида кириб келган.

Сурёний ёзуви

Мелоднинг бошларида Месопотамиянинг ғарби- шимолида христианлик гуркираган эди. Бу ўлкада оромий алифбоси асосида шаклланган сурёний хати амал қилган. V юзйилликнинг ўрталарида Сурия диндорлари икки мазҳабга бўлиниб қолдилар. Уларнинг настурий мазҳабидагилари ўз юртида таъқиб остида қолгач, Эрондан паноҳ топдилар. Насронийлар бу ерда ўзининг таълимот мактабларини очди. Мана шу мактаб намояндлари ўз таълимотларини маҳаллий халқ орасига ҳам ёйдилар. Уларнинг миссионерлик ишлари оқибатида насронийлик VII–VIII асрларда Ҳирот, Самарқанд, Қашқар, ҳатто Ҳиндистон билан Ғарбий Хитойга етиб борди. Насронийлик билан бир пайтда бу ўлкаларда сурёний алифбоси ҳам тарқалган. Сурёний хати турк насронийлар орасида ҳам қўлланилган. Бизгача етиб келган насроний мазмунли туркий ёдгорликлар икки – уйгур ва сурёний ёзувларидадир. Турклар орасида сурёний ёзуви чиғатой хонлиги даврида ҳам амал қилган.

Араб алифбоси асосидаги туркий ёзув

Алифбо тизими. Турклар араб алифбосини ўз тилларига мослаб қабул қилган. Алифбо тизими, қўшимча ишоратлар, айрим ҳарфлар вазифаси орасида фарқ бор.

Имло принциплари. Араб алифбоси асосидаги туркий ёзувнинг имло принциплари пухта ишланган эди. Ёзувда унлиларни ифодалаш учун алифбодаги учта ҳарф – «алиф» (ا), «вав» (و), «йа» (ي) ҳамда ҳаракатлар, турли график воситалардан фойдаланилган.

Туркий тилдаги унлилар имлоси хусусида «Аттуҳфату-з-закийату филлуғатит туркийя» асарининг муаллифи шундай ёзади: «Билгилки, турк тилида шакл йўқ. Шакл йўқлиги учун бир қанча аниқсизлик ва хатолар пайдо бўлар эди. Шунинг учун ана шу аниқсизликдан қутилиш учун от, феъл ва ҳуруфни ёзишда махсус шакл қўллаш усулини қабул қилдилар. Яъни «фатҳа» ўрнида «алиф», «қасра» ўрнида «йа», «замма» ўрнида

«вав» кўллай бошладилар» (AZFT.10). «Турк тилида шакл йўқ» дейилганда туркий имлода унлиларни ифодалашга хизмат қиладиган ҳаракатлар йўқлиги назарда тутилмоқда. Аини усул билан имлода унлиларни тўлиқ ифодалаш усули жорий этилган.

Ёзувда баъзан чўзиқ унлилар ҳам ўз ифодасини топган. Масалан, «Девону луғатит турк»да кўшалок «алиф» чўзиқ унлини билдиради: الح a:ç – оч, сук, الش aš – ош, овкат, ال a:l – хийла, الف a:w – ов.

Туркий матнларда б ҳарфи жарангли [b] ва жарангсиз [p] ундошларини ифодалайди. Айрим ўринларда жарангсиз [p] ни фарқлаш учун پ ҳарфидан ҳам фойдаланилган: بند pand, بول pul.

к ҳарфи жарангсиз [k] ва жарангли [g] ундошларини ифодалайди. Баъзи ҳолларда жарангли [g] ни жарангсиз [k] дан фарқлаш мақсадида «каф»(ك)нинг устига уч нукта кўйилган.

ج ҳарфи [ç] ва [j] товушларини ифодалайди. Айрим ўринларда жарангсиз [ç] ни фарқлаш мақсадида چ ҳарфидан ҳам фойдаланилган: چاچ бир канча.

Туркий тилга хос ана шу товушлар ва уларнинг имлоси «Китоб-и таржумон-и туркий»да яхши ёритилган Булар:

Остида уч нуктаси бўлган b (ب); бу b (ب) билан f (ف) орасидаги калин p (پ) дир.

Остида уч нуктаси бўлган j (ج); бу š (ش) билан j (ج) орасидаги ҳарфдир.

Устида уч нуктаси бўлган k (ك); бу ğ (غ) билан k (ك) орасидаги бир товушдир (КТГ. 2). Бу ўринда факат туркий тилга хос бўлган жарангсиз [p], жарангсиз [ç] ва жарангли [g] товушлари назарда тутилмоқда.

XI–XIII асрларнинг туркий ёдгорликларида [v] фонемасининг лаб-лаб [w] ва лаб-тиш [v] вариантлари ёзувда фарқланган. Чунончи, [w] товуши «Девону луғатит турк»даги туркий матнларда, «Кутадғу билиг»нинг араб ёзувли кўлёзмаларида ف/الف, туркий «Тафсир»да ف, «Муқаддামату-л-адаб»нинг XIII–XIV асрларга мансуб дея чамаланаётган нусхасида ف/الف ҳарфлари билан ифода этилган. Кейинги давр матнларида бу товушлар учун ягона ҳарф хизмат қилган: иккови «вав»(و) ҳарфи билан ифодаланадиган бўлди.

XI–XIII асрларнинг ёзма ёдгорликларида туркий сўзларда сўз ичи ва охирида ð ҳам келади. У [d] ундошининг вариантини билдиради. Масалан, «Кутадғу билиг»нинг наманган нусхасида: اذكو edgü – эзгу, بوزون bodun – халқ ва б.

Матнларда ز ҳарфининг устига уч нукта қўйиб, сирғалувчи [ž] товуши ифода этилган: اژون ažun – дунё.

Араб ва форс тилларидан ўзлашган сўзларга нисбатан ёзув принципи амал қилган. Бундай сўзлар арабча матнларда қандай ёзилса, туркий матнларда ҳам шундай ёзилаверган. Лекин улардаги араб тилигагина хос бўлган товушлар туркий тил талабларига бўйсунган ҳолда талаффуз этилган. Масалан: عدل ‘adl – адл, علي ‘Ali – Али.

Сигнақ хати

«Абушқа» луғатида ушбу ёзув ҳақида маълумот берилган. Луғат муаллифи siğnaq сўзини изоҳлар экан, у муайян ёзувнинг оти эканлиги, Заҳириддин Бобур ўз ғазалларидан бирида уни тилга олганлигини таъкидлайди ва ғазалнинг ўша байтини мисол келтиради:

Siğnaq – bir nav’ xatdur, Siğatayda xatt-i bāburi: va ğayri kibi-ke, Bābur Mirzā aš’ārinda kelür. Bayt:

Xu:blar xattī nasibīñ bolmasa, Bābur, ne tañ,

Bāburi: xatī emāsdür, xat-i siğnaqi:mudur (DDT.278).

Siğnaq атамаси, чамаси, ўрта асрлар Сирдарё бўйидаги турк маданий марказларидан бири бўлган шаҳар отига боғланади. Ана шу ўлкада қўлланилган ёзув шундай аталган бўлуви мумкин.

Сигнақ хатининг намуналари ҳозирча маълум эмас. Эҳтимол, у қадимги туркий ёзувлардан биридир. Далиллар аниқлангунга қадар бу масала очиқ қолади.

Хатт-и бобурий

Ушбу ёзув Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг тилшунос сифатидаги улуғ кашфиётидир. Бу хатнинг муайян доирада амал қилганлиги ҳақида маълумотлар бор. Лекин бу ёзувда битилган матнлардан бизгача етиб келмаган ёки бор бўлса ҳам фанга маълум эмас.

Муҳаммад Тохир ибн Қосимнинг 1645 йили Балхда Саид Нодир Муҳаммадхон топшириғи билан ёзилган «Ажоиб аттабақот» асарида хатт-и бобурий билан боғлиқ муҳим бир факт бор (Азимджанова 1963). Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институту фондида 409- ҳамда 411- рақамлари остида асарнинг қўл-ёзмалари сақланмоқда.

Китоб етти бўлимдан иборат. Уларда оламнинг яратилиши, пайғамбарлар, ер ва коинотнинг ҳолати, баъзи ажойиб ишлар, ғаройиб илмлар ҳақида сўз боради.

409-рақамли қўлёзманинг 241a–242b-саҳифаларида «Darta’auyuni xutut az anvāi o» («Хатлар ва унинг турларини билиш ҳақида») сарлавҳаси остида муайян тартибда ўн тўртта алифбо келтирилган. Алифболарнинг бошида уларнинг номи ҳам қайд этилади. Шулардан ўнинчи алифбо хатт-и бобурийдир. Унинг бошланишига Хатт-i bāburi: inast деб ёзилган. Шундан сўнг хатт-и бобурийнинг 28 ҳарфи келтирилиб, ҳар бири арабча ҳарфлар билан изоҳлаб чиқилган. Алифбодаги ҳарфлар сираси куйидагича (ўнгдан чапга – фақат арабча ҳарфларни келтирамай):

ا ب ت ث ج ح خ د ذ ز س ش ص ض ه ط ظ ع غ ف ق ك ل م ن و ه ل ي

411-рақамли қўлёзмада ҳам хатт-и бобурий алифбоси мавжуд (у қўлёзманинг 67b-саҳифасида). Бирок, мазкур қўлёзмада жами ўнга алифбо намунаси берилади. Хатт-и бобурий уларнинг ўнинчисидир. Муҳими шундаки, ушбу алифбода 29 ҳарф келтирилади. Улар ҳам арабча ҳарфлар билан изоҳлаб чиқилган. Мазкур алифбода юқоридаги алифбо ҳарфлари қаторига ر ва ز ҳарфлари ҳам қўшилган. Бу алифбодаги ҳарфлар сираси куйидагича:

ا ب ت ث ج ح خ د ذ ز س ش ص ض ه ط ظ ع غ ف ق ك ل م ن و ه ل ي

Баъзи олимлар Заҳириддин Бобур ўз ёзувини уйғур хати негизида тузган, деб қарамоқдалар. Лекин, юқорида келтирилган алифболар бу фикрни тасдиқламайди. Бизнингча, муаллиф хатт-и бобурийни бошқа бирор алифбо асосида тузган бўлуви керак.

Лотин ёзуви

Туркшуносликда Codex Cumanikus номи билан юритилувчи асар 1303 йили италян ва немис миссионерлари томонидан лотин алифбосида ёзилган. У лотинча-форсча-кипчоқча (куманча) луғат, қисқа грамматика, насихат ва дуо парчаларидан тузилган. Ундаги туркий (кипчоқча) матнлар ҳам лотин хатидадир.

III БЎЛИМ. ФОНЕТИКА

УНЛИЛАР

Туркий тилларнинг унлилар тизими асрлар оша ўзгариб келган. Ёзма ёдгорликлар тилида уларнинг сони турлича. Табиийки, бу ҳодиса ёдгорликларнинг яратилган даври, қолаверса, уларнинг қай лаҳжа асосида юзага келганлиги билан белгиланади.

Тадқиқотлар қадимги туркий тилда саккизта унли фонема амал қилганидан далолат бермоқда (Айдаров 1971,37-40). Булар: [a], [ä], [i], [i], [o], [ö], [u], [ü].

Булардан:

[a] – орқа қатор, «қаттиқ», лабланмаган унли;

[ä] – олд қатор, «юмшоқ», лабланмаган унли;

[i] – орқа қатор, «қаттиқ», лабланмаган унли;

[i] – олд қатор, «юмшоқ», лабланмаган унли;

[o] – орқа қатор, «қаттиқ», лабланган унли;

[ö] – олд қатор, «юмшоқ», лабланган унли;

[u] – орқа қатор, «қаттиқ», лабланган унли;

[ü] – олд қатор, «юмшоқ», лабланган унли.

Ҳозирги ўзбек тилида [e] билан талаффуз қилинаётган сўзлар урхун битигларида <e> ёки <ä> ҳарфлари билан ёзилган. В. Томсен енисей битигларини тадқиқ этар экан, урхун битигларидаги <e> ёки <ä> ўрнида келадиган ва енисей битигларидагина хос бўлган махсус ҳарфга асосланиб, битиглар тилида [e] товуши ҳам амал қилган, деган фикрга келган эди (Щербак 1970, 28-29). Енисей битигларидан олинган қуйидаги мисоллар ҳозирги туркий тилларга киёсланса, В. Томсен хулосаси эътироз тугдирмайди: elci (E.13.2), beš (E.45.2), yerim (E.45.6).

А.С. Аманжолов урхун битигларидаги <i> ёки ёзувда ҳар қачон ҳам ёзилавермайдиган <ä> ҳарфи, ўрни билан, [e] товушини ҳам англатган, деб қарайди. Унинг хулосасига кўра, [e] товуши урхун битиглари тилида [ä] га вариант сифатида (ä~e) қўлланган (Аманжолов 1978,77).

Ҳозирги туркий тилларда, асосан, [e] билан талаффуз қилинаётган сўзлар уйғур ёзувли матнларда ҳам <i> ёки <ä> ҳарфлари билан ёзилган. Лекин бу ҳодисадан, уйғур ёзувли матнлар тилида [e] товуши йўқ эди, деган хулоса чиқармаслик

керак. Чамаси, махсус харф бўлмаганлиги учун имлода шундай йўл тutilган чиқар. Масалан, «Қутадғу билиг»нинг уйғур ёзувли хирот нусхасида: ädgü (edgü), käräk (keräk), yär (yer); išit (ešit), kilir (kelir). Қўлёзмада, айниқса, бир сўзнинг икки хил ёзилганлиги этиборга лойиқ: äšit // išit (ešit), käl // kil (kel). Бу ёзув хусусиятлари «Қутадғу билиг» тилида [e] товуши амал қилганлигидан далолат беради. Махсус харф бўлмагани боис, ёзувда <e> ёки <ä> харфларидан фойдаланилган.

Асар тилида [e] товушӣ амал қилганлигини қуйидаги мисолдан ҳам кузатиш мумкин:

Tilin emgämiš er nekü ter ešit,
Bu söz iškä tutgïl, özüñä eš et –

Тили туфайли озор топган киши нима дейди, эшит,
Бу сўзни ишга солгин, (уни) ўзинга эш қил (QB.161).

Ушбу мисолдаги iš ва eš сўзлари ўзаро [i] ҳамда [e] товушлари билан фарқ қилади.

Қадимги туркий матнлардаги айни анъана араб имлосида ҳам давом этган. Араб ёзувли матнларда [e] товуши сўз бошида алиф, баъзан алифу ё, икки ундош орасида эса фатҳа, касра ёки ё воситасида ифода этилган (Маҳмудов 1990,49-51).

Демак, туркий тиллардаги [e] товушининг илдизлари қадим битигларга боғланади.

Туркшуносликда «бирламчи» чўзиқ унлилар масаласи ҳам тугал ечимини топгани йўқ (қаранг: Бишишев 1963). Мухими шундаки, ҳозирги туркман адабий тилида, шунингдек, ўзбек хоразм шеваларининг ўғуз гуруҳларида «бирламчи» этимологик чўзиқ унлилар ҳозир ҳам амал қилмоқда. Бирок, бундай унлиларнинг ҳосил бўлиш тарихи, ёзма ёдгорликлар тилида тутган ўрни хусусида аниқ бир хулосани айтиш мушкул.

«Бирламчи» чўзиқлик ёзма ёдгорликлар тилида ҳам маълум даража ўрин тутган кўринади. Бундай унлилар матнларда махсус воситалар билан ифода этилган. Чунончи, уйғур хатида қўшалок «вав» лаб унлиларининг чўзиқлигини билдирган. QB нинг уйғур ёзувли хирот нусхасида: ööč – ўч, қасос, uuz – хунарманд, qooš – қўшмоқ, qoošni – қўшни, töör – тўр, quuš – қуш, tüüš – туш, buu – бу, süü – лашкар. Араб ёзувли туркий матнларда чўзиқлик учун қўшалок «алиф», «вав» харфларидан

фойдаланилган. Масалан, МК да: ааӇ – оч, ааз – оз, аал – хийла, ааӇ – ош, аақ – оқ, аау – ой, аау – ов. Ёки ҚВ да: өөл – хўл. Баъзи олимлар сўз бошида келган «алифу мадда» ҳам чўзиқ унлини ифодалайди, деб қарайдилар (Маҳмудов 2004,52-57).

Араб ёзувли туркий матнларда унлилар «алиф», «вав», «йа» ҳарфлари ёки ҳаракатлар воситасида ифода этилган. Ёзувда унлиларнинг ҳарфлар билан берилганлигини баъзи олимлар чўзиқликнинг ифодаси деб биладилар (қаранг: Бишиев 1963,26-27). Таъкидлаш керакки, унлиларнинг ёзувда тўлиқ ифода этилиши фақат чўзиқлик билан боғлиқ ходиса эмас. Буни туркий имлодаги анъанавийлик билан изоҳлаш керак. Маълумки, уйғур хатида унлилар, чўзиқ-қисқалигидан қатъи назар, ёзувда мунтазам ҳолда ифода этилаверган. Турклар араб хатини ўзлаш-тирганларида имлодаги ана шу принципни сақлаб қолдилар. Шунга биноан, араб хати асосидаги туркий ёзувда унлилар учун «алиф», «вав», «йа» ҳарфларидан фойдаланиладиган бўлди.

Таъкидлаш керак, ёзма ёдгорликлар тилида «бирламчи» чўзиқ унлилар фонема даражасида амал қилгани даргумон. Ҳарқалай, улар оддий унлиларнинг фонетик варианты сифатида қўлланган кўринади.

Ҳозирги ўзбек тилидаги очик, кенг [ā] товушининг ҳосил бўлиш тарихи ҳам мунозарали. Маълумки, бу товуш бошқа туркий тилларда учрамайди. Шундай экан, у ўзбек тилида қандай ва қачон пайдо бўлганлиги тилшунослар ўртасида жумбоқ туғдираётгани табиий.

Қ. Маҳмудовнинг фикрича, ҳозирги ўзбек тилидаги [ā] тарихан араб, форс тилларидан ўзлашган сўзлар таркибидаги чўзиқ [ā], туркий тиллардаги этимологик тил орқа [a] ҳамда этимологик чўзиқ [a:] товушларининг кенгайиши натижасида ҳосил бўлган (Маҳмудов 2004,51).

Кўпдан бери туркшуносликда XV аср эски ўзбек тилининг, хусусан, Алишер Навоий асарлари тилининг унлилар тизими хусусида баҳс кетади. Бу даврда яратилган асарларни ўрганган олимлар унлилар сонини турлича кўрсатадилар. Тилшуносликда қадимги туркий тилдаги орқа қатор [a] билан олд қатор [ä], орқа қатор [i] билан олд қатор [i] Навоий асарлари тилида конвергенцига учраган деган фикр ҳам бор (Рустамов 1968, 260-263).

Маълумки, тарихий тараққиёт жараёнида унлилар тизимида ўзгариш юз берди. Эски ўзбек тили («чигатой туркийси»)да унлилар сони сифат ва миқдор жиҳатдан қадимги ва эски туркий тил даврларидан фарқ қилади. XV аср туркийсининг унлилар тизими хусусида Алишер Навоий аниқ маълумот бериб ўтган.

У «Муҳокамату-л-луғатайн» асарида «вав» ҳарфининг туркий матнлардаги вазифаси хусусида тўхталиб, унинг тўрт хил талаффуз этила олиши, бунинг натижасида улар турли маъноларни англатиши мумкинлигини таъкидлайди (türki: alfazda bu ma'ru:f va majhu:l harakat tört nav' tapilur). Буни қуйидаги мисолларда очиб беради:

وت OT ki, šäy'i muhriq-dur ve ÖT müru:r ma'nāsī bilä va UT muqammirğa bürd jihatid'in amr va ÜT ki, barid'in oq harakatdur: kallani otqa tutup tükin aritür ma'nädadur.

Ушбу ўрнаклардаги ot – «ўт, олов», öt – «ўт-» (фeyл), ut – «ют-» (фeyл: ўйинда ют-), üt – «каллани ўтга тутиб, тукини тозалаш» маъносиди.

تور TOR ki, dämdu:r. Yana TUR ki, andin daqiqraqdur-ki, quš olturur yiğaçdu:r va TÖR ki, andin daqiqraqdur, öyning töridür va TÜR ki, barçadin arıqdu:r, torluğni ya eşikni türmäk amridur (ML.175).

Ушбу ўрнаклардаги tor – «дом, тузок», tur – «куш ўтирадиган ёғоч», tör – «уйнинг тўри», tür – «парда ё эшикни турмак».

Алишер Навоий туркийдаги [e] товуши хусусида ҳам тўхталган эди. Чунончи, «Муҳокамату-л-луғатайн»да туркий матнлардаги «ей» ҳарфининг вазифасини таърифлаб, унинг уч хил талаффуз этилиши мумкинлигини айтади (üç harakatd'in artuğ tapilmas). Буни муаллиф қуйидаги мисолларда кўрсатиб берган:

BEZ ki, sart qudu:d der va BİZ ki, mā va maxnu ma'nāsī bilädür va Bİ:Z ki, dirafs derlär.

Ушбу ўрнаклардаги bez – «без», biz – «биз» (кишилик оломиши), bi:z – «бигиз»дир.

TER ki, termäk ma'nāsī bilädür va TİR ki, andin raqi:qdu:r. Oldur-ki sartlar anı 'araq va xoy derlär va Tİ:R ki, barid'in arıqdu:r, oq ma'nāsī bilädür (ML.175).

Ушбу ўрнаклардаги ter – «тер-» (фeyл), tir – «тер», ti:r – «ўк» дир.

Бу ўрнаклар остида Навоий турк имлосида «ей» ҳарфи ифода этадиган учта унлини назарда тутмоқда: [e], [i], [i:]. Бу

мисоллари билан Навоий бир-бирига карама-карши маъноли фонемаларни эмас, балки «ёй» ифода этадиган турли товушларни назарда тутган. Чунончи, [e] товуши [ä] фонемасининг торайиши туфайли унга вариант сифатида ҳосил бўлган, кейинчалик мустақил ҳолда такомил топган. Навоий ўрнакларидagi [i] товуши «қаттиқ» ўзакли сўзлар таркибида орка катор [i] сифатида талаффуз этилган. Навоий назарда тутган [i:] эса «иккиламчи» чўзиқликдир. «Иккиламчи» чўзиқ унлилар, одатда, ўзи билан ёндош келган бирор ундошнинг тушиши натижасида ҳосил бўлади.

Юқоридаги мисоллар «чигатой туркийси»да, хусусан, Алишер Навоий асарлари тилида ўнта унли фонема амал қилганлигидан далолат беради. Булар: [a], [ä], [e], [ä], [i], [i], [o], [ö], [u], [ü].

Туркий тилларнинг фонетик тизими бадий адабиёт, айниқса, шеър рифмикасининг такомилига катта таъсир кўрсатди. Ўзбек мумтоз шеърлятида мисраларнинг равонлиги, оҳангдорлиги, ўта жозибали ва таъсирчанлигининг боиси ҳам ана шу азалий қонуниятнинг амал қилганлигида эди.

Туркий тилнинг узок асрли тараккиёти натижасида шакланган унлиларнинг мазкур тизими эски ўзбек адабий тилининг характерли хусусияти ўлароқ XX асрнинг бошларига қадар сақланиб келди.

УНДОШЛАР ТИЗИМИ

Урхун ва енисей битигларининг ёзув, фонетик-фонологик хусусиятлари битиглар тилида қуйидаги ундош фонемалар амал қилганидан далолат беради: [b], [p], [d], [t], [q], [k], [ğ], [g], [z], [s], [č], [š], [y], [l], [m], [n], [ñ], [ŋ], [r].

Қадимги турк давридаёқ шаркий турк лаҳжаларида (қадимги уйгур ва моний ёзувли ёдгорликлар тилида) [w] ва [x] фонемалари амал қила бошлаган.

[v] фонемасини Маҳмуд Кошғарий икки товуш сифатида қарайди: [w] ҳамда [v]. У [w] ни «[b] билан [f] махражлари орасидаги» товуш деб таърифлаган эди (МК.1.68). XI-XIV асрларнинг араб ёзувли матнларида уларнинг иккови мустақил харфлар билан ифода этилган.

Туб туркий сўзларда [w] товуши [v] дан кўра устунлик қилади. Масалан, QB да: küwänč, aw, suw, ew.

Махмуд Кошғарийнинг ёзишича, [v] билан [w] диалектал хусусиятни фарклаган: [v] билан сўзлаш ўғуз ва уларга яқин турувчиларга, [w] билан сўзлаш эса бошқа туркларга хос. Эътиборни тортадиган ери, девонда бир сўзнинг икки хил варианты аралаш қўлланилган: *tawar* (МК.І.137) // *tavar* (МК.І.237). Бир сўзнинг икки хил талаффуз этилиши мумкинлигини муаллифнинг ўзи ҳам таъкидлайди: *uvut* // *uwut* (уят), *yalawač* // *yalawač* (пайғамбар), *yawa* // *yawa* (турсус меваси) (МК.І.111).

Кўк турк алифбосида [w~v] фонемаси учун махсус ҳарф йўқ. Муҳими шундаки, кўк турк битиглари билан деярли олдинмакетин яратилган уйғур ёзувли қадимги турфон матнларида бу товуш учун алоҳида белги бор. Араб ёзувли матнларда [w~v] билан келган сўзлар кўк турк битигларида <b>, <b'> ҳарфлари билан ёзилган. Бу ҳодиса кўк турк алифбосидаги <b>, <b'> ҳарфлари, ўрни билан, [w] товушини ҳам ифода этган деган хулосага олиб келади. Мисолларга эътибор беринг: *tabğaç* (*tawğaç*) – табғач, *tabisğan* (*tawisğan*) – товушқон, *sab* (*saw*) – сўз, *хабар*, *sub* (*suw*) – сув.

XI–XIV асрларнинг туркий ёдгорликларида тишора [δ] товуши ҳам учрайди (бунинг учун араб алифбосида алоҳида ҳарф ҳам бор). Масалан, XI–XIV асрларнинг араб ёзувли матнларида қуйидаги сўзлар <δ> ҳарфи билан ёзилган: *edgü*, *adiğ*, *qudī*, *qadğu*. Муҳими шундаки, кўк турк ва қадимги уйғур алифболарида тишора [δ] товуши учун алоҳида белги йўқ. Араб ёзувли матнлардаги [δ] ли сўзлар кўк турк битигларида <d>, <d'> ҳарфлари билан ёзилган. Ушбу сўзлардаги <d>, <d'> ҳарфлари [d] билан бир қаторда тишора [δ] товушини ҳам ифодалаган чиқар: *edgü* (*edgü*), *adiğ* (*adiğ*), *qudī* (*qudī*), *qadğu* (*qadğu*).

Кўк турк хатида <x> ҳарфи йўқ. Ўрнида фақат <q> келади: *qatun*, *qāğan*, *qan*. Бу сўзлардаги [q] араб ёзувли матнларда [x] га ўзгаради: *xatun*, *хақан*, *хан*. Бирок, бу ҳодисани тамоман товуш ўзгариши рўй берди дея санамаслик керак. Сабаби, QB, AH каби асарларда қадимги [q] ли варианты устивор.

Урхун битигларида ҳозиргидан фаркли ҳолда [ñ] товуши ҳам қўлланган. Бу товуш қуйидаги сўзларда келади: *Toñuquq*, *añiğ*, *qoñ*, *siğañ*. Кўк турк битигларида [ñ] билан келган сўзлар уйғур

ёзувли қадимги турфон матнларида ёки араб ёзувли ёдгорликларда [y] билан келади: ауїғ – ёвуз, тубан, бемани, қоу, сїгау – «қашшок, йўксил».

Қадимги [ñ] ни Махмуд Кошғарий араб хатида <n> ҳарфи билан келтиради. Унинг ёзишига қараганда, [y] ли сўзларни [n] га айлантириш диалектал хусусиятдир. Сўз ўртаси ва охирида келган [y] ни арғулар [n] га алмаштирганлар: қоу – қон «қўй», сїгау – сїған «камбағал», қауи – қапи «қайси» (МК.І.67). Бу мисолларнинг бари кўк турк битигларидаги [ñ] сонор [n] га вариант сифатида ([n~ñ]) кўлланганидан далолат беради.

[n] // [y] мослиги ҳозирги ўзбек тилида ҳам учраб туради: қанда~қайда. Ёки қадимги [n] қанї, қанча каби сўзларимизда ҳам сақланиб қолган.

Уйғур ёзувли қадимги турфон битигларида ўзлашган сўзларда сирғалувчи [ž] товуши кўлланилган: аўуп.

Эски туркий тил давридан бошлаб араб, форс тилидан ўзлашган сўзларда [f], [h] фонемалари ҳам кўллана бошлади.

Араб алифбоси асосидаги туркий имлода араб ва форс тилларидан ўзлашган сўзларга нисбатан ёзув принципи амал қилган. Бундай сўзлар арабча матнларда қандай ёзилса, туркий матнларда ҳам шундай ёзилаверган. Лекин улардаги араб тилигагина хос бўлган товушлар туркий товушлар сингари талаффуз этилган.

«Китоб-и таржумон-и туркий»да ўзлашган сўзларга хос бўлган бундай товушлар хусусида ҳам маълумот берилади. Унда ёзилишича, «турк қипчоқ тилида» қуйидаги саккиз ҳарф (яъни товуш) йўқ. Булар: sa: (ث), ha: (ح), ха: (خ), da:t (ض), za: (ظ), ‘ауп (ع), fa: (ف), ha (ه). Ушбу ҳарфлар турк тилига бошқа тиллардан ўзлашган сўзларда учрайди (КТТ.1).

СИНГАРМОНИЗМ

Сингармонизм деб сўздаги товушларнинг ҳамда кўшимчаларнинг талаффузига кўра бир-бирига мослашувига айтилади. Ёзма ёдгорликлар тилида сингармонизмнинг қуйидаги турлари кузатилади:

І. Унлилар уйғунлиги. Бу қонун икки хил:

1) Танглай уйғунлиги: сўздаги товушларнинг бир-бирига ва кўшимчаларнинг ўзакка қаторда ва қалин-ингичкаликда мосла-

шуви. Мазкур қонунга кўра ўзак-негизга қўшиладиган аффикслар ҳам фонетик вариантлардан иборат бўлади: қаріғ – эшик, bilig – билим, қағанқа – хоқонга, ебкә – уйга, оғузғағу – ўғузга, ilgätü – олдинга (Шарққа).

2) Лаб уйғунлиги: биринчи бўғиндаги унлига кейинги бўғиндаги унлининг ёки ўзакнинг охириги бўғинидаги унлига қўшимчадаги унлининг лабланиш жиҳатдан мослашуви: elimiz – давлатимиз, sümüz – лашкаримиз, atım – отим, bodunum – халқим.

Бу қонунга кўра ҳам бир қатор аффиксларнинг лабланган унлили ва лабланмаган унлили вариантлари бўлган. Жумладан: қаратқич аффикслари -niң, -niң; -iң, -iң ларнинг -nuң, -nüң; -uң, -üң вариантлари, сифат ясовчи -liğ, -lig нинг -luğ, -lüg вариантлари ҳам бор ва б.

II. Ундошлардаги жаранглилик ва жарангсизлик уйғунлиги. Мазкур қонунга мувофиқ ўзак-негиз жарангсиз ундош билан тугаса, қўшимчанинг биринчи товуши ҳам шунга мослашади, яъни жарангсиз ундошли бўлади: otqa – оловга, tiläkkä – тилакка. Ўзак-негиз унли товуш, жарангли ёки сонор билан тугаган бўлса, унда аффикснинг жарангли ундош билан бошланувчи варианты қўшилади: uulğiç – омбир, barduq – борган.

Кўк турк обидалари тилида ўзак-негиз унли, жарангли ёки сонор билан тугаган ҳолда ҳам қўшимчанинг фақат жарангсиз ундошли варианты қўшилуви мумкин. Жумладан, урхун битигларида жўналиш келишигининг, асосан, -қа, -кә вариантыгина қўлланган. Ўзак-негизнинг охириги товуши қандай бўлишидан қатъи назар, айнаи шакли қўлланган: tağqa – тоққа, Temür qarığqa – Темир қопиққа, уегкә – ерга, ögüzкә – дарёга ва б. Бу хусусият эски туркий тил даврида ҳам қисман давом этди. Жумладан, «Қутадғу билиг» асарида, «Девону луғатит турк»даги туркий матнлар тилида ҳам бу шакл устун. Шунинг билан бирга, унинг -ğa, -gä варианты ҳам учрайди. Кўринадики, туркий тиллар тарихида жаранглилик ва жарангсизлик уйғунлиги кейинчалик турғун ҳодисага айланган.

Жаранглилик ва жарангсизлик уйғунлиги қонунига мувофиқ ҳолда аффикслар икки хил вариантда амал қилган: бири - жарангли ундош билан бошланувчи ва иккинчиси – жарангсиз ундошлар билан бошланувчи вариантлар. Жумладан, сифатдош

кўшимчалари: -duq, -dük / -tuq, tük; dači, -däči / -tači, -täči,
равишдош кўшимчаси: -ğali, -gäli / -qali, -käli ва б.

ФОНЕТИК ҲОДИСАЛАР

Туркий тилларнинг тарихий тараққиёти даврида қуйидаги товуш ходисалари амал қилади:

Сўзнинг бошида:

b//m, b>m ходисаси. Ҳозирги ўзбек тилида [m] билан келадиган сўзлар урхун битигларида [b] билан келган: bep, biq, buq. Қадимги туркий тилда фақат [b] лашиш устун эди, деб санамаслик керак. Унинг билан баробар, бошқа бир шеваларда [m] лашиш ҳам амал қилган. Кўк турк битигларидаги [b] уйғур ёзуви будда, моний ёдгорликларида [m] га ўзгаради.

Мисоллар келтирамиз:

Top.10 да: bep, E.28.7 да: men. Ҳозирги турк.: bep, ўзб.: men.

E.48.6 да: bänkü – ёдгорлик, мангутош. Лекин E.39.5 да: mänkü qaya – ёдгорлик, мангу қоя. QB.109 да: mänü. Ҳозирги ўзб.: mänü.

E.46.4 да: buq. Ҳозирги ўзб.: muq.

Сўз ичида:

d>δ>y//g ходисаси. Қадимги туркий тилга [d] лашиш хос; [y] ёки [g] лашиш нисбатан кам учрайди. Ҳозирги ўзбек тилида [y] ёки [g] билан келган сўзлар қадимги ёлгорликларда [d] билан айтилган. XI–XIV асрларда қадимги [d] билан ёнма-ён [δ] ҳам қўлланилган. «Чиғатой туркийси» давридан бошлаб [y] ёки [g] га айланди.

QB.368 да: адаq, Taf. да: адаq (40) ~ауаq (44); KTT.28 да: ауаq. Ҳозирги ўзб.: ауаq.

Ка.4 да: idi, Taf. да: iđi (122)~iyi (121)~eyä (70), ҳозирги турк.: iye, ўзб.: egä.

K.28 да: yadağ, KTT.37 да: уауаğ. Ҳозирги ўзб.: уауаw.

АН.426 да: qadğu. Ҳозирги ўзб.: qayğu.

OD.36.6 да: uyqu; QB.16 да: uđi – ухла, uđiğ – уйғоқ; Taf.324 да: uđi~uyu; RQ.139a да: уууqла – ухла. Ҳозирги ўзб.: ууqu, uxla, уyғаq.

QB.65 да: quđruq. Ҳозирги ўзб.: quуruq.

E.17.3, CЦ.V.18.18 да: adir, QB.323 да: adir. Ҳозирги ўзб.: ayir.

E.17.2 да: qadin. Ҳозирги ўзб.: qayin: qaynata (<qayin ata), qaynağa (<qayin ağa).

X.37 да: qodir~quđi, QB.71 да: qodir~quđi, Taf.211 да: qodir~qodu~qozir. Ҳозирги ўзб.: quyi.

QB.148 да: bedüg, Taf.113 да: büyüg. Ҳозирги ўзб.: büyüк.
КТТ.17 да: eяр, KN.72 да: egär. Ҳозирги ўзб.: egär.
ЇВ.18 да: түгүнүк. Ҳозирги ўзб.: түynүк. Қиёсланг, ЇВ.18 да:
közünük - дераза.

QB.339 да: едгү, КТТ.35 да: eugi; Taf. да: едгү (70)~eүgü
(72). Ҳозирги турк.: iyi, ўзб.: ezgü. Бирок ўзбек тилида айрим
ибораларда iyi шакли ҳам қўлланилади: İyilikniñ keci уoқ.

Taf.40 да: аdğir. Ҳозирги ўзб.: аyğir.

KN.76 да: biyiz. Ҳозирги ўзб.: bigiz~biyiz.

Топ.4 да: bod, RQ.140b да: boy; хозирги турк.: boy. Ўзбек
тилида qayınboу сўзининг таркибида сақланган, «кайин авлод,
кайин уруғи» дегани.

QB.365 да: bođ, Taf.106 да: boy.. Ҳозирги ўзб.: boy – бўй, комат.

QB.442 да: bođ – ранг, KN.71 да: boy – ранг, boуaq – бўёк.
Солиштиринг, хозирги ўзб.: boуa, boуaq.

Боу нинг «бўйдоқ, турмуш курмаган» маъноси ҳам бор.
Масалан: KN.71 да: boy~boydaқ. Солиштиринг, хозирги ўзб.:
boy qiz; boz yigit~boydaқ yigit.

QB.70 да: yid – хид.

АН.167-168 да: ked-, kelim. Ҳозирги ўзб.: kiy-, kiyim.

АН.255 да: tod-. Taf.306 да: toy-. Ҳозирги ўзб.: toy-.

OD.2.2 да: ud, KN.72 да: uy, қирғ.: uy. Ҳозирги ўзб. uyçi (uyçi
tümäni) сўзининг таркибидаги uy қадимги ud нинг ўзгарган
шаклидир; uyçi - «қорамол боқувчи» дегани. Қиёсланг: хатirçi –
«хачир етиштирувчи».

Taf. да: id~iy (128)~iz (129) – юбор-.

Шунга қарамай, ўзбек тилида айрим сўзларнинг қадимги d
ли шакли ҳам сақланиб қолган. МК да: quduğ (III.134) ~ quduğ
(I.356); RQ.141b да: quduğ. Ҳозирги турк.: quуu, ўзб.: quduq
(лекин qudi эмас – quуi); ЇВ.42 да: idiš-ауақ, RQ.142b да: idiš,
МК.I.112 да: ауақ. Ҳозирги ўзб.: idiš-ауақ.

ğ>w **ходисаси.**

МК.I.388 да: qağun, КТТ. 9 да: qawun. Ҳозирги ўзб.: qawun.

МК.II.85 да: qağurdі, МК.I.85 да: qağurmac, KN.71 да:
qawurmac – овкатнинг оти, КТТ.21 да: qawurma. Ҳозирги ўзб.:
qawurma, qawurdaқ.

МК.I.449 да: qulabuz, КТТ.34 да: qulağuz, QB.124, RQ.146b
да: qulawuz – рахнамо. Ҳозирги турк.: qilawuz

К.2 да: уағй, хозирги ўзб.: yaw.

QB.326 да: yawuz. Ҳозирги ўзб.: yawuz.

Ка.7, QB.2694 да: уағуқ, КТТ.35, RQ.141b да: yawuq –яқин.

OD.27.8 да: soғuq; КТТ.38 да: sawuq. Ҳозирги ўзб.: sawuq.

OD.41.5 да: тағуқ. Ҳозирги ўзб.: tawuq.

KN.72 да: saғliq. Ҳозирги ўзб.: sawliq (qoy).

OD.19.4 да: suğ. Ҳозирги ўзб.: suw. Бирок феъл шаклида: suğar-. Бу қадимги қолдиқ шакли бўлиши ҳам мумкин. Қиёсланг: Taf.276 да: suwar-; Лекин МК.II.218 да: suwğar-. Унинг –а кўшимчаси билан ясалган suwaldi варианты ҳам бор: tarig suwaldi – экин суғарилди (МК.II.142).

b//w>y ходисаси. QB.145, СЦ.V.20.16, АН.417 да: owut. Ҳозирги ўзб.: uyat.

w>y ходисаси. QB.203 да: tewā. Ҳозирги ўзб.: tüyā, уйғур.: tögä.

QB.334 да: sewinč. Ҳозирги ўзб.: scwinč. Бирок: süyün, süyünči.

b//ğ>w ходисаси. QB.139 да: suw. Ҳозирги ўзб.: suw.

ñ//n//y>y ходисаси. Ёки яна қуйидаги мисолларни қиёсланг:

К.12 да: qoñ, OD.41.3, КТТ.19 да: qoyun, Top.53 да: qoy, QB.439 да: qoy, Taf.211 да: qoy~qoyun. Ҳозирги турк.: qoyun, ўзб.: qoy.

Ёки Ка.9, ЪВ.30 да: čiğañ, СЦ.VIII.4.8, QB.307 да: čiğay – «қашшоқ, йўқсил».

Ка.5 да: añiğ; СЦ.V.38.13 да: ауiğ – ёвуз, тубан, бемаъни.

ñ>y ходисаси. АН.89 да: sōñāk, Taf.275 да: sōñük. Ҳозирги ўзб.: süyäk~sōñäk.

q>x, q//x ходисаси. КТТ.15 да: qatir, KN.72 да: qatir~xačir. Ҳозирги ўзб.: хаčir.

QB да: yaqši (2642) ~ yaxši (425). Ҳозирги ўзб.: yaxši.

KN.70 да: axšam. Ҳозирги ўзб.: aqšam.

q//ğ, q>ğ, ğ>q ходисаси. СЦ.V.71.4 да: ğarın. Ҳозирги ўзб.: qarın; СЦ.V.71.3 да: ğunčuу – малика.

СЦ.V.1.16 да: хан; СЦ.VI.17.10 да: хатун – хотун, малика.

KN.73 да: saqaq~saqağ – яноқ.

ž>č ходисаси. QB.70 да: ažun, Taf.66 да: ažun~ačun – дунё, олам.

št>/č, št//č, š>/č, š//č, t>č, t//č ходисаси. KN.76 да: uštmax~učmaq~učmax – жаннат.

Ҳозирги уйғур.: čiši quda, čiš, čuš-. Чоғиштининг, ўзб.: xatīn quda, tiš, tuš-.

Сўз бошида товуш орттирилиш ёки тушиш ҳодисалари.

Унлидан аввал [h] ёки [x] нинг ҳосил бўлиши.

ЇВ.37, МК.І.91 да: öküz. Ҳозирги ўзб.: hökiz.

МК.І.83 да: öl. Ҳозирги ўзб.: höl.

МК.І.68 да: hana, hata (хўтан ва канжаклар тилида).

Taf.36 да: awuč. Ҳозирги ўзб.: xawuč.

y//0, y>0<у ҳодисаси. АН.213 да: yīlan. Ҳозирги ўзб.: īlan.

АН.216: yīraq. Ҳозирги ўзб.: yīraq~īraq.

ЇВ.19 да: ut-. Ҳозирги ўзб.: yut-, yutuq.

КН.74 да: igit. Ҳозирги ўзб.: yigit.

Сўз ичида ундошларнинг тушиши:

ğ, g нинг тушиши. Қадимги турк.: qulğaq, МК.І.364 да: qulqaq~qulxaq~qulaq, КН.73 да: qulağ.. Ҳозирги ўзб.: qulaq. Қадимги турк.: kergäk, ҳозирги ўзб.: keräk; СЦ.V.49.7 да: ešgäk, ҳозирги ўзб.: ešäk.

Сўз охирида ундошларнинг тушиш ҳодисаси. «Китоб-и таржумон-и туркий»да: қару – эшик, таму – жаханнам, қутлу – бахтли, issi – иссиқ, көргү – кўприк, тиги – тирик, ölü – ўлик, süčü – ширин. Кўк турк битигларида бу сўзлар қаріғ, тамуғ, isig, тигиг, ölüг, süčig шаклларида қўлланган.

Taf.326 да: uluğ~ulu . Ҳозирги ўзб.: uluğ.

Taf.199 да: қаруғ~қару. Ҳозирги турк.: қарі – эшик.

Товушларнинг ўрин алмашинув (метатеза) ҳодисаси.

QB.114 да: yağmur, RQ.144b да: yamğur. Ҳозирги ўзб.: yamğir.

АН.45 да: öğret. Ҳозирги турк.: öğret (талаффузи: öyret), ўзб.: örgät.

КН.71: yaфрағ~yaғрақ Ҳозирги ўзб.: yaғрақ.

IV БЎЛИМ. МОРФОЛОГИЯ

СЎЗ ЯСАЛИШИ

Тарихий морфема ва унинг табиати

Морфема маъно англатувчи энг кичик, бўлинмас элементдир.

Морфема анализда тарихийлик ва ҳозирги ҳолат масаласини аниқ чегаралаб олиш керак. Тилнинг тарихий тараққиёти жараёнида сўзнинг морфем таркиби ўзгариб туради. Жумладан, ҳозирги ўзбек тилида *išla, başla* сўзларини *iš-lä, baş-la* шаклида морфемаларга ажратамиз. Бунга, иккала ясама сўз ўзақларининг лексик маъно англатиши, уларнинг мустақил ҳолда қўллана олиши, *-lä, -la* кўшимчасининг феъл ясовчи эканлиги асос қилиб олинади. Бирок, *imlä* сўзи ҳозирги ўзбек тили нуктаи назаридан морфемаларга бўлинмайди; *-lä* ни феъл ясовчи деб қараганимизда ҳам, ўзак алоҳида туришида лексик маъно ифодаламайди (*im qaqdī* дейилганда ҳам ясама сўз ҳолида қўлланади). Тарихан, аксинча, *imlä* даги *im* – «пароль, белги» маъносини билдирган, шунинг учун уни ўша давр нормасига таяниб, иккига ажратиш мумкин. Ёки *alda-* сўзини ҳам ҳозирги норма асосида морфемаларга бўла олмаймиз. Тарихан уни икки морфемага ажратиш мумкин: *al-da*. Булардан: *-da* – феъл ясовчи, *al* эса «хийла, найранг» маъносини билдиради. Ўтмишда у мустақил ҳолда ҳам қўлланилган: *Awčī pečā al bilsä, adīg anča yol bilir* – Овчи қанчалик хийла билса, айик ҳам қочиб қутгилиш йўлларини шу қадар билади (МК.І.94).

Энди *ula-* сўзида бу қолипдаги ясалиш йўқ. Унинг ўзаги – *ul*. Қадимги туркийда *ul* – «асос, таг-туг»; *ula-* – «асосини бириктир, боғла» дегани.

Ҳозирги ўзбек тилидаги *qutīl, qutqar* сўзларини морфемага бўлиш мумкин эмас. Лекин тарихан улар морфемаларга бўлинади: *qut-ī-l, qut-qar*. Кейинги сўздаги *-qar* феъл ясовчи кўшимча, масалан, *başqar* ҳам шу қолида ясалган. Қадимги туркийда *qut* бир қанча маъноларда қўлланган (ДТС.471). Шулардан бири «қут, бахт» маъноси. Масалан, Юсуф Хос Ҳожиб достонининг оти «*Qutadğu bilig*» шундан олинган, «қут берувчи билим» дегани. *Qut* сўзи «эрк, озодлик» маъносида ҳам қўлланган. Масалан, қадимги «Ўғузхоқон» достонида шундай жумла бор:

Men senä başimni, qutumni berä-men (OD.22.6). Буни русчага «Я отдаю тебе свою голову, свою душу»деб ўгирганлар (ДТС.471). Аслида, бу жумладаги qut ни «жон» («душа, жизненная сила, дух») деб эмас, «эрк, озодлик» деб англамок керак. Бу ўринда хонга бош эгиш, таслим бўлиш хақида сўз бормокда. Шунга кўра, маттни «Мен сенга бошимни, эркимни бераман» деб ўгирган маъкул. Ана шунда «сенга эркимни бераман; сенга бўйунсинаман» деган маъно келиб чиқади. Ҳозирги ўзбек тилидаги qutıl, qutqar ҳам ўша сўздан: qutıl – «озод бўл», qutqar – «озод кил» дегани.

Кадимги туркларнинг шундай мақоли бўлган: Er qutı belıñ, suw qutı terıñ (Arat 1991,274). Буни русчага «Достоинство мужа – в страхе, ценность воды – в глубине» деб таржима қилганлар (ДТС.94). Уйгурча таржимасида бу мақолни «Эрнинг кути (бахти) кўркмасликда, сувнинг кути чўнқурликда» деб ўгирганлар. Ушбу кадимги турк мақолида qut – «кувват, куч-қудрат» маъносидадир. Шунга кўра мақол «Эрнинг (йигитнинг) жасурлиги кутку чоғида (тўс-тўпалонда) билинади, сувнинг қудрати тубида (билинади)» деган маънони беради.

Сўзнинг морфем состави матн яратилган давр нормаларига асосланиб белгиланади. Тарихий тараққиёт, тил меъёрларининг ҳаракатланиши оқибатида баъзан ўзак, баъзан эса кўшимчалар истеъмолдан чиқиши мумкин. Баъзида иккалови унутилиб, бир компонентга бирикиб кетади. Натижада уларни маъноли қисмларга бўлишнинг иложи қолмайди. Сўзнинг бундай ҳолатини табиатдаги айрим кристалларга қиёслаш мумкин. Табиатдаги айрим каттиқ моддалар қачонлардир суяқ ёки юмшоқ ҳолатда бўлган, ҳозир улар заранглашиб, бўлинмас ҳолга келиб қолган.

Тилда меъёрий, олатий ҳолатлар билан бир қаторда, тарихий ҳолатни кўрсатувчи, лекин ҳозир ҳаракат қилмайдиган реликт (қолдик) ходисалар ҳам учраб туради. Бу ходиса сўзнинг морфем составига ҳам алоқали. Худди шундай реликт ҳолатлар ҳозирда «кристал» ҳолига келиб қолган сўзнинг ўзаги, унутилган кўшимчаси ёки ҳар икки компоненти бўлуви мумкин.

Тил тарихидаги бу ходиса луғат таркибидаги катта бир қатламнинг этимологияси, тарихий кўриниши, морфем қурилишини аниқлашга тўсқинлик қилади. Биз уларнинг қандай ясал-

гани, морфема дея чамалаётган узвнинг маъносини, ҳозирги ҳолатида қай бир товуш ўзгаришига учраганини билавермаймиз. Тадқиқотлар улардан айримларининг шидизларини очишга имкон беради, холос.

Масалан, ҳозирги qazaq сўзининг келиб чиқишини турлича изоҳлайдилар. Бизнингча, бу сўз qazğaq дан келиб чиққан. Бу сўзда «бўлиниш, ажралиш» маъноси бор. Кейинчалик товуш тушиш ҳодисаси юз бериб, ҳозирги шаклига келиб қолган (бошдаги qazğaq нинг ҳам туб маъноси шундай). Қиёсланг: КТГ.34 да: qazaq – уйсиз-жойсиз. Яна қиёсланг, КТТ.22да: qazğan – Китобда қайд этилишича, буни qazan шаклида ҳам талаффуз қилганлар.

Қадимги туркий тилда ара сўзининг «она; опа, эгачи» маънолари билан бир қаторда «катта, улуғ» маъноси ҳам бор. Масалан, кўк турк битигларида ара tarqan атамаси учрайди. Бу сўз таркибидаги tarqan~tarxan унвондир. Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишича, tarxan – бек. Исломиятдан олдин кўлланилган исм (арғуча) (МК.1.409). Ара tarqan атамаси таркибидаги ара – «катта, улуғ, бош» маъносида; ара tarqan – «катта тархон, бош тархон, бош кўмондон» дегани.

Ара~aba «катта, улуғ» маъносида акраболик отлари таркибида ҳам келади. Масалан, эски ўзбек тилида abağa сўзи кўлланган. Навоий сўзи билан айтганда турклар "ataniñ ağa (vâ) inisin abağa" деганлар (ML.176). «Абушка» луғатида бу сўз шундай изоҳланган: "ataniñ qarındaşına derlâr, keräk atadan büyük vâ keräk küçük olsun" (DDT.3). Мазкур сўз ара~aba+ağa - «катта оға» деган маънони англатади.

Ҳозирги ўзбек тилида ҳам ара нинг «катта, улуғ» маъноси қолдиқ шаклида айрим сўзлар таркибида сақланган: арағауї (<ара+ауї) - сўзма-сўз «улуғ она, катта она» дегани, амакининг хотини; ара(ғ)dada ёки арағada – биринчиси ара+dada («катта дада»)дан, кейингиси ара+ada («катта ота»)дан. Арағdada - аслида даданинг ёки онанинг буваси? Арағada эса отанинг ёки онанинг отаси; арағbuwı (<ара+buwı) - маъноси «катта буви» дегани; арақї (<ара-қї): -қї - сўз ясовчи кўшимча. Арақї - асл маъноси «ара, яъни катта туғишган (амаки ёки тоға)га тегишли» дегани, амакининг ёки тоғанинг хотини.

Баъзи акраболик отларидаги da- узвида ҳам «катта, улуғ» маъноси мужассам. Масалан: dada, келиб чиқиши da-ada дан, маъноси – «катта ада», яъни бува. Ушбу сўзда da- узви бўлмаса, унда «катта, улуғ» маъноси ҳам ифодаланмайди. Демак, «катталик» маъноси айна узв орқали англашилаётгани табиий. Тошкентда «ота»ни dada дегучилар бор.

Яна бир мисол: tağa (<ta-ağa) «катта оға» дегани, онанинг акаси ёки укаси. Эски ўзбек тилида бу сўз tağay~tağayī шаклида қўлланган. Навоийнинг таъкидича, турклар "ananīñ ağa (vā) inīsin tağayī" деганлар (ML.176). Махмуд Кошғарий девонида бу сўз tağay шаклида берилган. Лекин унинг маъносини муаллиф «амаки» деб изоҳлаган (МК.III.256). Қадимги туркий тилнинг морфем тузилишига кўра tağay~tağayī сўзи таркибидаги ta узвида «катта, улуғ» маъноси мужассамлашганлигини кузатиш мумкин: tağay (<ta-ağay).

Шунинг каби, daya сўзида «катта ая» маъноси бор.

Ҳарқалай, dada, tağa, daya сўзлари таркибидаги ta~da узвида «катта, улуғ» маъноси мужассамлашгани ҳақиқатга яқин. Мазкур ta~da узвини айрим олимлар хитойчадаги «катта, улуғ, бош, йирик» маъносини берувчи da сўзига боғлайдилар. Бирок, айрим асл туркий сўзлар таркибида унинг мавжудлиги бу қарашни тамом инкор этади (масалан, tağ сўзида). Шунга биноан, уни бошқа тиллар таъсирида туркийга ўзлашган деб қарамаслик керак. У бериси билан хун даври, эхтимол, олтой давридан келаётган колдик бўлса ажаб эмас.

Морфема тахлилида ясама сўзнинг қай маънодан ҳосил бўлаётганлигини билиш ҳам муҳим. Масалан, ҳозирги küylä- сўзи икки морфемага ажратилади (küy-lä). Бирок ушбу ясама сўз «оҳанг» маъносидаги küу дан ясалаётгани йўқ. Бунинг исботини ёзма манбалар мисолида кўриб чиқайлик.

Навоий «Муҳокамату-л-луғатайн»да ҳозирги «оҳанг, куй» маъносидаги küу ни көк шаклида келтирган. Навоий асарлари бўйича тузилган «Абушқа» луғатида көк дан ясалган köklä- // köktä- феълига кенг изоҳ берилади. Китобда муаллиф köklä- феълининг маъноси ҳақида шундай ёзади: **Köklä** - käflar käf-i 'arabi:dur. Amr edüp sâz çal ma'nâsinadur... (DDT.369).

Китобда муаллиф ушбу феълнинг köktä вариантини ҳам берган. Айна сўзга ўрнак сифатида «Ғаройбу-с-сиғар»дан бир

байт ҳамда Навоийнинг «Муҳокамату-л-луғатайн»да көк нинг маънолари ҳақида ёзганларини келтиради (ўша китоб, 369-370).

Луғатда көк сўзи ҳам *bu daxī sāz čalmaq ma'nāsīnadur* деб изоҳланиб, унга мисоллар берилган (ўша китоб, 369).

Мавлоно Лутфийнинг қаламига мансуб куйидаги туюкда ҳам айни маъно мужассам:

Tüz, begim, bu damda suhbat kökini,

Tut ayağ, kes dard-u ğamnñj kökini.

İlğindin gar kelsä başqa tut ayaq,

Közgä ilmän dunyāñj yer-kökini.

Биринчи мисрадаги көк – «авж» маъносида (*suhbat köki* – «сухбатнинг ёқимлиси, дил тортувчи суҳбат»), иккинчи мисрадаги көк – илдиз, сўнги сатрдаги көк эса «осмон»дир.

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит турк» асарида Навоий қайд этган «оҳанг» маъносидаги көк сўзи көг (ёки күг) шаклида, «осмон» маъносидаги сўз эса көк шаклида қўлланган. Бундай хулоса қилишимизнинг сабаби куйидагича: Маҳмуд Кошғарий «шеърнинг вазни, ўлчови» маъносидаги көг ни изоҳлар экан, унинг «юмшоқ коф (яъни жарангли [g]) билан» талаффуз этилганини таъкидлайди (МК.ІІІ.144). «Осмон, кўк» маъносидаги сўзни эса «қаттик коф (яъни жарангсиз [k]) билан» талаффуз қилинган (көк) дея қайд этади (МК.ІІІ.146).

Мухими шундаки, Маҳмуд Кошғарий ўз девонида көг(~күг) сўзини икки маънода қўллайди: 1) шеър, шеър тури, шеърый ўлчов, назм; 2) куй, оҳанг. Асарда ушбу сўзнинг ҳар иккала маъносига мисоллар берилган: **көг** – шеърнинг вазни, ўлчови: *bu uñ ne kög üzä-ol* – бу шеър қай вазнда; **көг** – куй, мақом, ашулада махсус қоидага мувофиқ овозни баланд-паст қилиш: *eg kögländi* – одам овозини баланд-паст қилиб, маълум мақомда ашула айтди (МК.ІІІ.144).

Маҳмуд Кошғарий *köglä*- феълини изоҳлар экан, унинг «куй-ламок, ашула айтмоқ» маъносида эканлигини таъкидлайди: *eg köglädi* – киши куйлади, ашула айтди (МК.ІІІ.315). Ушбу мисолдаги *köglä*- феъли «кўшиқ, ашула» маъносидаги көг дан ясалган.

Қадимги турк шеърлятида көг~күг атамаси «шеър, кўшиқ» маъносида кенг қўлланган. Масалан, турк моний адабиётининг

намојандаси Апринчур тигин шеърларининг якунига Tügädi Arpinçor tigin kügi (Тугади Апринчур тигин шеъри) деб ёзиб кўйилган (қаранг: Arat 1991,14). Қадимги туркий манбаларда баъзан бу атама küg tağşut шаклида кўлланиб, «шеърият» маъносини билдирган.

Мисоллардан англашиладики, Навоий «оҳанг» маъносини назарда тутган kök (ёзма манбаларда: kög~küg~kök) полисемантик сўз бўлиб, «шеър, кўшиқ, шеър ўлчови, назм; куй, оҳанг» маъноларини ифода этган экан.

Тил тараққиётининг кейинги даврларида мазкур сўз куй га айланган. Ҳозирги ўзбек тилидаги «оҳанг» маъносини билдирувчи куй қадимги küg(~kög) нинг ўзгарган шаклидир (-k//>-y; -ö>-ü). Тилимизда унинг «шеър, кўшиқ» маъноси ҳозир ҳам реликт шаклида учрайди. Ҳозирги küylä- феълининг ўзаги тарихан «оҳанг, куй» маъносига эмас, балки «шеър, кўшиқ» маъносига боғланади. Чунки, küylä- сўзида «куй чалмоқ» эмас, «кўшиқ айтмоқ» маъноси мужассам: санъаткор куйлади=санъаткор кўшиқ айтди. Бу сўз «Девону луғатит турк»да кўлланган köglä- (er köglädi) феълининг фонетик жиҳатдан ўзгарган шаклидир: köglä~ küglä> küylä.

Тилимизда sigir küylädi, it (urğacı it) küyükdі бирикмалари ҳам бор. Ушбу бирикмалар таркибидаги küylä-, küyüк- эса юқоридаги маъноларга боғланмайди. Булар ҳайвонларнинг жуфтлашув вақтини билдирувчи kög(~küg) дан ясалган. Ушбу сўз Маҳмуд Кошғарийнинг девонида учрайди: kög – бу эчки ва бошқа ҳайвонларнинг кишда бир-бирига ошадиган (жуфтлашадиган) вақти: qou kögi boldi – қўйларнинг қўшиладиган, уюр оладиган вақти бўлди (МК.ІІІ.145). Бу сўздан эса ҳайвонларга нисбатан кўлланувчи küylä-, küyüк- феъллари ясалган: kög(~küg)> küy-+lä; küy+ük.

Энди ҳозирги qoşiq [тарихий шакли qoşuq] сўзининг ясалиши борасида. Унинг этимологияси ҳақида ҳар хил фикрлар билдирилган. Кўпчилик бу сўзнинг ўзагини «бириктирмоқ» маъносидаги qoş- феълига боғлайди. Бу ўзакни qoş (ер ҳайдовчи хўкиз) сўзига боғловчилар ҳам бор. Таъкидламоқ жоиз, qoşuq сўзининг ўзаги қайд этилган маъноларнинг бирортасига боғланмайди. Ясалиши шундай: ўзаги qoş- бўлиб, -q (-uq) - от ясовчи кўшимча; у отдан эмас, феълдан от ясайди. Шундай экан, бу сўз

Ўзагининг «ер хайдовчи хўкиз»га боғлануви ўринли эмас. Сўз-нинг qoʻ- ўзаги «бириктирмоқ» маъносида ҳам эмас, у «шеър тўқимоқ» маъносидадир. Бу маъно қадимги туркий тилда амал қилган. «Шеър тўқимоқ» маъносидаги qoʻ- сўзини, жумладан, «Девону лугатит турк»да учратамиз: ol uig qoʻdī – у шеър ёзди (МК.ІІ.22).

Демак, манбаларда қайд этилган мисоллардан ҳозирги qoʻiқ атамаси тарихан qoʻ- феълининг «қўшмоқ, бириктирмоқ» сема-сидан эмас, «(шеър, ашула) тўқимоқ» семасидан ясалганлиги англашилади.

Отларнинг ясалиши

Ёзма ёдгорликлар тилида сўзлар катъий қонунлар асосида ясалган. Ясама сўз маъно жиҳатдан ўзига боғлиқ бўлган ўзакдан, ўша сўзнинг ҳар қайси эмас, айнан туташ маъноли семасидан урчийди. Агар ясама сўзнинг морфем таркиби чуқур таҳлил қилинса, ўша илдизга етиб борилади. Масалан, ҳозирги ўзбек тилида «ўтни юлиш жараёни»ни англаувчи oтаq сўзи «ўтни юл-» маъносидаги oта- феълидан, у эса «ўсимлик» англамидаги ot сўзидан ясалган. Ёдгорликларда oтаcī деган атама учрайди, «табиб, даволовчи» дегани. Бу сўзнинг ўзаги «ўт, ўсимлик» эмас, балки «дори, эм» маъносидаги ot дир, ундан oта-, яъни «давола-» феъли, унга -cī кўшимчасини кўшиб oтаcī оти ясалган. Демак, oтаcī сўзининг илдизи «даволамоқ» маъносидаги oта-, унинг негизида «дори» маъносидаги ot га боғланади. Ёдгорликлар тилида, бошқа бир oта- феъли ҳам учрайди, масалан: oтаu oта- дейди, бу «ўтин қала-, ўтин ёқ-» дегани. Энди бу феъл «ўт, олов» англамидаги ot дан. Ҳозирги ўзбек тилида oтаw деган сўзимиз бор, битиглардаги кўриниши – oтағ. Ҳозирги маъносига қараганда, бу сўзнинг ўзаги, ҳарқалай, «олов» маъносидаги ot дир. Ундан «ўт қала-» маъносидаги oта-, унга жой номи ясовчи -ғ кўшимчасини кўшиб, oтағ сўзи ясалган, бу «ўт ёқиб қишни ўтказадиган жой» маъносини беради. Қиёсланг: qīšlaq (<qīš-la-q)- «қишни ўтказадиган, қишлайдиган жой»; yaуlaғ (<yaу-la-ğ) – “ёзни ўтказадиган ер, яйлов».

Ҳозирги айрим ўзбек шеваларида «дазмол»ни ütük дейди. Бу сўз ўзагининг «олов» маъносидаги ot га боғлиқлиги йўқ. Чунки, Махмуд Кошғарий уни ütük шаклида келтирган (Башарти, бу сўз

ot dan ясалганда, уни сингармонизм қоидасига кўра otuq шаклида келтирган бўлур эди). Аҳамиятлиси, Кошғарий дево-нида ütidi феъли ҳам келтирилган (МК.ІІІ.268), бу «дазмоллади» дегани. Демак, ütük ўша феълдан эканлиги аён. Қиёсланг, Алишер Навоийнинг «Муҳокамату-л-луғатайн» асарида таъкид-ланишича, «ÜT - kallañ otqa tutup tükin arıtur ma'nādadur».

Ёки yüräk сўзининг ўзаги ҳаракатни билдирувчи «юрмоқ» эмас, чунки ушбу феълнинг тарихий шакли уоғи бўлиб, «каттик» ўзаклидир. Мухими, «Қутадғу билиг»да üg- феъли мавжуд, маъ-носи «пуфла-» дегани. Қадимги туркий тилда бу феълнинг yür- шакли ҳам бўлган. Yüräk ўша сўздан ясалган (yür-äk); уйғур.: jüräk. Тилимизда yüräk ürdi деймиз, бу иборадаги ürdi – «куч билан уриш» эмас, балки «пуфлаб турди, нафас олди» маъносини беради. Акси – yüräk toxtadı.

Яна қуйидаги мисолларга эътибор беринг: рангни билди-рувчи yašil – «ёш, янги» маъносидаги yaš сўздан ясалган (yaš-ıl). Эътиборга сазоворки, «Қутадғу билиг»да осмоннинг сифати yašil сўзи билан берилган: yašil kök. Кўк турк битигларида уни kök täñgi дейди: kök – рангни билдиради, täñgi эса «осмон» дегани. «Қутадғу билиг»да осмонга нисбатан қўлланилган yašil сифати, ўт, майса рангини эмас, балки «тиниқ, беғубор» маъносини беради: yašil kök – тиниқ, «мусаффо осмон».

Умр вакти англамидаги yaš ҳам айни сўздан урчиган; умрнинг муайян вақти: big yaš – инсоннинг бир йиллик умри. yaš, yaš yigit, yaš bala дейилганда «укадар узоқ яшамаган, ўсмир» тушунилади (чоғиштиринг, қадимги туркий тилда: yašliğ - ёши катта, кекса; yašliğ er – кекса киши. Ҳозирги турк тилида: yašli (yaš-li) – «кекса, узоқ яшаган киши»). Yaša (yaš-a) феъли ҳам айни ўзакдан. Энди yašın, yašna (<yašın-a) сўзлари бошқа бир ўзакдан ясалган (чоғиштиринг: çaqın, çaqna; бу ҳам юқоридаги қолипда бўлиб, ўзаги çaq-; çaqmaq çaqdı; ёки: gügürt çaq-, ot çaq). Ҳарқалай, yašın сўзининг ўзагида «ёруғ, нур» маъноси борлиги аён. Қадимги туркийда: yašu- ёруғлик сочмоқ. Чоғиштиринг, ҚВ да: Yašiq – Қуёш. Yaruq ҳам ўша қолипда ясалган, уағи- «ёруғлик сочмоқ» сўздан.

Аффиксация усули билан сўз ясалишида сўзнинг ички ва таш-қи томонига эътибор қаратилади. Сўзнинг ички томони маъно, семантика билан боғлиқ. Ташқи белгиси унинг товуш томонидар.

Қадимги туркий тилда ясама сўз ана шу икки жихат бирлиги асосида юзага келган. Демак, ўзак билан ясалган негиз ўртасида ҳам маъно, ҳам фонетик жихатдан боғлиқлик бўлмоғи керак.

Ёдгорликлар тилида сўз ясовчи аффиксларнинг вазифаси мукум. Ҳар бир аффикс, ўзига тегишли доирада ҳаракат қилади, муайян маънони англаувчи сўзлар гуруҳини ясайди, бошқа доирага ўтмайди. Синонимия қуршовига тушган тақдирда ҳам, эши йўл берсагина, унинг вазифасини бажаради.

Яна ҳар аффикснинг фонетик вариантлари ҳам бўлади. Вариантларнинг бари «бир аффикс», ҳар қайсиси «ўша аффикснинг кўриниши» деб қаралади. Улар ўзакка сингармонизм қонуни асосида бирикади; бири бошқасининг ўрнида кела олмайди. Сўзнинг морфем қурилишини текширганда бу қонуниятларни унутмаслик керак.

Отлар икки хил асосдан – от(исмлар)га ва феълларга ясовчи кўшимчалар кўшиш йўли билан ясалади.

1. Отдан (исмлардан) от ясовчи кўшимчалар. Булар:

-čī, -čī аффикси. Ушбу кўшимча касб-кор, юмуш эгаси маъносини англаувчи от ясайди. Кўк турк битигларида: уоғčī – азачи, siğitčī – йиғичи, ауғиčī – маслаҳатчи, уерčī – ерни (худудни) яхши биладиган киши, КТГ. да: темүгčī – темирчи, бақирčī – мисгар, битигčī – котиб, еtmäkčī – нонвой, еtčī – қассоб. МК да: отаčī – табиб, тагггчī – дехқон, еmčī – шифокор, еtükčī – этиклўз.

Алишер Навоийнинг ёзишича, мансабнинг ё хунарининг ва ё пешанинг изҳори учун баъзи сўзлар сўнгида -čī, -čī кўшимчасини ортирурлар. Мансабда андоқ-ки: қоғčī, суčī, hizānačī, керāk уарақčī, čögānčī, nizāčī, šükürčī, уигčī, šilānčī, ахтаčī; хунар ва пешада андоқ-ки: қушčī, barsčī, қоруқčī, тамғаčī, jibāčī, уорғаčī, халваčī, кемāčī, қоуčī. Қуш хунарида ҳам бу истилоҳ бордир. Андоқ-ки: қазčī, қушчī, turnačī, кiyikčī, тawušqančī (ML.178).

-daš~daš, -dāš~dāš аффикси. ҚВ да: қадаš – қариндош, қолдаš – қўлдош, көңүлдāš – кўнгилдош; МК да: қариндаš – қариндош, уerdāš – ердош, бир ерлик, еmүkdāš – эмикдош, бир онани эмган.

-liq, -lik, -liğ, -lig / -luq, -lük, -lug, -lüg аффикси. ҚВ да: қариліq – қарилиқ, uluğluq – улуғлик, saqliq – хушёрлик, уагуqluq – ёруғлик, уigitlik – йигитлик, еsänlik – эсонлик, čеčäklik – гулзор; МК да: тawarliq – хазина, аčliq – очлик, қағunluq – қовун полиз,

tarîgliq – омбор, eliglik – кўлқоп, közlik – кўзойнак; АН да: çigayliq – кашшоқлик, suqluq – суқлик, toqluq – тўқлик.

-çuq, -çük аффикси. КТТ да: уанçuq – тўрва.

-duruq, -dürük / -turuq, -türük аффикси. КТТ да: kömüldürük – отнинг кўкрак ёпқичи. Ҳозирги ўзб.: boyunturuq; уйғур.: eǵizduruq, saqalduruq, boyunturuq.

-duq, -dük аффикси. МК, КТТ да: burunduq – туя анжоми, бошбоқ.

-daq, -däk аффикси. МК да: baǵirdaq – сийналик (қиёсланг: КТТ да: baǵirdaq – бешик боғи).

-çuq, -çük аффикси. МК да: уанçuq – кисса, ҳамён, örcük – ўрама соч.

-qay, -käy / -ǵay, -ǵäy аффикси. Ҳозирги уйғур.: täskäy (täris-käy), küngäy; ўзб.: terskäy, küngäy; quzǵay.

-duz, -düz / -tuz, -tüz аффикси. ҚВ да: yulduz (қиёсланг, тақлидий сўз: yalt-yult), күндүз.

2. Феълдан от ясовчи кўшимчалар. Булар куйидагилардир:

-q, -k / -ǵ, -g аффикси. Кўк турк битигларида: otlaq – ўтлок, töşäk – тўшак; qarîǵ – эшик, дарвоза (ҚВ да: qarüǵ), körüg – кузатувчи, жосус; ҚВ да: keçik – кечув жойи, tiläk – тилак, yöläk – ёрдамчи, bezäk – безак, taruǵ – хизмат, bilig – билим, aytîǵ – савол; МК да: qîşlaǵ – кишлок, уaylaǵ – яйлов, suwlaǵ – сув тошган ер, tarîǵlaǵ – экинзор, quşlaǵ – кушлар макони, tutuǵ – гаров, qonuq – меҳмон; АН да: qîliq – одат; ölüg – ўлик, tirig – тирик. Taf. да: sînaǵ – синов, soguǵ-soguc – сўрок, biçaq – пичок.

Навоийнинг ёзишича, мазкур кўшимчани маҳал ва маконга қўшиб, бир фасл ё бир амрга мансуб қилурлар. Андоқ-ки: qîşlaq, уaylaq, awlaq, quşlaq (ML.178).

Ёки яна салиштиринг, хозирги ўзб.: qîşlaq, уaylaw (<уay-la-ǵ/q; уay – «кўклам», уaylaǵ – «кўкламни ўтказадиган ер» маъносида). Бу сўзларнинг қадимги матнларда қўлланилишига эътибор беринг: Talim qara quşman, уaşil qaya уaylaǵim, qizil qaya qîşlaǵim-ol – Йиртқич бургутман, яшил қоя ёзни ўтказар ерим, қизил қоя кишлар еримдир (IB.51).

-m аффикси. ҚВ да: alim – олим, berim – берим; МК да: aqim – оқим, saǵim – соғим, tizim – тизим, боғ, biçim – бичим, ölüm – ўлим. Ҳозирги уйғур.: qatlam, aldam – алдов, baǵlam, uqum – тушунча, кiyim, ösüm – ўсиш.

-maq, -māk аффикси. МК да: ĉaqmaq – чакмок, qīsmāq – петля.

-qīn, -kin / -gīn, -gin / -qun, -kūn / -gūn, -gūn аффикси. МК да: tutgūn – туткин, qačgīn – кочкин. Ҳозирги ўзб.: basqīn, tašqīn, yangīn, učqun, yalqīn, köčkin, sürgūn, epkin.

-qan, -kän / -gan, -gän аффикси. Ҳозирги уйгур.: tuqqan – туғишган, qarqan, čeqilgan – чакмок.

-qič, -kič / -gīč, -gič / -quč, -küč / -guč, -güč аффикси. Буюм, нарса, курол отини ясайди. Кўк турк битигларида: ačquč – очкич, калит; МК да: bičgüč – кайчи. Ҳозирги ўзб.: qirgīč, očirgīč (<očurģuč); уйгур.: basquč, qirģuč, körsätküč, yälpigüč.

-qaq, -kāk / -gaq, -gāk аффикси. ҚВ да: yatgaq – коровул, turgaq – соқчи; МК да: orgaq – ўрок, turgaq – сир олувчи кўшин, tirsgäk – тирсак.

-ma, -mä аффикси: МК да: tügmä – тугма, süzmä – сузма, kesmä – соч кесмаси. Ҳозирги ўзб.: surma, qatlama, süzmä.

-qu, -kü / -gū, -gū аффикси. МК да: bičgū – пичок, süpürgü – супурги, külgü – кулгу; ҚВ да: yegü – егулик, kedgü – кийим. Таф. да: bičqu – қилич.

Шу ўринда közgü сўзининг ясалишига эътибор қилайлик. Бу сўзда -gü кўшимчаси от(köz)дан от ясаган. Аслида у феъл ўзагидан от ясовчи кўшимчадир. Афтидан, бу ўринда ўзак köz (от) эмас, kög- (феъл) бўлган бўлуви керак: kög->köz->köz-gü>közgü. Қиёсланг, ЎВ. да: közüñü – кўзгу, ойнак.

-n аффикси. МК да: aqīn – сел, yigīn – йиғин, ekin – экин, egin – елка, кифт, boğun – бўгун; ҚВ да: tügün – тугун. Ҳозирги уйғур.: eqīn – сел, jigīn; ўзб.: yigīn, otun, quyun, tügün, kelin.

Ушбу аффикс жой, макон отини ҳам ясайди: qoğān – (qoğ-ğa – «кўри, химоя қил» сўзидан) – кўрғон. Ёки, солиштиринг: Qazan (<Qaz-ğa-n) (qaz-ğa – «ғалаба қозон» сўзидан) – шаҳар номи, Қозон. Лекин «идиш» маъносидаги qazan сўзининг ўзаги qaz га боғланади. Қиёсланг: ҳозирги ўзб.: qazīmaq, qazīq ҳам шу асосдан.

-č аффикси. ҚВ да: qīlinč – қилмиш, феъл-атвор, saqīnč – эслаш, sewinč – севинч; МК да: ötünč – қарз, ugunč – пора, ökünč – ўкинч; АН да: sökünč – сўкинч.

-š аффикси. МК да: uruš – уруш, toquš – жанг, кураш, čiqiš – фойда, kečiš – кечув; ҚВ да: alqiš – олқиш (alqa – «мақта» сўзидан), qarģiš – қарғиш (qarģa сўзидан), söküš – сўкиш; АН да: ülüş – ҳисса.

-man, -mān аффикси. МК да: sīqman – узумни сикадиган вақт, sökmām – алп, қахрамон. Ҳозирги турк.: öğretmen – ўқитувчи; ўзб.: bilārmān, taparman-tutarman.

-ğa, -gā аффикси. МК да: bilgā – донишманд, олим, ҳаким, ögā – ақлли одам, билимдон.

-wul, -wül аффикси. Навоийнинг ёзишича, мазкур кўшимча кўмагида бир муаббир ва бир махсус сифатга тайин қилурларки, султонларнинг хоҳ базм асбоби учун, хоҳ базм жихоти учун мўътабардир. Андоқ-ки: hirāwul, qarawul, çandawul, yañawul, sözāwul, tapawul, kitpāwul, yasawul, bökāwul, šīgawul, daqawul (ML.178). КН да: harawul, çandawul. Қиёсланг, ҳозирги ўзб.: qarawul. Ёки халқ эртақларининг böri bākāwul ekān, tülki yasawul ekān бошламасини эсланг.

-sīq, -sik / -sīg, -sig / -suq, -sük / -suğ, -süg аффикси. Кўк турк битигларида: kün toğsuq – кун чиқар (Шарқ), kün batsīq – кун ботар (ғарб). Қиёсланг, МК да: kün toğsuğ, kün batsīg.

-qa, -kā аффикси. Бу аффикс хашорат отларида учрайди. КТТ. да: sarinçqa, китобда қайд этилишига кўра, туркманчада çekirgā ҳам дейилган (киёсланг, ҳозирги ўзб.: çigirtkā), qumursqa, qasirtqa – кана.

-t аффикси. МК да: ögüt – насиҳат, панд.

-waç, -wäç / -ğaç, -gäç аффикси. МК да: sanduwaç – булбул (Солиштиринг, ўзб. шеваларида sanpaqçī – оқин, халқ кўшиқчиси). Ҳозирги ўзб.: qaldirğaç.

Сифатларнинг ясалиши

Ёзма ёдгорликлар тилида нисбий сифатлар отлардан ва феълларда ясалган.

1) Отдан сифат ясовчи кўшимчалар:

-līq, -lik / -līg, -lig / -luq, -lük / -luğ, -lüg аффикси. ҚВ да: yarağlīg – яроқли, owutluğ – андишали, uquşluğ – заковатли, bilīglig – билимли, erklig – эркли, эркин, türlüg – турли, ҳар хил, ünüg – машхур, таниқли.

«Китоб-и таржумон-и туркий»да қайд этилишига кўра, бу кўшимча «кипчоқ тили»да -lu, -lü шаклида қўлланган: atlu – отли, eşāklü – эшақли, mallu – молли, tewälü – туяли, saqallu – соқоли (КТТ.72).

-siz, -siz / -suz, -süz аффикси. ҚВ да: yaraqsiz – яроқсиз, tubsuz – тубсиз; КТТ да: atsiz – отсиз, tewäsiz – туясиз, ešäksiz – эшаксиз, susiz – сувсиз, malsiz – молсиз, saqalsiz – соқолсиз, etmäksiz – молсиз.

-qı, -ki аффикси. Отларга қўшилиб, «оидлик, қарашлилик» маъносидаги сифат ясайди. МК да: ozaqı bilgälär – бурунги донишмандлар, qutqı er – хушмуомала киши, ewdäki taqağu – уйдаги товук; АН да: ozaqı masal – қадимги мақол. Таф. да: ууqı – эзги. Қиёсланг, ҳозирги ўзб.: qıški, yazgi, ertäki, kečki.

Ҳозирги ўзбек тилида мазкур қўшимча феълларга қўшилиб белги, хусусиятни билдирувчи сифатлар ҳосил қилади: оупақı, вайсақı.

-çil, -çil аффикси. МК да: уаmğurçil yer – ёмғирчил ер, түpçil yer – сершамол ер, игçil – касалманд.

-saq, -säk аффикси. ҚВ да: bağırsaq – меҳрибон, uluğsaq – улугвор.

-sığ, -sig аффикси. ҚВ да: qulsığ – қулсифат, begsig – бексифат, ersig – жавонмард.

2) Феълдан сифат ясовчи қўшимчалар:

-qır, -kir / -ğır, -gir / -qur, -kür / -ğur, -gür аффикси: ууğur (уу – «бир, иттифок» сўзидан. Қиёсланг: süt uyıdı ~ süt uwıdı). Ҳозирги ўзб.: tarqır, çarqır, uçqur, çonqır (<çonqur), keskir, ötkir (<ötkür), sezgir.

-qın, -kin / -ğın, -gin / -qun, -kün / -ğun, -gün аффикси. Ҳозирги ўзб.: turğın, ууğın (уу – «бир, ягона» сўзидан), joşqın, хагğın.

-ğ/q, -g/k аффикси. ЁВ. да: уагуq – ёруғ, равшан; ҚВ да: quğuğ – қуруқ, бўш, uđuğ – уйғоқ; АН да: асїğ – аччиқ, уумsaq – юмшак, süçüg – ширин.

-qaq, -käk / -ğaq, -gäk аффикси. Ҳозирги ўзб.: уарїšsaq, tirišsaq, тауğaq, ууиšsaq.

-nç аффикси. Тўнюқуқ битигида: булğanç – булғанган, пароканда (халқ), тарqanç – тарқоқ (халқ).

-гї, -гї аффикси. Кўк турк битигларида: egrı. Ҳозирги ўзб.: тоғгї (тоғ – «тик» сўзидан), аугї, egrı, бүгрї (<bükri).

-qaš, -kaš аффикси. Ҳозирги ўзб.: ауqaš (ау – «бўлак» сўзидан. Чоғиштиринг: аугї, аја сўзлари ҳам шу ўзакдан), ууqaš (уу – «бир, умум» сўзидан), çälkäš.

-l аффикси. МК да: түkäl – тугал, қızıl – кизил, уаšıl – яшил.

-čig, -čig аффикси. Quş balası qusınčig, it balası oxşančig – Куш боласи йирганчик, ит боласи ўхшанчик (МК.ІІІ.250).
-din, -din аффикси. Ҳозирги ўзб.: aydin.
-un, -ün аффикси. ҚВ да: tolun – тўлин (ой), tüzün – тўғри, чин.

Феълларнинг ясалиши

Феъллар куйидаги кўшимчалар билан ясалган:

-а, -ä / -i, -i / -у, -ü аффикси. ✓

Ушбу аффикснинг -а, -ä вариантига ўрнаклар. Кўк турк битигларида: yaşa – яша, ötä – насихат қил; МК да: yaşin yaşnadı – яшин яшнади, ег qışlağda yazadı – киши қишлоқда ёзни ўтказди, ег aş aşadı – киши ош еди; ҚВ да: ota – давола, tona – тўн кий, кийим кий.

-i, -i вариантига ўрнаклар. МК да: öklidi näñ – нарса кўпайди, ton ölidi – тўн ҳўл бўлди.

-у, -ü вариантига ўрнаклар. МК да: tawar qizudı – мол қимматлашди, ew tarudı – уй тораиди, yer keñudı – ер (майдон) кенгайди; ҚВ да: bayu – бойи.

-la, -lä аффикси. Кўк турк битигларида: qiliçla – қиличла, қиличдан ўтказ, atla – от сол, sülä – лашқар торт, İB да: aq bisi qulunlamış – оқ бияси қулун туғибди, қулунлабди; ögün ingäni butulamış – оқ ингани бўта туғибди, бўталабди; ҚВ да: yilla – яша, emlä – давола, kezlä – сақла.

-da, -dä / -ta, -tä аффикси. МК да: ol meni ündädi – у мени ундади, ol anıñ adaqın bağdadı – у унинг оёғини чалди, ol yağini sandadı – у ёв изидан борди.

Қиёсланг, hozirgi ўзб.: alda (al – қадимги туркий тилда «макр, хийла»), ündä.

-iq, -ik аффикси. Кул тигин битигида: taşiq – сиртга, ташга чик, içikdi – ичга кирди, (қалъага) кирди. ҚВ да: atıq – ном чиқар, birik – бирик.

-ad, -äd / -ad, -äd / -at, -ät аффикси. Кўк турк битигларида: qulad – қул қил, yoqad – йўқот, başad – бош бўл, күнjad – жорияга айлантир. Ёки, ҚВ да: muñad – мунгли қил, qutad – бахтлантир, бахтга етказ. Qutadğu bilig ~ Qutađğu bilig ҳам шундан: Ҳозирги ўзбек тилида -ad қўшимчаси yoqat сўзининг таркибидагина сақланиб қолган (yoq-at).

- qar, -kär / -ğar, -gär аффикси. МК да: ol meni atğardī – у мени отга миндирди, ol at otğardī – у отни ўтлатди, ol at suwğardī – у отини суғарди, ödläk küzğardī – куз бўлди. Ҳозирги ўзб.: başqar, qutqar (qut – «эрк, озод» сўзидан), suğar (<suwğar; эхтимол: <suğ-ar).

- г аффикси. МК да: qīzardī – қизарди, qarardī – қорайди, ot yaşardī – ўт яшил бўлди, яшарди, sarğardī – сарғайди, örügärdī – оқарди. АН да: eskir – эскир.

-sira, -sirä аффикси. Бу қўшимча «исташ, зор бўлиш» маъносидаги феъллар ясади: qağansira – хоконига зор қилмоқ, elsirä – элига зор қилмоқ. Кўк турк битигларида: Elligig elsirätdimiz, qağanliğig qağansiratdīmiz – Эли борни (элидан айриб) элига зор қилдик, хоконлини (хоконидан жудо қилиб) хоконга зор қилдирдик (К.18). «Türük bodun ölüräyin, uruğsiratayın» tir ermis – «Турк халқини ўлдирайин, уруғини қолдирмайин (уруғига зор қилайин)» дер экан (К.10). Ҳозирги ўзбек тилида ҳам бу аффикс айни маънодаги феъллар ясади: хатīnsirādī – хотин истади, ersirādī – эрни истаб қолди, suwsirādī – чанқади, сувга зор бўлди, qansirādī – қон истади.

-sa, -sä аффикси. МК да: ölsädi – ўлмоқ истади, ölümsädi – ўлимни истади. Таф. да: suwsa – чанқа.

-sī, -si аффикси. МК да: suwsidī – сув очди, yağsidī – ёғли бўлди, açiğsidī – ачиди, quruğsidī – қурий бошлади.

-sīn, -sin аффикси. МК да: ewni ewsindi – уйни уй санади, oğul ersindi – ўғил ўзини эркакдай тутди.

-ran, -rān аффикси. ҚВ да: ögrān (ög – «ақл» сўзидан). Ҳозирги ўзб.: örgān.

Равишларнинг ясалиши

Ёзма ёдгорликлар тилида равишлар қуйидаги қўшимчалар билан ясалган:

-la, -lä аффикси. МК да: tūnlä keldim – тунда келдим, Bir tilkü terisin ikilä soymas – Бир тулки терисини икки бор шилинмайди.

-ča, -čä аффикси. Кўк турк битигларида: Örtčä qīsip keldi – Ёнгиндай қисиб келди (Тон.40). ҚВ да: tiläkčä – тилаганча, keräkčä – керагича, kezikčä – навбат билан.

-dī, -di / -tī, -ti аффикси. Кўк турк битигларида: Yelmä, qarğu edgüti urğil – Елма, қоровулни яхшилаб қўй (Тон.34). Sabīmīn

tükäti ešidgil – Сўзимни тугал эшитдил (Ka.1). ... bu sabimîn edgüiti ešid, qatigdi tîŋla – ... бу сўзимни яхшилаб эшит, диққат билан тингла (Ka.1). Ёки, İB да: Qatigti ba, edgüti ba – Қаттиқ боғла, яхшилаб боғла.

-layu, -läyü аффикси. МК да: arslanlayu kökrädim – арслон каби наъра торгдим, İwŋiq bašî qazlayu, sağraq tolu közläyü – Ивриқнинг боши ғоз каби, идиш тўла кўз каби.

-täg~teg аффикси. МК да: čegürkä~teg sü – чигирткадек лашкар. Ҳозирги ўзбек тилида ушбу аффикс -dek~däy~day шаклларида қўлланилмоқда: kökdek~kökdäy, qoy~dek~qoyday.

Мазкур қўшимча тарихан teg- феълидан ҳосил бўлган кўри-нади. Қиёсланг, QB.151 да: tiläkkä tegir – тилакка етади. Ҳозирги ўзб.: aǵzi ašgä tegdi degändä – «оғзи ошга етди деганда» маъносини беради. QB.287 да: mundaǵ – бундай. У қўшимча эмас, мустақил сўз бўлгани учун қаттиқ ўзакли сўзларга ҳам täg~teg шаклида қўшилади.

-siǵ, -sig аффикси. МК да: qulsig er – қул сингари киши, Bu qarî ol oǵlansig – бу қария ўша ўғлон сингари.

Қўшма сўзлар ва уларнинг ясалиши

Туркий тиллар тарихида сўз яшашнинг аналитик усули ҳам амал қилган. Бундай усул билан ясалган сўзлар ёдгорликлар тилида кенг қўлланилади.

Кўк турк битигларида: beŋgütaš, bitigtaš – битигтош, sübašî – лашкарбоши. АН да: qarabaš – чўри, хизматкор. Ёки КТТ. да: qabuŋçaqlu baǵa – тошбака.

Кўк турк битигларида қутб отлари ҳам шундай усулда ясалган: kün toǵsuq – кун чиқар (Шарқ), kün ortusî – Жануб, kün batsiq – кун ботар (Ғарб), tün ortusî – Шимол.

Қадимги туркий тилда қўшма сўз ҳолида ясалган ер отлари (топонимлар), дарё ва қўл отлари (гидронимлар) ҳам тез-тез учраб туради: Temir qarig, Qaraqum, Qara köl, Yinčü ögüz, Yašil ögüz.

Қўшма сўз ҳолида ясалган топонимлар кўпроқ жой номини билдирувчи сўзлардан тузилган бўлади.

Қадимги туркий тилда «шаҳар» маъносида baliq, uluš, kân~ken, kent~kend, ordu сўзлари қўлланган. Бу сўзларни баъзи шаҳар номларининг таркибида ҳам учратамиз. Масалан: Bešba-liq, Quzuluš, Quzordu. Ёки: Ötükân, Tärkân, Äbäkân, Čimgân отлари таркибидаги kân~ken~gân ҳам, чамаси, «шаҳар» маъносини англатади.

Сўзнинг этимологияси хусусида фикр юритганда, муайян сўзни кулоққа яқин эшитилган бошқа сўз билан қориштирмаслик керак. Масалан: Taškent хитой тилида Tašigan бўлади. Хитойчада ta – «баланд» дегани, ši – «текис», gap – «қурук». Шундан келиб чиқиб, хитой тилшунослари ичида Tašigan ни «қурукликдаги баланд жой; баландликдаги текис, қурук ер» деб талкин қилувчилар бор. Бу тўғри эмас. Taškent асли туркий сўз бўлиб, «тошдан қурилган шаҳар» маъносини беради.

Qizuluš, Quzordu ҳам қўшма сўз ҳолидаги тапонимлардир. Чунончи, Маҳмуд Кошғарий uluš сўзига изоҳ берар экан ёзади: бу сўз чигиллар шеvasида «қишлоқ»ни англатади. Баласағун ва уларнинг юқори ёнидаги арғулар тилида «шаҳар» демақдир. Шунинг учун Баласағун шаҳрини Qizuluš дейдилар (МК.І.94). Олимнинг бошқа бир ўринда қайд этишича, бу шаҳарнинг Quzordu номи ҳам бўлган (МК.І.145).

Quzordu «Қутадғу билиг»нинг уйғур ёзувли хирот қўлёзма-сида ҳам учрайди: Munuñi turuğlağ Quzordu eli (Унинг туар ери Кузўрду элидир)(QВН.7). Бу жумлада асар муаллифи Юсуф Хос Ҳожибнинг тугилган ери – Кузўрду (яъни Баласағун) назарда тутилмоқда.

Qizuluš, Quzordu номлари таркибидаги quz, афтидан, «кунга терс», «кун тушмас» маъноларини билдиради. Чоғиштиринг: Маҳмуд Кошғарий луғатида: quz tağ – тоғнинг қуёш тушмайдиган жойи (МК.ІІІ.196); хозирги ўзбек тилида: küngäy – «кун тушадиган жой»; quzğay – «кунга тасқари жой». Ёки туркчада: Güney – Жануб, Kuzey – Шимол. Шундан келиб чиқиб, Qizuluš, Quzordu – «кунга терс, яъни шимол томондаги шаҳар» деган маънони билдиради.

Энди Веšbaliq ҳақида. Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишича, бу уйғур вилоятидаги беш шаҳардан биридир (МК. І.136).

Бу номнинг этимологияси ҳақида Кошғарий ёзади: baliq – жоҳилия давридаги турклар ва уйғурлар тилида «шаҳар». Уйғурларнинг энг катта шаҳарларига Веšbaliq дейилиши шундан дидир. Веšbaliq – «беш шаҳар» демақдир. Уйғурлар бошқа бир шаҳарларига Yanıbaliq – «янги шаҳар» дейдилар (МК. І.360).

Шаҳар номларининг ясалишида, баъзан, турли тиллар учун ўхшаш ҳолатларни ҳам кузатамиз. Масалан: Веšbaliq – туркий ном, Panjkent – форсий.

Кўшма сўз шаклидаги киши отлари ҳам бор. Масалан: Qutlubars, Qulbars, Aybars, Qaraqush, Alaqush, Aydoğdi, Kündoğdi, Kündoğmiş, Quştemür, Esändemür, Temürxan, Temürtaş (КТТ.41–44).

Сўзларни жуфтлаш орқали янги сўз яшаш

Сўзларни жуфтлаш йўли билан янги маъно ҳосил қилиш, асосан, бадий матнларга хос.

Кўк турк битигларида ot ва sub сўзлари жуфт ҳолда қўлланиб, «душман, ёв» маъносини англатади: biriki bodunuğ ot sub qılmadim – бириккан халкни (бир-бирига) ўт-сув [яъни ёв] қилмадим (К.27).

Битигларда yer ва sub сўзлари жуфт ҳолда қўлланиб, «тупрок, ўлка, юрт, ватан» маъносини англатган: Kögmän yer-sub idiziz qalmazun tiyin – Кўгман ер-суви эгасиз қолмасин дея (К.20). Täңri Umay iduq yer-sub basa berti erinç – Тангри Умай билан ер-сув(имиз ёвни) босиб бердику (Топ.38).

QB.6 да: tüş-teñ. Сўз таркибидаги tüş ҳам «тенг» маъносидадир, tüş-teñ – «тенгдош, баробар» дегани. Ёки, яна солиштиринг, ҳозирги ўзб.: teñqur. Қадимги туркий тилда: qur – «эш, тенг» дегани. X.36 да: qur bolti – эш бўлди.

RQ да: qazan ayuq.

Ҳозирги ўзбекчада uwali~juwali сўзимиз бор. Бу сўз қадимги туркий тилдаги ууа сўзига боғланади. Қадимги туркий тилда ууа икки маънода қўлланилган: 1) биродар, яқин кишилар, туғишганларни англатган (E.15.3; МК.I.113). Taf.324 да: ууа – ака. Бу сўз Адиб Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибату-л-ҳақойиқ» асарида ҳам учрайди: Ata bir, ana bir, ууалар, бу халқ - Ота бир, она бир, барча халқ қардош, биродордир (АН.291). Асар кўчирилган давр тилида ууа сўзининг «биродор, дўст» маъноси унутилган кўринади. Шунинг учун бўлса керак, асарнинг С нусхасида ууалар сўзининг остига biradarān деб ёзиб қўйилган. 2) «яшаш жойи, уя» маъносини англатади. Масалан, ЪВ да: ууа – ин, уя.

Ууа сўзининг «яшаш жойи, уя» маъноси ҳозирги ўзбек тилида ҳам бор: Quş uyasida körgänini qiladi. Турк тилида бу сўз уува шаклида қўлланилган: Yuvayı ууаран dişi quştur (Уяни қурган мода қушдир). Ёки яна киёсланг, КТТ да: уува – «ин, уя». Ҳозирги ўзбек тилидаги uwali~juwali тузилишига кўра жуфт сўздир: uwa~yuwa~juwa – бир сўзнинг турли фонетик вариант-

лари бўлиб, у «авлод, туғишганлар» маъносини беради. Uwalī-juwalī сўзи таркибидаги биринчи -lī қадимги туркий тилда амал қилган тенг боғловчининг қолдиқ шаклидир. Кейингиси эса ҳозир сифат ясовчи сифатида тушунилади. Ушбу сўз айна шаклда «серфарзанд, авлодли» маъносида.

ОТ

Кўплик

Туркий тиллар тарихида кўпликнинг грамматик кўрсаткичлари, асосан, қуйидагилар:

1. Кўпликнинг -lār, -lar кўшимчаси. МК да: bilgālār – донолар, alplar – паҳлавонлар, qaruglar – эшиклар.

2. Ёзма ёдгорликлар тилида кўплик -n кўшимчаси билан ҳам ясалган. Масалан, QB да: türkän – турклар, eḡän – эрлар, мардлар. МК да: oḡlan iḡlaşdı – болалар йиғлашди, eḡän alpi oqıştilar – мардлар бир-бирларини чорладилар. Ёдгорликларда oḡlan ва eḡän сўзлари birlik шаклида ҳам қўлланилган: oḡlan suw tökdü – ўғлон сув тўкди (МК. II.27).

3. Қадимги туркий тилда рудимент ҳолида кўпликнинг -t кўшимчаси ҳам учрайди (Малов 1951,50-51). Бундай кўплик -n нинг -t га ўзгариши билан ҳосил қилинган. Масалан, «Олтун ёруғ» асарида: tigin – шаҳзода, tigit – шаҳзодалар. Лекин асарда унинг кўплиги tiginlār~tigitlār шаклларида ҳам қўлланилаверади.

Бундай усул билан ясалган кўпликка яна бир мисол: tarqan – тархон (унвон), tarqat – тархонлар.

4. Туркий тиллар тарихида кўплик -z аффикси билан ҳам ясалган. Бунга қуйидаги сўзларни мисол келтириш мумкин: meñiz – юз, köküz – кўкрак, omuz – елка, mōñüz – шох, aḡiz – оғиз (унинг икки чакақдан иборат эканлиги назарда тутилган).

Бунга köz сўзини ҳам мисол келтириш мумкин. Солиштиринг: köḡ – феъл (-ḡ – феъл ясовчи), köz (-z – кўплик кўшимчаси).

Асли бу сўзларга -z кўшилиши орқали «иккилик, жуфтлик» назарда тутилмоқда. Бирок, туркий тилда «иккилик» йўқ. Бирор нарсанинг битгаси birlikда, иккинчиси кўшилса, кўпликка айланади. «Иккилик» – кўплик дегани. Шунга кўра -z аффикси, иккилик, жуфтлик ясовчи эмас, кўплик ясовчидир.

Biz va siz оллошларидаги z ҳам кўплик кўшимчасидир. С.Е. Маловнинг эътироф этишича, бу оллошлар куйидаги усулда ҳосил бўлган: bi+si=biz (мен+сен=биз); si+si=siz (сен+сен=сиз) (Малов 1951,51-52). Аслида biz дейилганда сўзловчининг кўплиги («сен»дан ташқари) назарда тутилади. Шунга кўра biz нинг келиб чиқиши bi+bi=biz (мен+мен=биз) шаклида юзага келган бўлуви керак.

-z кўшимчаси феълларга кўшилиб, уларнинг шахс ва сонини билдиради. Масалан, тингловчи бирлиги bardīñ, кўплиги эса bardīñiz бўлади. Ёки, кўк турк битигларида тингловчи бирлиги bardīğ шаклида қўлланилган: qağanīñin sabīn almatīn yer sayu bardīğ – хоқонингнинг сўзичи олмайин ҳар ерга тарқаб кетдинг (Ка.9). Бунинг кўплиги ҳозирги айрим туркий тилларда (хусусан, татар тилида) – bardīğiz. Ҳозирги ўзб.: barīšīñ keräk, кўплиги – barīšīñiz keräk. Ёки: keliñ – keliñlär – keliñiz. Keliñiz сўзидаги -iñ – хурматни билдиради, -iz эса кўпликни ифодалайди.

5. Қадимги туркий ёдгорликлар тилида кўплик -ağut кўшимчаси билан ҳам ҳосил қилинган деган қарашлар бор. Бирок бу кўшимча билан ясалган сўзлар кўпликни билдирмайди. Масалан, СЦ да: alpağut – пахлавон (V.24.11), bayağut – боён (V.41.24).

Эгалик

Отларда сўзловчи бирликнинг эгалик белгиси -m аффиксидир: bašim, közüm, elim. Сўзловчи кўплик учун -miz, -miz.

Тингловчи бирлик учун -ñ, кўплиги учун эса -ñiz, -ñiz /-ñuz, -ñuz қўлланади.

Ўзга бирлиги учун -i, -i қўлланади. Кўплик учун эса бирлик шаклидан кейин -larī, -larī кўшимчаси кўшилади.

Эгалик кўшимчаларининг исмларга бирикуви куйидагича: bašimiz, közimiz, elimiz.

Тингловчи бирлик учун: bašīñ, közün, eliñ.

Тингловчи кўплик учун: bašīñiz, közünüz, eliñiz.

Ўзга бирлиги учун: baši, közi, eli.

Ўзга кўплиги учун: sözläriniñ baši.

Классик адабиётда -ñiz, -ñiz / -ñuz, -ñuz кўшимчаси фақат тингловчи кўплигини эмас, ўрни билан, хурматни ҳам ифодалайди. Масалан, махбубага хурмат айни кўшимча билан

ифода этилади. Sak. да: qadrīñiz, közlärīñiz, ğamzarñiz, boyuñuz, zulfuñuz. Қуйидаги байтга эътибор беринг:

Ğamzarñiz qan tökkäli qasd etsä har dam, ul zamān
La'liñizdin kör bolur Sakkāki:gä jān minnatī (Sak.715).

«Китоб-и таржумон-и туркий»да таъкидланишича, «қипчоқ тили»да эгалик bu seniñ (бу сеники), bu munīñ (бу буники), bu anlaruñ (бу уларники), bu bizüm (бу бизники), bu siziñ (бу сизники), bu anīñ (бу уники), bu menüm (бу меники) шаклида ифода этилган.

Бу сўзлардаги -ñ / -m кўшимчаси нарсанинг асл эгасини (кимга қарашли эканлигини, кимга оид эканлигини) билдиради (КГТ.73).

Эгаликнинг бу шакли ҳозирги турк тилида ҳам қўлланилмоқда: bu senindir, bu onlarındir, bu sizindir, bu bizimdir, bu benimdir.

Ёки, солиштиринг, ҳозирги ўзб.: menimčä (-im «мен»га эмас, «менинг фикрим»га тааллуқли, «фикр»нинг «мен»га қарашли эканлигини билдиради): men(iñ fikr)imčä > menimčä. Ёки, яна бир мисолни киёсланг: meniñča. -niñ кўшимчаси «мен»га тааллуқли, -čä эса «менинг фикрим»га тааллуқли. Бу ўринда эгалик кўшимчаси -im қисқарган (<meniñfikrim)čä).

Турк тилшунослигида benim evim, benim kitabım, ev benim, kitab benim бирикмаларидаги -im аффикси tamlama eki (қаратқич кўшимчаси) деб эмас, балки iyelik eki (эгалик кўшимчаси) деб ишлатилади. Турк тилшунослигидаги талқинларга кўра benim evim, benim kitabım бирикма ҳолида келсагина, isim tamlaması дир. -im аффикси функционал жиҳатдан tamlayan eki бўлиб келади. ev benim, kitab benim шаклида гапга айланади. -im нинг олмошга бирикув усули ҳам тарихан menimčä сўзидаги каби кечган.

Эътиборга сазоворлиси шундаки, енисей битигларида siz олмошига ҳам унинг кимга қарашлилигини билдирувчи -im кўшимчаси кўшилади: sizim «сиз менинг яқинларим» деган маъно англашилади»: Quйда qunčuyuma, sizim oğlumqa bökmädim – Уйда маликаларимга, сиз (менинг яқинлар)им, ўғлимга тўймадим (E.14.2).

Ҳозирги ўзбек тилида оидлик, қарашлилик -niki кўшимчаси билан ҳосил қилинади: meniki, seniki, uniki, bizniki, sizniki. -m эса баъзан шеърятда, бадий-кўтаринки услубда қўлланилади, холос.

-niki таркибидаги -ki оидликни, мансубликни билдирувчи (ҳозирги грамматикаларда сифат ясовчи дея талқин этилмоқда) аффиксдир. Қадимги шакли: -qī, -ki / -gī, -gi. Қиёсланг, қадимги туркий тилда: üzäki – юқориги, уауqī – баҳорги. Ҳозирги ўзбек тилида: qīški, yazgi, kečki, ertäki, aldīngi, keyīngi. Бу мисолларда: qīški – «қишга оид, қишга қарашли», yazgi – «ёзга оид, ёзга мансуб» деган маъноларни англатади ва б. -niki таркибидаги -ni эса қадимги -niŋ, -niŋ / -nuŋ, -nüŋ кўшимчасининг колдигидир. Бу кўшимча билан ясалган сўзларга -qī, -ki / -gī, -gi кўшилиши билан у ҳам ўзгаришга учраган: meniki (<meniŋ-ki).

Ҳозирги ўзбек тилида bu, šu кўрсатиш олмошларининг эгалик кўшимчаларини олиши натижасида сўз таркибида фонетик ўзгариш содир бўлган: bunīm, bunīŋ, bunīsī; šunīm, šunīŋ, šunīsī сўзлари таркибидаги -n- тарихан кўрсатиш олмошлари(bul, šul)даги -l бўлиб, тилнинг ривожланиши, грамматик қоидаларнинг катъийлашуви сабабли -n га айланган ва ҳар учала шахс эгалик аффиксларини кўшишда яна тикланган.

Келишик

Келишик категорияси туркий тилларнинг асосий қонуниятларидан биридир. Тил тарихи давомида унинг сони баъзан ўзгариб турган. Ҳозирги тилшуносликда уларнинг сони қанча кўрсатилаётганидан қатъи назар, келишик категорияси туркий тилларда қадимдан мавжуд эди (унинг илдизларини олтой давридан изломок керак). Ҳозир ҳам амал қилаётир ва бундан кейин ҳам сақланиб қолади. Айрим тилшунослар башорат қилаётганларидек, муайян категория бошқа тилларнинг таъсирида жўнгина истеъмолдан чиқиб кставерадиган ҳодиса эмас. Тилимиз бор экан, келишик категорияси, қисқаришга ёки ўзгаришга учраса учрайдики, йўқолиб кетмайди.

Келишик аффикси ўзбек тилида от, отлашган сўзлар, барча исм гуруҳига кўшила олади. Аслида от, сифат, сон, олмош исм тўпини ташкил этгани билан, ҳар қайсисининг хос хусусиятлари бор. Ҳеч қачон бир туркумга хос категория иккинчисига ўтиб кетавермайди. Сон, сифат, олмош асл ҳолатида отга хос кўшимчаларни олмайди. Аввал от ўрнини эгаллайди, от никобиға киргандан кейингина, унинг вазифасини бажариш ҳуқуқини олади ва ўз қуршовида бошқа сўзларга от каби таъсир эта бошлайди. Ҳозирги ўзбек тилшунослигида сўз туркумларининг бизга маълум йўсунда тасниф этилаётгани, сўзларни туркум-

ларга бу шаклда ажратишда жон бор. Турк тилшунослигида улар ягона тўпга (исм гуруҳига) киритилишининг сабаби, сўзларнинг аталиш ва гапдаги функцияси асосга олинган. Утмиш тилшунослигимизда ҳам шу принцип устивор эди.

Қадимги туркий тилда келишиклар еттита. Уларнинг турлари ва қўшимчалари қуйидагичадир:

1. Бош келишик: -
2. Қаратқич келишиги: -niŋ, -niŋ / -nuŋ, -nüŋ; -iŋ, -iŋ / -uŋ, -üŋ.
3. Жўналиш келишиги: -qa, -kă / -ġa, -gă; -a, -ă; -ġaru, -gărü / -qaru, -kărü; -ġar, -găr / -qar, -kăr; -ru, -rü; -ra, -ră.
4. Тушум келишиги: -ġ, -g (-iġ, -ig / -uġ, -üg); -n; -nï, -ni; -ï, -i.
5. Ўрин-пайт келишиги: -da, -dă / -ta, -tä.
6. Чикиш келишиги: -dan, -dän / -dīn, -dīn / -tan, -tän / -tīn, -tin / -dun, -dün; -da, -dă / -ta, -tä.
7. Восита келишиги: -n (-in, -in / -un, -ün).

Қадимги туркий тилда қаратқич белгиси -niŋ, -niŋ / -nuŋ, -nüŋ билан бирга -iŋ, -iŋ / -uŋ, -üŋ дир.

Қаратқич баъзан белгисиз ҳам ифодалануви мумкин. Масалан: *Körüg sabi antaġ* – Кузатувчининг сўзи шундай (Топ.9).

Жўналиш келишигининг қўшимчаси ҳам бир неча хил бўлган. Қадимги туркий тилда жўналишнинг -qa, -kă варианты устун эди. Урхун ёдгорликларида жўналишнинг -ġa, -gă варианты ўрнида ҳам -qa, -kă қўлланилган: *taġqa* – тоққа, *qarïġqa* – копикқа, *yerkă* – ерга, *öġüzkă* – дарёга. Жўналишнинг -ġa, -gă варианты енисей ёдгорликларидагина қўлланилган: *qunčuıymġa* – бекачимга, *edgügă* – эзгуга.

Ёдгорликлар тилида жўналишнинг -ġaru, -gărü / -qaru, -kărü қўшимчаси кенг қўлланилган: *oġuzġaru* – ўғузга, ўғуз томон, *yoq(q)aru* – юқорига, *ilgărü* – илгарига, *ebgărü* – уйга.

Жўналишнинг -a (-ya), -ă (-yă) аффикси: *qaġanıma* – хоқонимга, *bodunıma* – халқимга, *qanıġa* – хонингга, *inimă* – инимга, *biriya* – ўннга, *ıyġaya* – сўлга.

-ru, -rü аффикси: *aġaru* – унга қараб.

-ra, -ră: *taşra* – сиртга, ташқарига, *iġră* – ичга, ичкарига.

Қадимги ва эски туркий тил даврига хос бўлган -ġaru, -gărü / -qaru, -kărü белгисининг қолдиқларини ҳозирги ўзбек тилида ҳам учратамиз. Ҳозирги *taşqarï*, *yuqarï*, *iġkărï*, *teskărï* сўзларидаги -qarï, -kărï қадимги жўналиш қўшимчасининг қолдиқларидир (<*taş-qaru*, *yuq-qaru*, *iġkărü*, *ters-kărü*). Лекин у ҳозирги тилимизда ўз вазифасини йўқотиб, ўзи бириккан сўзга қўшилиб

кетган. Бу сўзлар айни ҳолатида жўналиш маъносини англатади. Улар таркибидаги қаратқичнинг қадимги кўрсаткичи ўз вазифасини йўқотганлиги сабаб сўзлашувда уларга жўналишнинг ҳозирги кўрсаткичини қўшиб ҳам, қўшмай ҳам қўллаш мумкин: *taşqari ciqdi – taşqarigä ciqdi, içkäri kirdi – içkärigä kirdi, teskäri ögirildi – teskärigä ögirildi* каби.

Қадимги туркий тилда тушум келишигининг -n; -nī, -ni; -i, -i аффикслари билан бир қаторда -ğ, -g (-iğ, -ig / -uğ, -üg) аффикси ҳам кенг қўлланилган: *bodunuğ – халқни, süğ – лашкарни, taşığ – тошни, işig – ишни.*

Битиглардан мисоллар келтирамиз: *Elligig elsirätдимиз, qağanliğığ qağansiratдиміз, tizligig sökürtимиз, başliğığ yüküntürtимиз* – Давлатлини давлатсизлантирдик, хоконлини хоконидан жудо қилдик, тиззаси борни чўқтирдик, боши борни юкунтирдик (К.18). *Türgäs bodunuğ uda basдиміз – Турғас халқини қўққисдан босдик* (К.37). *Şığañ bodunuğ bay қілтім, az bodunuğ öküş қілтім* – Қашшоқ халқни бой қилдим, оз халқни кўпайтирдим (Ка.10).

Ўрин-пайт келишигининг қўшимчаси -da, -dä / -ta, -tä дир: *qağanta – хоконда, tağda – тоғда, eldä – элда.*

Чиқиш келишигини ифодалаш учун -dan, -dän / -dīn, -dīn / -tan, -tän / -tīn, -tīn / -dun, -dün билан бир қаторда -da, -dä / -ta, -tä ҳам қўлланилган.

Кўк турк битигларида: *Türgäş qağanta körüg kelti – Турғаш хокондан кузатувчи келди* (Тон.29).

Қадимги туркий тилда ҳозиргидан фарқли ҳолда еттинчи – восита келишиги ҳам қўлланилган. Бу келишик белгиси -п бўлиб, ўзак-негизнинг фонетик-фонологик табиатига боғлиқ равишда -in, -in / -un, -ün шаклларига эга бўлади: *Süçig sabīn, yīmşaq ağın arip, ĩraq bodunuğ anča yağutir ermis – Ширин сўзи билан, нафис ипақлиги билан авраб, йироқ халқни шундай яқинлаштирар экан* (Ка.5); *Tabğaç bodunqa beglik urı oğlın qul bolti, silik qız oğlın күñ bolti – Табғач халқига бек бўладиган ўғил боласи билан қул бўлди, сулув киз боласи билан чўри бўлди* (К.7); *Quş qanatın, er atın – Қуш қаноти билан, эр оти билан* (кучли) (МК.І.70); *Aş tatığı tuz, yuğrın yemäs – Ошнинг тоти туз билан, лекин лаганда қуруқ тузнинг ўзини ейилмайди* (МК.ІІІ.38).

Қадимги ва эски туркий тил даврларига хос бўлган восита келишигининг қолдиқлари ҳозирги ўзбек тилида ҳам учраб туради. Жумладан, *qışın-yazın, ertän* сўзлари таркибидаги -n, -in,

восита маъносини англатади. Уларни кўмакчилар билан алмаштириб қўллаш мумкин: qīšī bilān, yazi bilān, qīš boyī, yaz boyī; ertā bilān. Ёки асīn-toqīn, yūpūn сўзлари таркибида ҳам восита келишигининг кўрсаткичи сақланган.

XIV–XV асрларга келиб, туркий тилда келишиклар сони биттага қискарди. Қадимги ва XI–XIII асрларнинг ёдгорликлари тилида кўп қўлланилган восита келишиги бу даврда учрамайди. Унинг вазифасини ўрин-пайт келишиги ва birlā~bilā~ilā, boyī каби кўмакчилар бажара бошлайди.

Шунингдек, эски ўзбек тилида бошқа келишиклар тизимида ҳам ўзгариш содир бўлди. Масалан, тушум келишигининг қадимги -ġ, -g (-īġ, -ig / -uġ, -ūg) аффикси истеъмолдан чиқди. Қаратқичнинг қадимги -ġaru, -ġārū / -qaru, -kārū; -ġar, -ġār / -qar, -kār; -ru, -rū; -ra, -rā кўрсаткичлари ҳам кейинги даврларда учрамайди.

Урхун-енисей битиглари, «Қутадғу билиг» асари, «Девону лугатит турк»да чиқиш келишиги баъзан -da, -dā / -ta, -tā аффикси билан ҳам ифода этилган. Эски ўзбек тилида чиқиш келишиги бу шаклда учрамайди.

Шу ўринда Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» (Каримов 1962; Садыков 1987,14) ва Алишер Навоий асарлари тилидаги (Абдурахмонов, Рустамов 1984,51-68) келишик шаклларини солиштириб кўрайлик:

Келишиклар	«Қутадғу билиг»да	Навоий асарларида
1. Бош к.	—	—
2. Қаратқич к.	-nīġ, -niġ / -nuġ, -nūġ; -īġ, -iġ / -uġ, -ūġ	-nīġ, -niġ / -nuġ, -nūġ
3. Жўналиш к.	-qa, -kā / -ġa, -ġā; -a, -ā; -gārū; -ġār; -ru, -rū; -ra, -rā	-qa, -kā / -ġa, -ġā; -a, -ā; -na, -nā
4. Тушум к.	--ġ, -g (-īġ, -ig / -uġ, -ūg); -n; -nī, -ni; -ī, -i	-nī, -ni; -n
5. Ўрин-пайт к.	-da, -dā / -ta, -tā	-da, -dā, -ta, -tā
6. Чиқиш к.	-dan, -dān / -dīn, -dīn / -tan, -tān / -tīn, -tīn / -dun, -dūn; -da, -da / -ta, -tā	-dīn, -dīn, -tīn, -tīn
7. Восита к.	-n (-īn, -in / -un, -ūn)	

Отларда жинс

Туркий тилларда род категорияси йўқ. Лекин жинс бор. Жинс инсон ва бошқа жонзодларга хос. Жинснинг грамматик кўрсаткичи (кўшимчаси) йўқ. Сўзнинг маъносига қараб, инсон ёки жонзоднинг жинсини фарқлаш мумкин. Инсонларда эркак ва хотин (аёл), ҳайвонларда эркаги – урғочиси (тишиси), кушларда нари ва модаси, паррандаларда хўрози ва макиёни дейилади. Тилда яна ҳар бирининг ўз оти бор. Судралувчилар, хашаротлар ва сув ҳайвонларининг ҳаракати, қилиқларига қараб жинсини аниқлаш мумкин бўлса-да, уларга от қўйилмаган, эркаги ва урғочиси деб қўя қоламиз.

Кул тигин битигида: *uḡi oḡul, qiz oḡul*. Ушбу мисоллардаги *uḡi*– «ўғил» дегани, *oḡul* эса «фарзанд» маъносида. Ҳозирги ўзбекчадаги *oḡil bala, qiz bala* ҳам айни маънодадир (*bala* – «фарзанд» дегани). Ёки яна киёсланг, ҳозирги ўзб.: *erkäk kiši, xatīn kiši*. Бу ўринда *kiši* – «инсон, одам» маъносини англатади.

ЇВ да: *erkäk yont* – эркак от, *erkäk buzaḡu* – эркак бузок, *tetir buḡra* – эркак туя. ОД да: *erkäk oḡul* – ўғил бола, *erkäk böri* – эркак бўри.

RQ да: *er oḡlan* - ўғил бола, *qiz oḡlan* – қиз бола, *tiši tewä* ёки *iḡän* – урғочи туя, *erkäk bota* – эр бўта.

ЇВ да: *Aq bisi qulunlamış, örünj ingäni butulamış, qunçuy urılanmış* – Оқ бияси қулун туғибди [қулунлабди], оқ ингани бўта туғибди [бўталабди], малика ўғил туғибди. МК да: *inäk buzaḡuladı* – сигир бузок туғди.

СИФАТ

Қадимги туркларда асл, тиник, мовий ранг «кўк ранг» (*kök öḡi*) эди (*öḡ* – «ранг, тус» дегани). *Kök* асли «осмон»ни билдиради, *kök öḡi* ҳам ана шундан олинган.

Бундай маъно кўчиши туркий тилларга хос. Масалан: *Kün* нинг асл маъноси «Кун, Қуёш»дир. Ер куррасининг ўз ўқи бўйлаб бир кунлик ҳаракати ҳам *kün* дейилади, бунда қуёшнинг чиқиши ва ботиши назарда тутилган. Ёки *ay* – «Ой»ни англатади, унинг «ўтгиз кунлик вақт» маъноси ҳам бор.

Қадимги туркий тилда *kök* нинг яна «асл, илдиз» маъноси ҳам бўлган. «Китоб-и таржумон-и туркий»да таъкидланишича,

бу сўзнинг «эрлик суви» маъноси ҳам бор (КТТ.16). Қадимги турклар ўзларини *kök türk* дейишлари ҳам шундан, *kök türk* - «асл турк, туркларнинг негиз уруғи» деган маънодадир.

Кўк турклар осмонни *tāŋgi* ҳам деганлар. Кўк турк битигларида осмон(*tāŋgi*)га нисбатан *kök* сифати қўлланилган: *kök tāŋgi* – «кўк, мовий осмон» дегани. Эътиборга сазоворлиси шундаки, «Қутадғу билиг»да кўк, осмонга нисбатан *yašil* сифати қўлланилган: *yašil kök* – дейди. Бу сифат билан «осмон»нинг «яшил ранг, ўсимлик ранги»да эканлиги эмас, балки унинг «асл, мовий рангли» экани назарда тутилади.

Қадимги турклар тасавурида, оламга муносабат масаласида ранг муҳим ўрин тутади. Ҳатто отларнинг номи ҳам кўп холларда уларнинг ранг, туси билан боғланади. Масалан, «Китоб-и таржумон-и туркий»да келтирилган от турларига эътибор берайлик: *boz, al, toғu, qara, yağiz, saru, qula* (қора билан қоришиқ сарик), *ou* (кул ранг), *čal* (ола ранг), *alača* (олача), *čerāg, eugir* (ёник кирмизи) (КТТ.16-17).

СОН

Қадимги туркларда «ноль» йўқ. Санок «бир»дан бошланади. Инсон туғилган чоғда бир ёш саналган, она қорнидаги даври қўшиб ҳисобланган. Бир йил ўтгач, иккига тўлган ва ҳоказо.

«Бир» – бу сўзловчи, яъни «мен»дир (менинг ўзим, мен турган ер ёки мен тутган нарса). «Мен» қадимги туркий тилда *bi* бўлади. Бу сўз *biğü~berü* кўмакчисининг таркибида ҳам сақланган. *-rū* – жўналиш келишиги қўшимчаси, *berü* – «мен томон» дегани, ҳозирги ўзбекчада *berü* дейилади. Масалан: *berü kel, köpdän berü*. *Biğ* нинг таркибидаги *bi* – сўзловчи («мен»)дир. Демак, санок сўзловчининг ўзидан бошланади.

İki нинг асли *ilki* дир (*il-ki>ilki>iki*). Ҳозирги ўзб.: *ikki*). Қадимги туркийда *il* – «олд» дегани. «Пойгак» ҳам *il* бўлади, антоними *tög* дир. *il* нинг қутб («Шарқ») маъноси ҳам бор, чунки Шарқ олд томонда. *-ki* – «оидлик»ни билдирувчи қўшимча, *ilki* – «олдиндаги, дастлабки, аввалги» деган маънони беради. Лекин мантиққа кўра «сўзловчи(бир)дан кейинги»дир. Шунинг учун тартибда иккинчи бўлиб туради.

Бошқа бир қатор сонларда ҳам ясалиш бор:

«Йигирма» сони iki дан хосил бўлган: iki-r-mi>yiki-r-mi>yigirmi.

Ёки: altı-mış>altmış, yeti-mış>yetmiş, sekiz on>säksän, toquz on>toqsan.

Сонлар түрт даражалидир:

Бирликлар: bir, iki, üç, dört~dört, beş, altı, yeti~yedi, sekiz, toquz~doquz.

Ўнликлар: on, yigirmi, otuz, qırq, elli, altmış, yetmiş, sekiz on~säksän, toquz on~toqsan.

Юзликлар: yüz, iki yüz, üç yüz ва бошқалар.

Минглар: biñ~miñ, iki biñ ва бошқалар.

Анқарадаги Маориф кутубхонасида сақланаётган бир қўлёзмада туркий сон даражаларининг жадвали келтирилган (қаранг: Arat 1992, 34-36, CLXVIII–CLXIX). Ҳар бир сон уйғур хатида берилиб, остида ўкилиши араб ҳарфлари билан изоҳлаб чиқилган. Ушбу жадвалдаги сонлар тартиби қуйидагича: bir, iki, üç, törd, beş, altı, yedi, sekiz, doquz; on, yigirmi, otuz, qırq, elig, altmış, yetmiş, sekiz on, doquz on; yüz; miñ; tümän; san saqış.

Келтирилган жадвалда: tümän – 10 000; демак, san saqış – 100 000 бўлади.

Ёдгорликларда tümän сўзи 10 000 ни билдирган. Бундан йирик сонларга унинг кўпайтмаси қўшиб айтилган: bes tümän – 50 000, säkiz tümän – 80 000, on tümän – 100 000 ва б. Tabğaç оң tutuq bes tümän sü kelti – Табғач ўнг тутукнинг беш туман қўшини келди (X.25). Čača säñün säkiz tümän sü birlä sünüşdüm – Чача Сангуннинг саккиз туман лашқари билан урушдим (X.26). QV.287 да: miñ tümän – 10.000000.

Ўзгага ишора қилинганда соннинг бош шаклига -sı, -si қўшимчаси орттирилади: birisi, ikisi, üçisi, törtisi, beşisi, altısı, yetisi.

Аслида, қоидага кўра, унли билан туговчи сонларда -sı, -si, ундош билан туговчи сонларда эса -i, -i дир: biri, ikisi, üçi, törti, beşi, altısı, yetisi.

Қадимги туркий тилда икки хонали сонларда қуйидаги тартиб амал қилган:

1. Аввал бирлик айтилиб, кейин шу сон қўшилган ўнлик эмас, балки ундан юқори ўнлик айтилган: yeti yigirmi – бунинг билан «(ўндан ошиб) йигирма томон еттита сон қўшилди (=ўн етти)» деган маъно англашилади. Ёки яна мисоллар: sekiz

yigirmi – ўн саккиз, alti otuz – йигирма олти, bis yigirmi – ўн беш. Кўк турк битигларидан мисоллар: Kùl tigin qoñ yilqa yiti yigirmikâ ucdi. Тоқузунч ау yiti otuzqa yoğ ertürtimiz. – Кул тигин кўй йилида, (биринчи ойнинг) ўн еттинчи (кунда) ўлди. Тўққизинчи ойнинг йигирма еттисида азасини ўтказдик (К.ІІІ). Eki otuz yaşima Tabğaç tара sülâdim – Йигирма икки ёшимда Табғач томон лашкар тортдим (X.25-26). Mân toquz yigirmi yil šad olutrum, toquz yigirmi yil qağan olurtum, il tutdum – Мен ўн тўққиз йил шад бўлиб турдим, ўн тўққиз йил хоқон бўлиб турдим, давлатни тутдим (Ха.9).

2. Ҳозиргига яқин бир тартиб бўлиб, факат ўнликдан сўнг artuqī сўзи кўшилган: otuz artuqī tört – 34.

Матнлардан мисоллар келтирамиз: Qirq artuqī yeti yoli sülâmis – Қирк етти йўла лашкар тортган (К.15).

Yana ol tört nâmâ-kim, kõğülmi öldürür: biri – tamuzniñ işiği; ikinçi – qışniñ sawuği; üçünçi – otniñ tutuni; törtünçi – yoqsuzluqniñ mihnati (RQ.150a).

Битигларда «ярим» маъносини siñar сўзи билдиради: Siñar süsi ebig barqığ yulğali bardı, siñar süsi süñüşgäli kelti – Қўшинининг ярми уй-жойини бўшатгани борди, ярим қўшини жанг қилгани келди (X.32).

Bir tilkü terisin ikilâ soymas – Бир тулки терисини икки бор шилинмайди (МК.ІІІ.262).

Ёзма ёдгорликларда нумеративлар ҳам қўлланилган. Бунда ўлчов бирлиги сифатида идиш, ҳовуч каби сўзлар келади. Масалан: bir ауақ уағ – бир идиш ёғ (RQ.138b).

ОЛМОШ

Сўзловчи бирлигидаги кишилик олмоши кўк турк битигларида bân~ben, уйғур, моний ёзувли ёдгорликларда mân~men дир. Сўзловчи кўпликда бўлганда – biz.

Тингловчи бирлигидаги кишилик олмоши - sen, кўплигида - siz.

Ўзга киши бирлиги - ol~ul, кўплиги - olar~ular~anlar.

Ўзга киши бирлигини англатадиган кишилик олмоши ol~ul келишик кўшимчалари билан турланганда а шаклини олади: anı, anıñ каби. Ҳозирги ўзбек тилида u олмоши жўналиш, макон, чиқиш келишиклари билан турланганда орада n ундоши ҳосил бў-

лади: *ungä, unda, undan*. Булар эски ўзбек тилида («чиғатой туркийси»)да *апа, andin* шаклида қўлланган. Бироқ ўзак ва қўшимча орасидаги *n* «орттирма» эмас. У кишилик олмошининг қадимги туркий тилдаги *-niŋ* қўшимчаси билан қўлланган ҳолатининг қолдигидир: *u-n-da* (<*a-niŋ-da*), *u-n-dan* (<*a-niŋ-din*).

Баъзан *biz* олмошига *-lär* қўшимчаси қўшиб ҳам қўлланилган. Масалан: *Bizlär sendin bir mo'jiza tilär-biz. Ägär sen ol mo'jizani bizgä körgüzsän, biz seŋä inanip, çin köñül birlä seŋä iman keltürgäy-biz* (RQ.141b).

Қадимги туркий тилда ўзлик олмоши *öz* ва *kentü~kendü*. Өз аслида «жон» дегани. У «киши, шахс, одам» маъносини ҳам билдиради. Масалан, «Қутадғу билиг»да:

*Muŋar meŋzätü keldi emdi bu söz,
Ešitkil munī sen, aya eđgü öz -*

Бунга мос келади энди бу сўз,
Сен буни эшитгил, эй эзгу киши (QB.2678).

«Ирк битиги»да: *özün uzun bolzun – умринг узун бўлсин* (IB.47).

ФЕЪЛ

Матнда ҳам, нутқда ҳам гап сўзловчи томонидан тузилади. Фақат ҳаракат ва ҳолатнинг бажарувчиси аниқ ёки мажҳул бўлуви мумкин.

Ҳаракат ва ҳолатни бажарувчи шахс аниқ бўлганда сўзловчи бирлигида *men*, кўплигида *biz* тушунилади. Тингловчи бирлигида *sen*, кўпликда *siz* назарда тугилади. Бажарувчи ўзга бир киши бўлганда *ul*, кўпчилик бўлганда *alag* назарда тугилади. Феъллар ҳар қачон ҳам ўз бажарувчисига бўйсунди: кўринишини ўшанга қараб ўзгартиради. Тек феълнинг масдар шаклигина (*oqīmaq, kelmäk каби*) бу қоидага бўйсунмайди.

Сифатдош

Ёзма ёдгорликлар тилида феълнинг сифатдош шакли куйидаги қўшимчалар билан ясалган:

-dačī, -däčī / -tačī, -täčī аффикси. *Boldačī buzaġu öküz ara belgü-lüg* – Бўладиган бузок хўкизлар орасида белги беради (МК.I.480).

-quči, -küci / -ğuči, -güci аффикси. МК да: bargučı – юрувчи, борувчи, turğučı – турувчи, яшовчи, tağqa ağquči – тоққа чиқувчи, ewgä kirgüci – уйга кирувчи, bitig bititgüci - хат ёздиргучи.

-ası, -äsi аффикси. МК да: Bu turası yer tegül – бу турадиган ер эмас, bu bizgä keläsi boldı – у бизга келадиган бўлди. Taf.: yeyäsi – ейиладиган, емиш. Ҳозирги ўзб.: keläsi, öläsi.

-qu, -kü / -ğu, -gü аффикси. МК да: bu ya qurğu oğur ermäs – бу ей курадиган вақт эмас, ol bizgä kelgü boldı – у бизга келадиган бўлди. Ҳозирги ўзбек тилида баъзан товуш ўзгариши хам юз берган: aqawa (<aqağu) suw.

-ğsaq, -gsäk аффикси. МК да: ol er ewgä barıgısaq-ol – у киши уйга борадиган, ol berü kiligsäk erdi – у бу ерга келадиган эди.

-gli, -gli аффикси. АН да: oqıgli kişi – ўқиган киши. Ҳозирги ўзб.: yatıgli kişi, sewikli-süyükli.

-ma, -mä аффикси. МК да: ötmä saç – ўрма соч, tikmä näñ – тикилган нарса, köcürma oçaq – кўчирма ўчоқ.

-r / -ar, -är / -ir, -ir / -ur, -ür аффикси. МК да: Qaynar ögüz keçigsiz bolmas – Оқар сув кечиксиз бўлмас. Бунинг инкори – maz, -mäz / -mas, -mäz кўшимчаси билан ҳосил қилинган. ҚВ да: qarımaz – қаримайдиган, kögünmäs – кўринмас.

-miš, -miš / -mīs, -mis / -muš, -müš / -mus, -müs аффикси. МК да: qazmiš ariq – қазилган ариқ, barmiš kişi – борган киши.

-duq, -dük / -tuq, -tük аффикси. МК да: meniñ barduqım barma-duqım – менинг борган-бормаганим, seniñ kördükij körmädükij bir – сенинг кўрган-кўрмаганинг бир.

-ndi, -ndi аффикси. МК да: sarqındi suw – сарқитланган сув, qazındi tupraq – қазинди тупроқ, keđindi ton – кийилган кийим, süzündi suw – сузилган (тозаланган) сув. Ҳозирги ўзб.: kelgindi kişi, yuğundi suw.

-qan, -kän / -ğan, -gän аффикси. ҚВ да: adirğan – айирган, фарқлаган, törütқан – яратган, keçürgän – кечирган, sözlägän – сўзлаган; АН да: körgän – кўрган, ešitқан – эшиткан.

-ğma, -gmä аффикси. Кўк турк битигларида: keligmä – келадиган.

Равишдош

Тилимизнинг тарихий жараёнида феълнинг равишдош шакли қуйидаги аффикслар билан ясалган:

-а, -ä аффикси. МК да: Etil suwı aqa turur – Этил суви оқиб турар.

-u, -ü аффикси. Kişi sözläşü, yülqı yızlaşu – Киши сўзлашиб, йилки хидлашиб (бир-бирини билади) (МК.ІІІ.114).

-p / -b аффикси. Tewäy münür qoy ara yaşmas – Туя минган кўйлар орасига яширина олмайди (МК.ІІІ.68).

-rap, -pän / -ban, -bän аффикси. İB да: olugrapan – ўтириб, уатирап - ётиб.

-mađir, -mädir аффикси. МК да: eđkärmađir oq atar – ўйламайин ўқ отар.

-qalı, -käli / -ğalı, -gäli аффикси. МК да: tutuşqalı – тутиш учун, urğalı – ургани, уриш учун; QB да: alğalı – олиш учун, tutqalı – тутиш учун, tergäli – териш учун.

-qinča, -kinča / -ğinča, -ginča / -qunča, -künčä / -ğunča, -günčä аффикси. МК да: Öküz adaqı bolğinča buzağı başı bolsa yig – Хў-кизнинг оёғи бўлгандан кўра, бузоқнинг боши бўлган яхши; QB да: todmağinča – тўймагунча, basmağinča – босмагунга қадар, yetmäginčä – етмай туриб.

-mađin, -mädin аффикси. QB да: yawa qılmadıñ – бехуда кетказмай, qodmađin - қўймай.

Масдар аломати

«Аттухфату-з-закийату филлугатит туркийя»да ёзилишича (AZFT.117-118), туркий масдар икки хилдир: бири – феъл масдари, иккинчиси – сифат ёки отга кўшилиб хосланган масдарлар.

Феъл масдарларидан бири -maq, -mäк кўшимчасини кўшиш билан ясалган. Бу кўшимча шахс кўрсаткичини олмаган феълларга кўшилиб келади: almaq, turmaq, ketmäk, kelmäk.

RQ да: barmaq, olturmaq, arıتماq, qormaқ, satğın almaq, tök-mäk, küydürmäk, yemäk.

Феълнинг бошқа бир масдари шахс кўрсаткичини олмаган сўзларга -ş (-iş, -iş / -uş, -üş) кўшимчасини кўшиб ҳосил қилинган: uguş каби.

Исмлардаги масдар ясовчилардан бири -līq, -lik / -luq, -lük дир: sultānlīq, arıqlīq, semizlik.

Сонларнинг birlik, ikilik, üçlük, törtlük шакли ҳам исм масдарига мисолдир.

Бу кўшимча феъл масдарга кўшилиб исм масдарини ҳосил қилиши ҳам мумкин: *almaqlıq, bermäklık*.

Исmlардаги масдарнинг бошқа белгилари ҳам бор. Масалан, муддат узоклигини билдиради: *aylıq, yıllıq, күnlük*.

Масдар шакли шахс-сон кўшимчалари билан ҳам қўлланади: *almaqım, almaqımız, almaqıñ, almaqıñız, almaqı, almaqları*. Буларнинг бўлишсиз кўринишлари: *almamaqım, almamaqımız, almamaqı*.

Феълнинг буйруқ шакли

Буйруқ феълнинг бош шаклида бўлади ёки унга махсус кўшимчалар кўшиш йўли билан ҳосил қилинади. Буйруқ тингловчига ёки ғойибга бўлади. Ғойиб буйруғи ўзак-негизга -*sın, -sin / -sun, -sün* кўшимчасини кўшиб ясалган.

Kөгmән yer-sub idisiz qalmazun tiyin – Кўгман юрти эгасиз қолмасин дея (К.20).

Сак. да: *saqlasun, ögränsün*.

Тингловчи буйруқ бирлиги феълнинг бош шаклининг ўзидир: *kel-, ket-, al-, tut-, başla-, sözlä-*. Тингловчи кўплигини ҳосил қилиш учун эса феълнинг бош шаклига -*ıñız, -iñız* кўшимчаси кўшилган: *keliñız, ketiñız, sözläñız, barıñız*. Баъзан буйруқ қилишда охириги -*z (-iz, -iz)* туширилади: *keliñ, ketiñ, sözläñ, barıñ*.

Баъзан ёдгорликлар тилида тингловчи кўплигини ифодалаш учун -*ıñ, -iñ* ҳамда -*ıñlär, -iñlar* кўшимчалари аралаш қўлланилган. Масалан, «Ирк битиги»да: *Anča bilıñlär: edgü-ol (İB.1) // Anča bilıñ: edgü-ol (İB.2)* – Буни билинг, эзгудир.

Ўзга буйруқ бирлиги *kelsin, ketsin*, кўплиги *kelsinlär, ketsinlär* тарзида қўлланган.

Мухими шундаки, «Кутадғу билиг»да ўзга буйруғининг бирлиги -*su, -sü / -sun, -sün* ҳамда -*sunı, -sünı* шаклида ясалган: *Yaға tursu yaғmur, yazılsu çeçäk* – Ёмғир ёғаверсин, чечаклар очилсин (QB.114); *Qutadsu atı, bersü eki jihan* – Оти кутпи бўлсин, (худо унга) икки жаҳонни берсин (QB.85); *Tuta bersü täñgi bu taxt birlä baxt* – Тангри унга тахт билан бахтни бераверсин (QB.89); *Azun qalmasunı siziñsiz quruğ* – Дунё сизсиз қуруғ қолмасин (сиздан ажрамасин) (QB.105).

«Ҳибату-л-ҳақойиқ»да ўзга буйруғининг бирлиги -su, -sü / -sun, -sün шакллари билан ҳосил қилинган: atī qalsu – номи қолсин, yad qīlsu – ёд қилсин, asiğ alsu – фойда олсин, tükäl bilsü – тугал билсин. Ёки: sewinsün – севинсин, kelmäsün – келмасин, külmäsün – кулмасин.

Буйруқнинг бўлишиси ҳам, бўлишсиси ҳам -ğin, -gin / -qin, -kin қўшимчаси билан таъкидланади: yatqin, turmağin, kelgin, ketkin. Бу қўшимча тингловчи буйруғига қўлланади. Ўзга буйруғига қўлланмайди.

Сўзловчининг буйруқ-истаги феъл негизга -ayim, -äyim; -alim, -älim; -alīq, -äylik қўшимчаларини қўшиб ясалади: alayim, alalim, alalīq.

Кўк турк битигларида: terilälim – терилайлик, sü yorilim – лашкар тортайлик.

Сўзловчининг буйруқ-истаги -ayin, -äyin қўшимчаси билан ҳам ҳосил қилинган. АН да: qīlayin – қилай, ayayin – айтай, bezäyin – безай; Sak. да: оунayin, tökäyin.

Сўзловчи истагига Хусайн Бойқаро байтларидан бир мисол:

Közlärim kör et, qazā, bir šakl-i mavzun körmäyin,

Özni bir Laylävaši işqida Majnun körmäyin (Maj.138).

Буйруқ (амр) ва тингловчига хитоб феъл ўзагига -qil, -kil / -ğil, -gil қўшимчасини қўшиш билан ҳам ҳосил қилинган. КТТ. 48-49 да: čiqqil – ташқари чик, ačqil – оч, уарqil – ёп, atqil – от, čiqarğil – чиқар, соyğil – сўй, tökkil – тўк, ekkil – экин эк, töšägil – тўша, sewgil – сев, elägil – эла, körgil – кўр, боқ, keygil – кий, кийин. Буларнинг бўлишсиз шакли эса -mağil, -mägil қўшимчаси билан ҳосил қилинган: ačmağil, töšämägil каби.

Бўлишсизлик

Бўлишсизлик белгиси тингловчи буйруғининг бирлик шаклидан кейин қўшиладиган -ma, -mä дир. Бу фақат келаси замонга боғлиқ: alma, almañ. Ўзга буйруғида бўлишсизлик шаклига -sun, -sün / -sin, -sin қўшимчаси орттирилади: almasin, almasinlar. Сўзловчининг буйруқ-истаги almalim, almayim, almayiq шаклида ифода этилган.

Бўлишсизлик белгисининг -maz, -mäz шакли ҳам бор. У шахс-сон қўшимчалари билан қўлланади. Сўзловчи бирлиги kelmämän, кўплиги kelmäzbiz, тингловчи бирлиги kelmäzsän,

кўплиги kelmäsiz, ўзга бирлиги kelmáz, кўплиги kelmázlár дейилади. Бу аффикснинг -mas, -mäs варианты ҳам бор: kelmásmän.

Ўтган замон бўлишсизлиги: kelmádim, kelmádik, kelmádiñ, kelmádiñiz, kelmádilär.

Келаси замон бўлишсизлиги: kelmägäymän, kelmägäybiz, kelmägäysän, kelmägäysiz, kelmägäylär.

Бўлишсиз шарт феълида сўзловчи kelmäsäm, kelmäsäk деган, тингловчига kelmäsän, kelmäsäniz, ўзгага нисбатан kelmäsä, kelmäsälär дейилган.

Бўлишсизликнинг яна бир белгиси -siz, -siz аффиксидир.: Aziqsiz kettim, Aqçasiz keldim дегандаги каби.

Такрорланиб қўлланучи на ..., на ... инкор боғловчиси ҳам бўлишсизлик маъносини билдиради: Üydä na kiži bar, на ерчи bar.

Бўлишсизлик баъзи ҳолларда уоқ сўзи билан ҳам ифодаланади: Üydä kiši уоқ (уйда одам йўқ), aqçam уоқ (пулим йўқ).

Феълларда шахс-сон кўрсаткичи

Феълларда сўзловчи бирлиги -m кўшимчаси билан ифодаланади. Сўзловчи кўплик учун келаси замон феълларида -biz, ўтган замон феълларида -q, -k кўшимчаси ишлатилади.

Ўзга шахс бирлиги -i, -i кўшимчаси билан ҳосил қилинади. Кўплик учун эса бирлик шаклига -lar, -lär кўшимчаси қўшилади.

Сўзловчи феъллардаги шахс-сонни қуйидагича ифодалайди:
Бирликда: aldım, keldim. Кўпликда: aldıq, keldik.

Тингловчи учун бирликда: aldıñ, keldıñ. Кўпликда: aldıñiz, keldıñiz.

Ўзга бирлиги учун: aldı, keldı. Кўплик учун: aldılar, keldilər.

Агар шахс таъкидлаб кўрсатилмоқчи бўлса, ундан олдин кишилик олмоши орттирилади. Сўзловчи бирликда men aldım, men keldim, кўпликда biz aldıq, biz keldik. Тингловчи бирликда sen aldıñ, sen keldıñ, кўпликда siz aldıñiz, siz keldıñiz.

Ol sub qudı bardımiz, sanağalı tüşürtümüz, atığ iqa bayur ertimiz... kün yemä, tün yemä yelü bardımiz. Qırqızığ uqa basdımiz. – Ул сувнинг қуйисига бордик. (Лашкарни) санагани туширдик. От(лар)ни бутага бойлар эдик. ... Куну тун елиб бордик. Қирғизни кўққисдан босдик (Топ. 27).

Феъл нисбатлари

Ёзма ёдгорликлар тилида феълнинг биргалик нисбати -š кўшимчаси билан ясалади.

Феълнинг орттирма нисбати куйидаги кўшимчалар билан ясалган:

-t аффикси. МК да: ol anī sixtattī – у уни йиглатди, ol anī tilätti – у уни тилантирди.

-r, -ur, -ür аффикси. МК да: ol anī ewdin köçürdi - у уни уйдан кўчирди.

-tur, -tür / -dur, -dür / -tir, -tir / -dir, -dir аффикси. МК да: ol qarug̃ açturdī – у эшикни очтирди, ol suw töktürdi – у сувни тўктирди. RQ да: semrittür – семиртиради, aruqlatur – оздиради, ориклатади.

-qur, -kür / -ğur, -gür аффикси. МК да: ol meni tođğurdī – у мени тўйдирди.

-z, -uz, -üz аффикси. МК да: urağut oğliña süt emüzdi – хотин боласига сут эмизди, ol suw tamuzdī – у сув томизди.

-duz, -düz аффикси. МК да: ol tawar alduzdī – у мол олдирди, ol meñä iş bildüzdī – у менга иш ўргатди.

Мисоллар:

Dağī Havva dayim egiz oğlan toğurur erdi: biri er oğlan, biri qiz oğlan (RQ.137b).

Çin padşahiniñ qizi sordī-kim: Ol qaysi tewā erdi-kim, atasiz, anasiz tuğdi (RQ.141a).

Шарт кўрсаткичи

Феълларда шарт кўрсаткичи –sa, –sā дир.

Қадимги туркий тилда шарт кўрсаткичи -sar, -sār шаклида бўлган. Сўзловчи бирлиги ва кўплиги, тингловчи бирлиги ва кўплигининг шарт кўрсаткичи ҳам ўзга кўрсаткичи (-sar, -sār) каби ифода этилаверган, лекин маънода фарқ бор. Шартнинг кимга ёки нимага тегишлилигини эгадан англаш мумкин. Масалан, кўк турк битигларида: İraq ersār, yablaq ağı birür, yağuc ersār, edgü ağı birür – Йироқ бўлса, ёмон ипаклик берур, якин бўлса, яхши ипаклик берур (Ka.7). Ötükän yış olursar, bāngü el tuta olurtaçī-sān – Ўтукан йишда турилса, элни мангу тутиб туражаксан (Ka.8). Üzä täñri basmasar, asra yer tilinmäsär, türük bodun, elinjin, törünjin kim artatī? – Юкоридан осмон босмаса, пахтада ер ёризмаса, турк халки, давлатингни, ҳукуматингни ким бузди? (K.22). Eltäriş qağan qazğanmasar, udu ben özüm

qazğanmasar, el yemä, bodun yemä yoq ertäci erti – Элтариш хокон зафар қозонмаса, унга эргашиб менинг ўзим зафар қозонмасам, эл ҳам, халқ ҳам йўқ бўлажак эрди (Топ.54-55). Bilgä Тоһуқиқ qazğanmasar, ben yoq ertim ersär... – Билга Тўньюқуқ зафар қозонмаганда эди, мен бўлмасам эди (Топ.59).

Қадимги -sar, -sär кейинчалик -sa, -sä шаклини олди.

«Қутадғу билиг»да ҳам сўзловчи бирлиги ва кўплиги, тингловчи бирлиги ва кўплиги учун шарт кўрсаткичи -sa, -sä шаклида қўлланаверади:

Uđir erdiñ ersä, tur, ač emdi köz,

Eđitmädiñ ersä, eđit mendä söz –

Ухлаётган бўлсанг, тур, энди кўзингни оч,

Эшитмаган бўлсанг, сўзимни эшит (QB.80).

Келтирилган мисолда шартнинг тингловчига қарашлилиги uđir erdiñ, eđitmädiñ сўзлари орқали ифода этилган.

Qalı eđgü bulmaq tiläsä özüñ – Агар эзгулик топмоқ тиласанг (QB.224).

Араñ ekki ađun qulur ersä sen – Агар икки дунёни истар эсанг (QB.223).

Özüm ‘uzrñ aysam yemä iymänü – Агар ийманиб ўз узримни айтсам (QB.188).

Qalı bulsañ, iđlät, uçur kökkä teñ – Агар уларга етишсанг, ишлат, учиб кўкка кўтарил (QB.212).

«Ҳибату-л-ҳақойиқ»да ҳам тингловчи шарти -sa, -sä билан ифода этилган: Aqı eñi öggil ögär ersä sen – Саҳий эрни мактагил мактар эрсанг сен (АН.227).

Шарт учала замон учун ҳам қўлланади. Мисолларни «Аттуҳфату-з-закийату филлуғатит туркийя»дан келтирамыз:

Ўтган замон учун: biy turdīsa turarman – бек турган бўлса турарман.

Ҳозирги замон учун: biy turarsa turarman – бек турган замон турарман.

Келаси замон учун: biy turğaysa turarman – бек турадиган бўлса тураман (AZFT.130).

Шарт erdi, eđi тўлиқсиз феъли билан ҳам ҳосил қилинади. Бундай ҳолатда ҳаракат-ҳолат натижаси мавҳум бўлади. Масалан: Biy turdī esä turarman – Агар бек турган бўлса турарман. Ҳозирги замон ҳам шу хилда: biy turar esä. Келаси замони: biy turğay esä.

Буйрукка хам шарт белгиси кўшилиб келади. Бироқ бундай холагда буйрук эмас, балки келаси замон маъноси англашилади: *tursaň turǵaýman* – Агар сен турсанг, мен тураман.

Шартнинг бўлишсизи *turmasa, almasa, kelmäsä* шаклида бўлади.

Шарт шаклидаги феъллар шахс-сон кўшимчалари билан хам қўлланади. Масалан, ўзга учун: *tursa, tursalar*. Сўзловчи учун: *tursam, tursaň*. Тингловчи учун: *tursaň, tursaňız*.

Ўзга бўлишсиз бирлиги: *turmasa, kelmäsä*. Сўзловчи бўлишсиз бирлиги: *turmasam, kelmäsäm*. Бўлишсиз кўплиги: *turmasaň, kelmäsäk*. Тингловчи бирлиги: *turmasaň, kelmäsäň*. Тингловчи кўплиги: *turmasaňız*.

«Аттухфату-з-закийату филлуғатит туркийа» муаллифининг ёзишича, татар лаҳжасида ўзга бирликда *turmaydur*, ўзга кўпликда *turmaydurlar*, сўзловчи учун *turmaydurman, turmaydurbiz*, тингловчи учун *turmaydursan, turmaydursiz* дейилган (AZFT.130).

Туркий ёдгорликлар тилида шарт маъноси *-sa, -sä* кўшимчаси билан бирга махсус усуллар воситасида хам ифода этилган. «Аттухфату-з-закийату филлуғатит туркийа»да унинг бир неча усули келтирилади. Бири *-ǵaş, -gäš / -qaš, -käš* кўшимчасидир. Туркча *biy alǵaş, čiqqaš, kelgäš* дейиладиким, «бек олганда, чик-қанда, келганда» демакдир. Бу ўринда туркман тилида *biy turdijaň* тарзида қўлланадиким, «бек турганда» демакдир (AZFT.132).

Ўтган замон феъли

Ёзма ёдгорликлар тилида ўтган замон *-di, -di / -ti, -ti; -duq, -dük / -tuq, -tük; -miš, -miš / -mīs, -mis* кўшимчалари билан ҳосил қилинган. Булардан *-di, -di / -ti, -ti* кўшимчаси туркий тилларнинг тарихий тараққиёти давомида кенг амал қилиб келмоқда. У аниқ ўтган замонни англатади: *keldim, keldik, keldiň, keldiňiz, keldi, keldilär; ketti, oquttı, jattı*.

Ўтган замон феълининг тингловчи бирлиги *-diň, -diň / -tiň, -tiň*, бўлишсиз шакли *-madıň, -mädiň* кўшимчаси билан ясалади: *čizdiň – ёздинг, čizmadıň – ёзмадинг*. Тингловчи кўплиги *-diňiz, -diňiz / -tiňiz, -tiňiz*, бўлишсиз шакли *-madıňiz, -mädiňiz* кўшимчаси билан ясалади: *čizdiňiz – ёздингиз, čizmadıňiz – ёзмадингиз*.

Ўтган замон феълининг ўзга бирлиги *-di, -di / -ti, -ti*, бўлишсиз шакли *-madı, -mädi* кўшимчаси билан ҳосил қилинади: *čizdi – ёзди, čizmadı – ёзмади*.

Ўзга кўплиги ўзга бирлик шаклига *-lar, -lär* кўшимчасини кўшиб ҳосил қилинади.

Ўтган замон феълининг сўзловчи бирлиги -dīm, -dim / -tīm, -tim, бўлишсиз шакли -madīm, -mādīm кўшимчасини кўшиш билан ҳосил қилинган: čizdīm – ёздим, čizmadīm – ёзмадим.

Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишига қараганда, -duq, -dūk / -tuq, -tūk кўшимчаси ўғуз ва кипчоқларнинг тилларига хос (МК.II.52-65). Муҳим хусусияти шундаки, бу кўшимча билан қўлланган феъл шахс-сонда тусланмайди, қандай бўлса, шундай кўринишда тураверади. Шахс-сонни гапдаги олмошлар англатади: men ya qurduq – мен ёй ясадим, biz ya qurduq – биз ёй ясадик, ol keldük – у келди, olar ewgā kirdük – улар уйга кирдилар (МК.II.64-65).

«Китоб-и таржумон-и туркий»да таъкидланишича, сўзловчилар томонидан биргаликда бажарилган иш-ҳаракат (сўзловчининг бошқалар билан биргаликдаги иш-ҳаракати) -dīg, бўлишсиз шакли эса -madīg кўшимчаси билан ҳосил қилинади: čizdīg – ёздик, čizmadīg – ёзмадик (КТТ.66). Ҳозирги ўзбек адабий тилида бу кўшимчанинг фақат -dik варианты амал қилмоқда: bardik, yazdik, aytdik (оғзаки нутқда: ayttik), keldik, ketdik (нутқда: kettik) ва б.

Қадимги грамматикаларда сифатдошнинг -mīš, -miš / -mīs, -mīs, равишдошнинг -īp, -ip / -īb, -ib кўшимчаси ҳам ўтган замон белгиси сифатида талқин этилган (AZFT.120-121). Биринчисининг бирликдаги мисоли: kelmiš, ketmiš, yatmiš; кўпликда: kelmišlār, ketmišlār, jatmišlar. Грамматик асарларда таъкидланувича, бу феъл кўз билан кўрганда эмас, фақат эшитганлик ҳақидаги хабарни англатади. Улар шахс-сон кўшимчалари билан ҳам қўлланади: kelmišmān, kelmišsān, kelmišsiz, qalmišbiz.

Иккинчи белги билан қўлланганда: keliptūr. Сўзловчи учун: keliptürmān, keliptürmiz. Тингловчи учун: keliptürsān, keliptürsiz, keliptür, keliptürlār.

Ҳозирги замон феъли

Бундай феъл шакли ҳозирги замон учун ёки ҳам ҳозирги, ҳам келаси замон учун муштарак бўлади. Ундош билан тугаган феълларда [a], [ä], унли билан тугаган феълларда [y] ундоши орттирилади: kelädirmān, kelädirbiz, kelädirsān, kelädirsiz, kelädir, kelädirlār; sözläydirsiz, başlaydirlar.

Ҳам ҳозирги, ҳам келаси замонга эҳтимоли бўлган феъллар мисоли: kelirmān, kelirbiz, kelirsān, kelirsiz, kelir, kelirlār.

«Китоб-и таржумон-и туркий»да таъкидланишича, «кипчок тили»да ҳозирги замон феълнинг тингловчи бирлиги ўзакка -ar-sen, бўлишсиз шакли эса -maz-sen кўшимчасини кўшиш билан ҳосил қилинади: čizar-sen – ёзарсан, ёзипсан, čizmaz-sen – ёзмасан, ёзмайпсан. Тингловчи кўплиги ҳосил қилинмоқчи бўлганда тингловчи бирлигидаги -sen кўшимчаси -siz билан алмаштирилади.

Ўзга бирлиги феъл ўзагига -ar, бўлишсиз шакли эса -maz кўшимчасини кўшиш билан ҳосил қилинади: čizar – ёзар, ёзипди, čizmaz – ёзмас, ёзмайпди. Тингловчи кўплиги бирликдаги бўлишли ва бўлишсиз шаклига -lar кўшимчасини кўшиб ҳосил қилинади.

Сўзловчи бирлиги -ar-men, бўлишсиз шакли -maz-men кўшимчаси билан ҳосил қилинган: čizar-men – ёзарман, ёзипман, čizmaz-men – ёзмасман, ёзмайпман. Сўзловчи кўплигида сўзловчи бирлигидаги -men кўшимчаси -biz билан алмаштирилади (КТТ.69).

Келаси замон феъли

Келаси замон феъли -qay, -kāy / -ğay, -gāy аффикси билан ҳосил қилинган: kelgāymān, kelgāybiz, kelgāysān, kelgāysiz, kelgāy, kelgāylār, čiqqayman. Бўлишсиз шакли: kelmāgāymān, čiqmağaybiz.

Водун тили yawlaq, seni sözlägäy,

Kişi qilqı kirtüč, etiñni yegäy -

Халкнинг тили ёмон, сени сўзлайди,

Кишиларнинг феъл-атвори ҳасадгўй, этингни ейди (QB.164).

Biligsiz ne bilgä bilig qiyumatı – Билимсиз билимнинг кадрили қаердан ҳам биларди (QB.462).

«Китоб-и таржумон-и туркий»да таъкидланишича, «кипчок тили»да келаси замоннинг тингловчи бирлиги феъл ўзагига -ğay-sen, бўлишсиз шакли -mayay-sen кўшимчасини кўшиш йўли билан ҳосил қилинган: čizğay-sen – ёзажаксан, -čizmayay-sen ёзмайжаксан. Тингловчи кўплигида бўлишли ва бўлишсиз ҳолатидаги -sen ўрнида -siz қўлланилади.

Келаси замоннинг ўзга бирлиги феъл ўзагига -ğay, бўлишсиз шакли -mağay кўшимчасини кўшиш йўли билан ҳосил қилинади: čizğay – ёзажак, čizmayay (čizmağay?) – ёзмайжак. Ўзга кўплиги ўзга бўлишли ва бўлишсиз бирлик шаклига -lar, -lār кўшимчасини кўшиб ҳосил қилинади.

Сўзловчи кўплиги феъл ўзагига -*ğa-biz*, бўлишсиз шакли эса -*тауа-biz* кўшимчасини кўшиш билан ҳосил қилинади: *čizğa-biz* – *ёзajakмиз*, *čizтауа-biz* – *ёзмаяжакмиз*. Сўзловчи бирлигида бўлишли ва бўлишсиз кўплик ҳолатидаги -*biz* ўрнида -*men* қўлланилади (КТТ.67-68).

«Аттуҳфагу-з-закийату филлуғатит туркийя»да ёзилишича, сифатдошнинг -*asī*, -*āsī* кўшимчаси ҳам келаси замон феълнинг белгисидир: *kelāsīmān*, *kelāsīsān*, *kelāsisiz*, *kelāsi*, *kelāsīlār*. Туркманлар бу феъл учун *kelājākmān*, *kelājākbiz* шаклини, баъзан *kelāsārtmān*, *kelāsārbiz* ни ҳам қўллайдилад (AZFT.121).

Эски ўзбек тили даврида келаси замон -*qu*, -*kü* / -*ğu*, -*gü* аффиксига шахс-сон, баъзан *turur~durur* > -*dur*, -*dür* / -*tur*, -*tür* ни кўшиш билан ҳам ҳосил қилинган. Масалан, Sak. да: *salğum*, *tapquq*, *körgüsi*, *soğusī-dur*.

Феълнинг гапдаги вазифаси ва *durur~turur*>-*dur*, -*dür* / -*tur*, -*tür*>-*dür*~*dir* хусусида

Ҳозирги ўзбек тили грамматикаларида -*dür*~*dir* «боғлама» деб юритилмоқда. Аслида унинг вазифаси «боғлама» билан чекланиб қолмайди. У от типига кесимга боғланиб, грамматик жиҳатдан кесимни шаклантиради, мазмунан эса фикрнинг тугаганлиги, яқунланганлигини, ўрни билан, унга кўшимча тарзда таъкидни англатади.

Туркий тилларда, хусусан, ўзбек тилида гапнинг кесими кўпинча феълдан тузилади. Ўрни билан, бошқа сўз туркумлари (от, сифат, сон ва б.) ҳам кесим бўлиб келиши мумкин.

Шу ўринда бошқа сўз туркумларининг кесим бўлиб келишига эътибор қаратсак. Масалан, ҳозирги ўзб.: *Bu üy čirayli*; *Meniñ niyatim šu*.

Келтирилган иккала гапнинг кесими феъл эмас. Бироқ ушбу кесимлар сифат ва олмошдангина иборат бўлаётгани йўқ. Уларда биз кесим деб қараётган сифат ва олмошдан кейин таъкидни билдирувчи мантикий -*dür*~*dir* турибди: *Bu üy čirayli(dür)*; *Meniñ niyatim šu(dür)*. Бунинг каби мисолларни яна келтириш мумкин. Уларнинг ҳаммасида ҳам кесим ўрнида мантикий -*dür*~*dir* тасаввур этилади ва бундай гапларнинг мантикий кесими яна феълга қайтади.

Ҳозирги -dir~dir нинг қадимий шакли – durur~turur. Кейинчалик феълнинг бу шакли қисқариб, ҳозирги кўринишга келган: durur~turur>-dur, -dür / -tur, -tür >-dir~dir.

Kişi köñli tübsüz teñiz-teg turur – Кишининг кўнгли тубсиз денгиз кабидир (QB.208).

Biligsiz qaraǵu turur belgülig – Билимсиз (киши) аниқ кўрдир (QB.268).

Таъкидлаш жоизки, туркий тиллар тарихида ҳам гап кесимининг ифода усуллари ўзига хос. Масалан, қадимги туркий тилда кесим феъл билан ифодаланади: Türk bodun ölti, alqıntı, yoq bolti – Турк халқи ўлди, тугади, йўқ бўлди (Топ.3).

Ёзма ёдгорликлар тилида -ol ҳам кесимлик белгиси бўлиб келган (Тугушева 1986). Бу вазифада у фикр тугаллиги, аниқлигини билдиради. Мисоллар:

«Türk bodun yemä bulqanč-ol, - temiš. – Oǵuzi yemä tarqanč-ol’ – temiš – «Турк халқи ҳам пароканда-дир, - дебди. – Ўғузи ҳам таркоқ-дир» - дебди (Топ.22).

Kişidin kişikä qumaru söz-ol,

Qumaru sözi tutsa asǵi yüz-ol -

Кишидан кишига (қолар) ёдгорлик сўздир,

Ёдгорлик сўзига амал қилсанг, фойдаси юздир (QB.187).

Öziñ mänü ermäz, atıñ mänü-ol – Ўзинг мангу эмас, отинг мангудир (QB.226).

Biligligkä bilgi tügäl ton-aš-ol – Билимли кишига унинг билими тугал тўн ва ошдир (QB.315).

Bahalig dinar-ol biliglig kişi – Билимли киши баҳоли динор кабидир (АН.85).

Тил тарихида феълнинг шахс-сон кўрсаткичлари ҳам гапнинг кесимини шакллантира олади. Масалан:

Qutluǵ čigši-ben – (Мен) Қутлуғ чигшиман (Е.19.1).

Bilgä Toñuquq-ben – (Мен) Билга Тўнқоқман (Топ.1). -

Antaǵ küčlüg-män – Шундай кучлиман (ІВ.20).

Бироқ келтирилган мисолларда шахс-сон қўшимчалари тўғридан-тўғри от ёки сифатга боғланаётгани йўқ. Улар мантиқан кесимликни таъминлаётган turur феълига боғланмоқда. Шуни инобатга олинган тақдирда келтирилган гапларнинг трансформацияси Bilgä Toñuquq (turur)-ben шаклини олади. Феъл-кесимга бириккан шакли билан чоғиштиринг: bänkün tikär-ben – мангутошини тикаман (Е.48.6).

Бирок гапда феълдан бошқа сўз туркумлари ҳам кесим бўлиб келиши мумкин. Куйидаги ўрнакка эътибор берайлик: Qul – yađi, it böri – Кул – душман, ит – бўри (МК.І.324). Ушбу кўшма гапдаги биринчи гапнинг кесими – yađi, иккинчисиники – böri. Бирок, иккала гапнинг кесими шу туришда мантиқан turur феъллини талаб этади, шундагина улар кесимликка даъво қилиши мумкин. Демак, ушбу мақолнинг қисқаришга учрамаган, тикланган шакли Qul – yađi (turur), it böri (turur) бўлади.

Бошқа бир мисол: Alp čerigdä, bilgä tirigdä (МК.І.369). Ушбу гапнинг кесимлари мантиқан тугалликни билдирувчи «билинади, синалади» феълларини талаб этади. Бу феълнинг қисқариши натижасида тўлдирувчи кесим вазифасини ўтамоқда. Шунинг учун бу гапни «Алп жангда, доно мажлисда синалади» дея англамоқ керак.

Яна бир ўрнак: Qoldacıqa miñ yağaq, barča bilä ауруқ таяуқ – Тиланчига мингта ёнғоқ, барчасига қўшимча суянадиган таёк (ҳам бер) (МК.І.394). Ушбу гап мантиқан «бергил» феъллини талаб этади. Шунинг учун трансформациясини куйидаги кўринишда ўқиш мумкин: Qoldacıqa miñ yağaq (bergil), barča bilä ауруқ таяуқ (ma bergil).

Ёдгорликларда аниқликни (таъкид ё инкорни) билдирувчи бар, уоқ сўзлари ҳам кесим вазифасида келиши мумкин. Бирок, улар мантиқан turur феъллини талаб қилади. Фикримиз исботи учун куйидаги ўрнакларни келтирамиз: ‘İlimdİN yaxši qulawuz yоq (RQ.146b). Qana’attİN yaxšİraq zahidlik yоq turuç (RQ.147a).

Англашиладики, туркий тиллар тарихида гапнинг кесими, асосан, феъл билан ифодаланган. Услубий талаблар, экономия принципининг қонуниятларидан келиб чиқиб кесим бошқа сўз туркумлари билан ҳам ифода этилуви мумкин. Бирок, ҳар қандай шароитда ҳам кесим ўрнида келган сўз мантиқий феълни талаб этади.

ЁРДАМЧИ СЎЗЛАР

Қадимги туркий тилда тенг боғловчи -li, -li ... -li, -li дир. Масалан: Adİgli toñuzli art üzä soqušmİš ermiš - Айиқ ва тўнғиз тепалик устида тўкнашибди (İB.6).

XI асрдан туркий тилларга -и ҳамда ва боғловчилари ҳам ўзлаша бошлади. -и - форсча, ва эса араб тилидан ўзлашган. Кейинчалик ушбу боғловчилар қадимги туркий -li, -li ... -li, -li боғловчисини сиқиб чиқарди. Шунга қарамай, қадимги -li, -li ... -li, -li айрим ўзбек шеваларида ҳозир ҳам сақланиб қолган.

Араб ёзувли матнларда -и ҳамда ва боғловчилари фарқланмайди, иккалови ҳам «вав» билан берилади. Лекин уйғур хатида улар бир-биридан фарқли ҳолда ёзилган. Бироқ ушбу боғловчиларнинг қўлланилишида қатъий қоида бор. Матнда -и боғловчиси жуфт сўзларни, уюшиқ бўлақларни бир-бирига боғлайди, киши ё нарса отлари саналганда ишлатилади. ва боғловчиси эса гап тугагандан сўнг, иккинчи гап бошланганда ишлатилади, қўшма гап таркибидаги содда гапларни ўзаро боғлайди, -и боғловчиси қўлланган жуфт сўзларни ҳамда синоним сўзларнинг бир гуруҳини иккинчисига боғлаш учун ишлатилади (Абдурахмонов, Рустамов 1984,143-144).

-и боғловчиси ундош билан тугаган сўзларга -и, унли билан тугаган сўзларга эса -ву шаклида қўшилади. Ҳозирги ўзбек адабиётшунослигида Навоий асарларини «Farhād va Širin», «Layli va Majnun» деб номлаймиз, аслида уларни «Farhād-и Širin», «Layli-vu Majnun» шаклида қўллаган маъқул.

Шунингдек, матнда таъкид юкламаси -и ни ҳам фарқлай олиш керак. Чунки араб ёзувли матнларда у ҳам «вав» билан ёзилади. Ундош билан тугаган сўзларга -и, унли билан тугаган сўзларга эса -уи шаклида қўшилади.

Буни Алишер Навоийнинг «Насойиму-л-муҳаббат»да Адиб Аҳмад ҳақида ёзган қуйидаги сатрларида яққол кузатса бўлади: «... Derlār-ki, közlāri bütāw ermiš-u aslā zāhir ermās ermiš. Basir bolup özgā basirlār-deg andaқ emās ermiš-ki, köz bolğay-u, körmās bolğay, ammā bağāyat zi:rak-u zaki: va zāhid-u muttaqi: kiši ermiš. Haқ subhānahu va ta'ālā agarçi zāhir közin yaruқ yaratqandur, ammā köngli közin bağāyat yaruқ qilğandur... anīñ tili türk alfāzi bilā mav'iz-u nasāyihqa go:yā ermiš, balki aksar Türk ulusida hikmat-u nuktalari šāye'dur va nazm tari:qi bilā aytur ermiš» (NM.390-391). Ушбу матнда köz bolğay-u, körmās bolğay жумласидаги -и боғловчи эмас, юкламадир. Қолганлари боғловчи бўлиб келган.

Ҳусайн Бойқаро қаламига мансуб қуйидаги байтга ҳам эътибор беринг:

Husn ilā sen kāmīl-u, Širin-u Layli šuhratī,
İşq ara men zār olup, Farhād-u Majnun tuhmatī (Maj.139).

Мисолда kāmīl-u даги -u - юклама, жуфт сўзлар орасидаги -u эса боғловчидир.

Эски ўзбек тили даврида булар билан бир қаторда lekīn~valek ~vale~lek, -ki~kim, čun~ču, čun~kim, hamānan~ki~hamānan~kim, tā, andaq~ki~andaq~kim, äylä~ki~äylä~kim, hamu~l nav'~ki~hamu~l nav'~kim, agar~gar, agarči~garči, nečä~ki~nečä~kim, anda~ki~anda~kim боғловчилари ҳам амал қилган.

Ёдгорликлар тилида birlä~bilä, üçün, üzä~üzälä~üzrā, içrā, içindä, ara, otu, tapa~taba, udu, basa, soñ, qat, aşnu, bugün, kedin~keđin~keyin, baru, tegin~degin, kibi кўмакчилари қўлланилган. «Чиғатой туркийси»да булар билан бир қаторда ğayg~i, mağar, nečük~kim, bajuz кўмакчилари ҳам амал қилган.

Илмий адабиёт ва кўлланмаларда teg~deg / tek~dek ни «кўшимча» дейдилар. Аслида, бу кўшимча эмас, ўхшатиш кўмакчисидир. Шунинг учун у сўзларга бирикканда ўзак-негиз билан уйғунлашмайди, ўз кўринишини сақлаб қолади. Масалан: qop~teg. Шунга қарамай, баъзи ҳолларда боғланаётган сўз табиатига мослашуви ҳам мумкин: andağ~andaq, mundağ~mundaq.

Qirg yülqa tegin bay čığay tüzläñür – Қирқ йилгача бой билан камбағал тенглашади (МК.І.333).

Ёдгорликлар тилида -tu, -tü / -mī, -mī сўроқ юкламаси, таъкидни билдирувчи -la,-lä; -ču, -čü; -oq, -ök; -mat, -mät; uş юкламалари амал қилган. «Чиғатой туркийси»да булар билан бир қаторда ayā, xud, ham, ā юкламалари ҳам амал қилган. Айримларига мисол келтирамиз.

-la,-lä юкламаси. Хусайн Бойқаро шеърдан:

Ey köñül gardun baliyat taşinī yağdurdī-la,
Har taraf sabrīm üyi divārini sındurdī-la (Maj.142).

V БЎЛИМ. АТАМАШУНОСЛИК МАСАЛАЛАРИ

ТУРКИЙ ТИЛЛАР ТАРИХИДА ДИНИЙ АТАМАЛАР ТИЗИМИНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШИ

Кўк тангри диний эътиқоди билан боғлиқ атамалар

Туркларнинг энг эски эътиқоди кўк тангри дини эди. Қадимги туркий тилда *tāŋri* сўзи икки маънода ишлатилган: 1) «улуғ тангри, худо»; 2) «кўк, осмон». *Kök tāŋri* деганда «осмон тангриси, улуғ тангри» тушунилади. Кўк турклар ана шу кўк тангри динига эътиқод қилганлар.

Кўк турк битигларида *kök tāŋri* (кўкдаги тангри) атамасини тез-тез учратамиз. Битигларда кўк тангрининг сифати ҳам берилган. Эски битигларда тангрининг сифати «кўкдай улуғ тангри» (*tāŋri-teg tāŋri*) дея аталган. Бу сифат тангрининг кўк қадар улуғворлигига ишора этади. Шунингдек, битигларда кўк тангри «юксалтирган» (*kötürmiş tāŋri*), «кўлловчи, кўл берувчи» (*el berigmä tāŋri*) каби сифатлар билан ҳам улуғланган.

Қадимги турклар ватан, она заминни муқаддас билганлар. Енисей битигларида *tāŋri* ватан, юртнинг ҳам сифати бўлиб келади: *Tāŋri elimkä bökmädim* – Тангри (муқаддас) элимга тўймадим (Е.3.2).

Маҳмуд Кошғарий ўзининг «Девону лугатит турк» асарида туркларнинг бу қарашлари хусусида яхши маълумот келтирган эди. У *tāŋri* сўзига изоҳ берар экан, кўк тангри динидаги туркларга ишора қилиб ёзади: ... кофирлар осмонни *tāŋri* дейдилар. Шунингдек, улар кўзларига катта кўринган хар нарсани, чунончи, катта тоғ, ҳайбатли ёғочни ҳам *tāŋri* деб атайдилар. Шунинг учун ҳам улар шунга ўхшаш нарсаларга сажда қиладилар. Улар билагон одамни *tāŋrikän* деб аташлари ҳам шундандир (МК.ІІІ.387-388). Муаллиф бошқа бир ерда *tāŋrikän* сўзини «мусулмон бўлмаган турклар тилида худога ибодат қилувчи билагон» дея изоҳлайди (МК.ІІІ.398).

Кўк турк хоқонларининг унвони ва «Осмон ўғли» тушунчаси

Илк ва ўрта асрларда хитойлар Конфуций таълимотига биноан, осмонга итоат этганлар. Барча воқеа-ҳодисалар осмон-

нинг иродаси билан юз беради, деб билганлар. Ҳатто ўз императорларини «Осмон ўғли» (thien-tsi), улар осмон билан ер ўртасида яралган зотлар, улар осмоннинг иродаси билан белги-ланган, шунинг учун унга итоат этиш керак, деб қараганлар.

Хитойча «Осмон ўғли» маъносидаги thien-tsi сўзини кўк турклар tänsi-tinsi шаклида қўллаган. Масалан, бу атама «Ирк битиги»да келган: Tänsi-män. Yarın keçä altun ögrin üzä olurupan, mänläyür-män. Ança bilinlär: edgü-ol – Мен Таңсиман. Эртаю кеч олгин тахт уза ўлтириб, шодланаман. Буни билингики - эзгуликдир (IB.1). Таъкидлаш керакки, турклар бу унвон билан ўз ҳуқумдорларини эмас, хитой императорларини атаганлар. Тўнюоқ битигида tinsi oğlı деган сўз ҳам учрайди (Топ.44,47). Бу ўринда tinsi – «Осмон ўғли» (яъни, ҳуқумдор, император); tinsi oğlı эса «ҳуқумдорнинг ўғли, шаҳзода» дир (Setrkaya 1995, 212). Бизнингча, тарихчи Тўнюоқ тилга олган tinsi oğlı нинг келиб чиқиши турклардан эмас. Чунки турклар ўз шаҳзолаларини qağan oğlı ёки tigin деганлар.

Тўнюоқ битигида бу атама билан боғлиқ характерли ўрнак бор. Битигда турк қўшинларининг зафарли юришлари хикоя қилинар экан, бир ўринда «Тинси ўғли ётадиган Банглигак тоғ» (Tinsi oğlı yatıǵma Bängligäk tağ) ҳақида сўз боради (Топ.44).

С.Е. Малов ўз таржимасида бу бирикмани «гора Бянглигак – местожителство сына Тинэси» деб берган (Малов 1951,69). Шу ўринда унинг таржимасига бир оз ўзгартиш киритиш керак. Чунки бирикмадаги yatıǵma сўзи «турадиган, яшайдиган» маъносида эмас, «ётадиган, ётган» маъносини билдиради. Шунга кўра, бирикмани «Тинси ўғлининг турар жойи» деб эмас, «Тинси ўғли ётадиган, қабри жойлашган ер» деб тушунмоқ керак. Бу борада А. Рустамовнинг фикрига қўшилса бўлади: у мазкур бирикмани «Тинси ўғли ётадиган Банглигак тоғи» дея талқин этади (Абдурахмонов, Рустамов 1982,77). А. Аманжоловнинг талқини ҳам эътиборга лойиқ. У Тўнюоқ битигидаги «Осмон ўғли» билан боғлиқ жумлани: «пройдя мимо горы Бенглигек (Памиро-Алтай, южные хребты Тянь-Шаня) – местопребывания сына Неба, Тяньцзы (китайск. tien-tsi «сын Неба») деб ўгирган (Аманжолов 2003,184).

Эътиборлиси шундаки, тарихчи Тўнюоқ турк қўшинлари бу ерга Yincü ögüz(Сирдарё)ни кечиб борганларини қайд этади. Башарти, унинг маълумотларига асосланилса, битигда тилга олинган «Тинси ўғли ётадиган Банглигак тоғ» Суғд ўлкаларида

экани аён бўлади. Дарвоқе, битигда баён этилаётган бу воқеа-ходисалар Иккинчи турк хоқонлиғи даврида рўй берган. Афтидан, бундан аввалроқ хитой босқини чоғида табғач императорининг ўғли бу ерларга сафар қилган ва шу ерда ҳалок бўлган. Унинг жасади шу тоққа қўйилган бўлиши мумкин ёки ерли халқ орасида унинг билан боғлиқ бирор ривоят тарқаган кўринади. Шуларга асосланиб, Тўнжук ҳам жой номини шундай атаган чиқар. Бунга ўхшаш ходисалар Ўрта ва Марказий Осиё тарихида кўп бўлган. Масалан, араб истилоси чоғида ислом оламида донғи кетган айрим кишиларнинг жасади бизнинг тупроғимизга қўйилган ёки муқаддас қадамжолар авлиёлар, айрим саҳобаларнинг номи билан боғланади. Жумладан, юртимизда хазрат Али ва унинг ўғилларининг номи билан боғланувчи қадамжолар кўп. Аслида улар бу тупроққа келмаган ҳам.

Таъкидлаш жоизки, туркшуносликда қадимги хитой таълимотидаги императорларга берилган «Осмон ўғли» тушунчаси кўк турк фалсафасига ҳам таъсир этган деган фикр етакчи. Кўк турк хоқонларининг унвонини, кўпинча, хитой фалсафасидаги «Осмон ўғли»га боғлайдилар.

Кул тигин ва Билга хоқон битиглари шундай бошланган: *Tängri-teg tängridä bulmuş türk Bilgä qağan bu ödkä (~bödkä) olurtum.* С.Е. Малов бу жумлани қуйидагича ўгиради: «Небоподобный, неборождённый (собст. «на небе» или «из неба возникший») тюркский каган», я ныне сел (на царство). (Малов 1951,33). Тошкент нашрида бу қуйидагича талқинга эга: «Тангридай, тангридан бўлмиш турк билга хоқон бу дунёга келдим» (Абдурахмонов, Рустамов 1982,89).

Энди юқоридаги жумлани бир бошдан таҳлил этамиз: *Tängri-teg tängridä* бирикмасидаги биринчи *tängri* сўзи «кўк, осмон» маъносида бўлиб, тангрининг сифатини билдиради, кейингиси эса «худо, тангри» маъносида. Шунга кўра, бу бирикмани «кўкдай (улуғ) тангридан» деб тушунмоқ керак. Навбатдаги *bulmuş* сўзини олимлар *bolmiş~bolmuş* деб ўқиганлар, жумбок ҳам ана шунда. Мабодо, шундай ўқилган тақдирда, унинг маъноси «кўкдай тангридан бўлган, тангридан тараган» бўлиб қолади ва хоқонга «Осмон ўғли» сифати берилган бўлиб чиқади. Агар уни *bulmuş* ўқилса, маъно ҳам ўзгаради: бу «топган, етишган, эришган» дегани.

Навбатдаги türk сўзи этноним эмас, балки Билга хоқоннинг сифати, унвонидир – у «жасур, баходир» маъносида. Сўнгги bu ödkä (-bödkä) olurtum бирикмаси «(хоқон бўлиб) тахтга ўтирдим» дегани. Демак, Кул тигин ва Билга хоқон битигларидаги ушбу бошламани «Кўкдай (улуғ) тангридан топган // тангрининг иноятига эришган // тангрининг инояти билан турк Билга хоқон тахтга (хоқон бўлиб) ўтирдим» деб англамок керак (қаранг: Содиқов 2004,66-72). Хоқонлар ўз ёрлиқларини шундай жумла билан бошлаганлар, шундан сўнг тарихий воқеалар ҳикоя қилинган.

Кўк турк фалсафасида ҳам уч ярусли олам тушунчаси бор. Бирок, кўк турк фалсафасига кўра, осмон билан ер ўртасида инсон яралган, ҳуқумдорлар эса жамият устидан назорат қилувчи шахслардир. Бунинг исботи сифатида Кул тигин ва Билга хоқон улуғ битигларида шундай жумлаларни ўқиймиз: Üzä kök täñri, asra yağiz yer qilintuqda ikin ara kisi oğli qilinmiş. Kisi oğlinta üzä äcüm aram Bumın qağan, İstämi qağan olurmış – Юқорида кўк осмон, пастда кўнғир ер яратилганда иккисининг орасида инсон боласи яратилган. Инсон болалари устидан ота-бобом Бумин хоқон, Истами хоқон бўлиб (тахтга) ўтирган (К.1; Х.1).

Демак, кўк турклар ўз хоқонларини «тангридан яралган, кўк билан ер ўртасидаги ҳуқумдор», деб эмас, балки «кўк билан ер орасидаги халқнинг ҳуқумдори» ҳамда «тангрининг иноятига эришган, сайланган кишилар» деб билганлар. Барча воқеа-ҳодисалар осмоннинг эмас, тангрининг иродаси, ҳоҳиши билан юз беради, деб қарар эдилар. Бу таълимот уларга хитойлардан ўтган эмас, ўз ота-боболари хунлар ва улардан наридаги искифлардан қолган. Қадимги хитой таълимотлари билан кўк турк фалсафаси орасида жуда катта фарқ бор. Уларни қориштирмаслик керак.

Қадимги турк-будда атамалари

Диний-фалсафий қарашлар, маданият соҳасида, бадий адабиётда кечган жараёнлар қадимги туркий тил луғат таркибининг янги атамалар билан бойишига имкон берди. Санскрит тилидан диний ва фалсафий тушунчаларни англлатувчи сўзлар, будда санъати, маданияти, маориф, адабиётшунослик ва фаннинг айрим соҳаларига оид атамалар туркий тилга ўзлаша бошлади. Тилшуносликда янги атамалар ясалди, луғат тарки-

Ёки Бобурнинг «Мубайян» асари шундай байт билан бошланади:

Наққа hamd-u sanā adā qıldim,
Нақ atī birlä ibtidā qıldim.

«Мубайян»нинг Нақ atī birlä ibtidā qıldim бошловчи жумласи «Қутадғу билиг»даги Bayat atī birlä sözüг başladim нинг ўзидир.

Басмаланинг туркийда келтирилиши туркий адабиёт тарихида илк бор «Қутадғу билиг» асарида кузатилади. Бу, ўз навбатида, улуг шоир Юсуф Хос Ҳожибнинг кашфиётидир.

Ўзбек мумтоз адабиётида, хусусан, Навоий ва Бобур асарларида басмаланинг туркчалаштириливи бежиз эмас. Буни қорахонийлар даври туркий адабиёти ва адабий тили анъаналарининг таъсири деб баҳоламоқ керак.

Шу ўринда яна бир муҳим ва айни анъана узвийлигини далилловчи масалага эътибор қаратмоқчимиз. «Қутадғу билиг» хирот нусхасининг якунида таъкидланишича, ушбу қўлёзмани 1439 йили Ҳасан Қора Сайил Шамс бахши Ҳиротда кўчирган. Мавжуд қўлёзманинг темурийлар салтанатининг йирик маданий, адабий марказларидан бўлмиш Ҳирот шаҳрида уйғур хати билан битилгани бу даврда қорахонийлар даври адабиётига эътибор қатта бўлганидан дарак беради. Айтиш мумкинки, «Қутадғу билиг» бу кезлар Ҳирот адабий муҳитида ҳам маълум ва машҳур эди. Бу мактаб намояндалари қўлида асарнинг бизгача етиб келмаган нусхалари ҳам бўлганлиги эҳтимол. Бундайин машҳур асардан ўша асрда яшаб ижод этган Алишер Навоий беҳабар қолиши мумкин эмас. Тахминимизча, Навоий бу асар билан танишган ва басмалани тек арабчада эмас, туркий тилга ҳам ўгириш мумкинлигини Юсуф Хос Ҳожибдан ўрганган. Кейинчалик, ислом фарзларига бағишланган «Сирожул-муслимин» асарини ёзар экан, ўша маҳоратни ўзи ҳам қўллаган. Заҳириддин Бобур эса басмалани туркийга ўгиришда Навоийдан таъсирлангани табиий.

Шундай қилиб, қорахонийлар даврида бошланган бадий асарларда басмалани туркийда бериш анъанаси ўзбек адабиётига давом этиб, янги бир кўринишда юзага чикди. Алишер Навоий ва Заҳириддин Бобур асарларида басмаланинг туркчалаштирилгани қорахонийлар даври турк адабиётининг, хусусан, Юсуф Хос Ҳожиб бошлаб берган анъананинг давоми деб баҳолаш керак.

АСТРОНОМИК АТАМАЛАР

Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» асарида самовий жисмларнинг отлари келтирилган. Асарда «юлдуз» kavkab, yulduz деб, «бурж» эса buruj, ew, ökäk дейилган. Мухими, юлдуз ва буржларнинг отлари туркийда. «Кутадғу билиг»да номи зикр этилган етти юлдуз куйидагилардан иборат: Sekäntir – Зухал (Сатурн), Оңау=Qaraquš – Муштарий (Юпитер), Кörüd=Бақирсоқина – Миррих (Марс), Ҳašiq=Kün – Шамс (Қуёш), Сewit – Зухра (Венера), Аrzu – Уторид, Ау=Ҳalčiq – Ой. Махмуд Кошғарий Миррихни Бақирсоқим кўринишида берган ва унинг кўриниши ҳақида «қизилликда мисга ўхшатилади» деб ёзади (МК.І.342). Муштарий юлдузини Qaraquš деб атайти ва «Бу тонг вақтида чиқади. Баъзан буни Qaraquš yulduz деб ҳам атайдилар» дея қайд этади (МК.ІІІ.240).

«Кутадғу билиг»да Етти кароқчи юлдуз – Yetikän, Хулкар эса Ürkär аталган.

Ўн икки бурж куйидагилардир: Qozī -- Ҳамал, Ud – Савр, Erändiz – Жавзо, Qučiq=Saratan – Саратон, Arslan – Асад, Buğdaybaşı – Сунбула, Ülgü – Мезон, Čadan – Акраб, Ҳа – Қавс, Oğlaq – Жадий, Könäк – Дэль, Balıq – Хут.

ҚАДИМ ТАСАВВУРЛАРДА «ТОМОН» ТУШУНЧАСИ

Кўк турклар тасаввурдаги «томон» тушунчаси икки хил – вертикал ва гаризонтал йўналишга эга.

«Томон» олти ёғдан иборат. Олти томон қадимги туркий тилда altı урағуғ дейилган. Бунинг асл маъноси «олти мувозанат» дир.

Вертикал йўналиш икки, қарама-қарши томон ва улар оралиғини ташкил этади. Булар üzä (юкори, яъни осмон), asra ёки alt (паст, яъни ер юзи) ҳамда уларнинг ораси(ара)дан иборат. Туркларнинг олам, ёруғ дунё, ҳаёт ҳақидаги тасаввурлари ҳам айна чизикда туради. Чунончи, қадимги турклар оламини уч ярусдан (қаватдан) иборат деб англаганлар: осмон, ер юзи ва ер ости. Инсон, тирик мавжудот ва унинг ҳаёти иккисининг ўртасида юз беради. Кул тигин ва Билга хокон битигларида хоконнинг турклар тарихи ҳақидаги ҳикояси Üzä köк täңri, asra yağiz yer qilintuqda, ekin ara kisi oğlı qilimıs (Юкорида кўк

бидаги сўзларнинг айримлари будда тушунча ва тасаввурларини ҳам ифодалай бошлади. Бу лисоний жараёнларнинг бари қадимги турк ёзма ёдгорликларида ўз изини қолдирган.

Буддизмнинг бош фалсафаси «уч жавоҳир»да мужассамлашади. Булар: Будда, дхарма ва сангха (қадимги туркий тилда булар *but, darm, saŋ* дейилган).

Буддизмнинг муқаддас учлиги ягона формулага жамланган. Будда ёдгорликлари, дуолари ана шу уч жавоҳирга таъзим билан бошланган. Қадимги туркийда унинг айтилиши шундай: *Namo but. Namō darm. Namō saŋ* (бунинг *Namo buddaya. Namō darmaya. Namō saŋgaya* шакли ҳам бор). Ушбу формуланинг санскритчаси *Namo buddha. Namō dharma. Namō samgha* бўлиб, «Буддага ҳурмат. Будда ақидасига ҳурмат. Жамоатга ҳурмат» деган маънони англатади. Бу учликни турк буддистлар ўч *erdini* ёки *erdinilär* деганлар. *Erdini* (=скр. *ratna*) «гавҳар» деган маънони англатади.

Қадимги туркларда буддизмнинг махаяна мазҳаби (тарикатнинг кенг йўли, минҳожии ҳақиқат) амал қилган. Қадимги туркий тилда бу мазҳаб *maḥayana, taušij* ёки *uluğ kölüŋü* деб аталган. Булар ичида *taušij* сўзи хитойча, *uluğ kölüŋü* эса туркий атамандир.

Туркий ёзма манбаларда «Ҳиндистон» *änätkäk* дейилган. Шунингдек, бу атама *änätkäk, änätkäkčä, änätkäk tili* шаклида «санскрит тили»ни билдиради. Будда асарларида санскритчага нисбатан агувабашча сўзи ҳам қўлланилган. Бу сўз унга берилган сифат бўлиб, «муборак санскритча» деган маънони англатади. Манбаларда «қадимги туркий тил» – *türkčä, türk tili*, «хитой тили» – *tawğaç tili*, «тоҳар тили» – *toxri tili*, «суғд тили» эса *soğdaq* деб аталган.

Буддизм таъсирида турк шеърлятида қадимги *küg~kög, taqšut~tağšut, qoşuq~qoşuğ, yir~ir* билан бир қаторда *šlok* (<скр. *šloka*), *padak* (<скр. *padaka*), *käränt* (<скр. *grantha*) сингари янги турлар ҳам шаклланди.

Буддизм даврида будда қонунлари, ақоид, таълимотлари акс этган асарлар шуҳрат топди. Бундай асарлар ном ёки ном битиг деб юритилган (ном<суғдча. *nwm*; ном битиг – «ақоид китоби»). Будда сутралари (ёдгорликлардаги шакли *sudur~sudur*), шастарлари (манбаларда *šastir~šastar* шаклида қўлланади) кенг ёйилди. *Sudur* (<скр. *sutra*) – сутра, Будданинг насихатларидан иборат, *šastar* (<скр. *šastra*) – буддизмнинг муқаддас китоби, сутранинг тафсири, трактат. Буни *šastar bitig* ҳам дейилган.

Улуғ роҳибларнинг мемуарлари, йирик эпик асар(кави ном битиг)лар пайдо бўлди. Кави (<скр. kavya) – «эпос, эпик асар» деган маънони беради. Будда афсона-ривоятлари кенг тарқалди. Булар purani (<скр. purana) аталган.

Будда нўм китоблари, сутра ва шастарлар факат диний-фалсафий асарларгина эмас, улар қадимги турк ёзма адабиётининг кимматли намуналари ҳамдир.

Турк-будда асарларининг матн тузилиши пухта ишлаб чиқилган эди. Асар боблари (бўлимлари) bölüg ёки ülüš, қисмлар эса tegzinč дейилган. Муқаддима қисми süü ёки yükünč дейилган. süü асли хитойча бўлиб, «кириш, муқаддима» маъносини билдиради. Yükünč эса туркий тилда «ибодат» дегани. Матн тузилиши будда даври турк матншунослиги, матн тузиш анъанаси катта тажрибага эга эканини кўрсатади.

Қадимги турк тилшунослигида чет тиллардан атамалар қабул қилиш ва тилнинг ички имкониятларидан келиб чиққан ҳолда янгиларини яратиш принциплари пухта ишлаб чиқилган эди. Буни буддизм атамаларининг қўлланилишида яққол кузатиш мумкин.

Будда атамаларини қабул қилиш ва бундай терминларни яратишда, асосан, куйидаги принциплар амал қилган:

Маълумки, таржима амалиётида муайян соҳага оид атамаларни аслидай қўллаш кенг ёйилган. Туркий асарларда ҳам будда атамалари учун ана шу принцип амал қилади (табiiйки, чет тиллардан ўзлашган сўз туркий тилнинг фонетик хусусиятларига мослаштирилган). Масалан: pigvan (<скр. pigvana) – будда таълимотида олий ғоя, ўлим ва туғилишнинг такрорланишидан ҳоли бўлган ғоявий манзил, мутлақ сокинлик ҳолати. Бундай атамалар қадимги будда ёдгорликларида катта миқдорни ташкил қилади.

Манбаларда baqšī~baḫšī сўзи ҳам учрайди. Бу сўз асли хитой тилидан ўзлашган бўлиб, уйғур ёзувли будда, моний ёдгорликларида «устоз, мураббий, муаллим» маъноларида қўлланган. Баъзан у киши отини ҳам билдиради. Унинг отақī baqšī шакли ҳам бор. Бу сўз «табиб, шифокор» маъносиди. XIV–XVI асрларда Чигатой элида бу атама уйғур хатида битувчи котибни билдирган. Ҳозирги ўзбек тилида baḫšī «достон айтувчи, халқ ижрочиси»ни билдиради. Айрим ўзбек шеваларида «афсунгар, фолбин»ни ҳам baḫšī дейдилар.

Ўзлашган сўзга туркий қўшимча қўшиш билан ҳам атама ҳосил қилинган. Масалан: pomčī – «будда конунларининг билимдони, уламо». «Қонунларни ўргатувчи устоз»ни pomčī асағī ~ pomčī baxšī деганлар. Бу атамадаги асағī (<скр. асағуа) «устоз, мураббий» деган маънони англатади.

Будда атамашунослигида сугдча, хитойча терминлардан ҳам фойдаланилган. Жумладан: Azgua (<сугдча. 'zgw') – браҳма динининг яратувчиси, Зервана тангри (=скр. Brahma). Ёки: Хог-музта (<сугдча. xwgmzt') – илоҳ, тангрининг номи, Хормузд (= Индра). Аслида бу сўз моний диний тасавуридаги илоҳни англатган. Кейинчалик турк буддистлар ҳам илоҳни шу ном билан атаганлар. Ёки қадимги туркий тилдаги Burqan~Burhan сўзи хитойча бууг («будда») дан ясалган бўлиб, турк-будда муҳотида «будда таълимотининг асосчиси Будда; будда дини; бут» маъноларини англатган.

Муҳими, будда асарларининг номлари туркий тилга таржима қилинган. Масалан: Mahāyanasutra қадимги туркий тилда Uluğ kölüñü sutur деб аталган. Ёки Maitreya samiti nataka нинг туркий версияси Maytri simit nom bitig аталган. Suvarnaprabhasa сутраси қадимги туркийга Altun öñlüg yaruq yaltrıqlıg qopta kötrülmış nom iligi («Олтин рангли нур товланадиган ҳаммадан буюк бўлган шоҳ китоб») деб таржима қилинган. Ёки туркий Nirvan bitig (=скр. Nirvana sutra) – махаяна мазҳабида яратилган сутралардан бирининг номи.

Будда диний-фалсафий тушунчаларининг асл туркий шаклда берилганлиги ҳам эътиборга лойиқ. Будда муҳотида асл туркий сўз янги маънода қўлланилган. Жумладан, қадимги туркий тилда täñgri сўзининг икки маъноси амал қилган: «осмон, кўк» ҳамда «илоҳ, худо». Бу сўзнинг «худо, илоҳ» маъноси ҳам турли динларда турлича тушунилган. Кўк тангри диний тушунчасидаги kök täñgri «кўкдаги тангри»ни билдирган. Монийлик динида эса куйидаги тасавурлар амал қилган: Kün täñgri – Қуёш тангри, Ау täñgri – Ой тангри, Yašin täñgri – Яшин тангри, Yel täñgri – Ел тангриси. Турк буддистлар тушунчасида Täñgri täñgri – олий тангри, Буддадир. Буддани улўглаб tükäl bilgä täñgri täñgri burqan (мутлак доно, тангрилар тангриси Бурхон) ҳам деганлар. Täñgri täñgri (=скр. devati deva) ҳамда Tükäl bilgä («тангрилар тангриси», «мутлак доно») – Будданинг эпитети. Ёки Kün täñgri (=скр. Surya) – қуёш тангри. Мусулмон туркларда Täñgri – Ҳақ таоло (Аллоҳ)дир.

Beš yol – беш йўл. Бу атама дўзах, жин-алвасти, хайвон, инсон ва тангрини билдиради.

Beş çaxşapit~beş çaqşapat (çaqşapat <скр. śikṣapada) – беш ақида: гуноҳсиз бўлиш, вужуд поклиги, бўғиз поклиги, ёмонлик қилмаслик, шод йўқсил бўлиш демақдир.

Altı yol – олти йўл, яшашнинг олти шакли. Будда ақидасига кўра жонзодлар ҳаётлик чоғида қилган яхши ва ёмон амалларига қараб олти бор туғилиш ва ўлиш имконига эга бўладилар. Бу ном ана шу тушунчани англатади.

Tört toғum – тўрт туғилиш: 1) тухумдан туғилиш; 2) қориндан туғилиш; 3) намликдан туғилиш; 4) мавҳумликдан туғилишни англатади.

On karmapt (karmapt <скр. karmaṭha) – Бу атама будда йўлидаги ўн турли эзгуликни билдиради. Булар: 1) жониворларни ўлдирмаслик; 2) ўғрилик қилмаслик; 3) зино қилмаслик; 4) ўзгаларга айб чапламаслик; 5) ичкилик ичмаслик; 6) ёлғон сўзламаслик; 7) масҳарадан холи бўлиш; 8) ҳасад қилмаслик; 9) ачиққланмаслик; 10) хато ва ёмон ҳаёлларга бормаслик.

On түrlüg paramit (paramit <скр. pṛamita) ҳам ўн ножўя ҳаракатдан ўзни тийишга ишорадир. Булар: 1) жониворларни ўлдирмаслик; 2) ўғрилик қилмаслик; 3) зино қилмаслик; 4) ўзгаларни масҳара қилмаслик; 5) ичкилик ичмаслик; 6) зебу зийнатга берилмаслик; 7) кўшиқ тингламаслик ва рақс тушмаслик; 8) юмшоқ тўшакда ётмаслик; 9) ман қилинган таомларни емаслик; 10) мол-дунёга берилмаслик.

Üç etöz – Будданинг уч хил образини, уч хил қиёфада намоён бўлишини англатади.

Üç ödki – уч замон: ҳозирги, ўтган ва келаси замонни билдиради.

Турк-будда муҳитида ишлаб чиқилган атама қабул қилиш ва яшаш принциплари туркий тиллар луғат таркибининг бойишига катта ҳисса қўшди ва кейинги давр атамашунослиги йўналишларини белгилаб берди.

Будда атамаларининг монийликнинг тасаввур ва тушунчаларига таъсири

Маълумки, қадимги турклар турли диний-фалсафий қарашлар таъсирида бўлганлар. Ўрта ва Марказий Осиёда турли мазҳабдаги жамоалар ёнма-ён яшаган вақтлар ҳам бўлган. Бундай ижтимоий-сиёсий, тарихий жараёнлар туркларнинг маданияти,

тили ва адабиёти, диний-фалсафий қарашлари, тасаввур ва тушунчаларида ҳам из қолдирган. Шу ўринда муҳим бир фактга эътибор қаратмоқчимиз.

Берлин кўлёзмалар фондида сақланаётган манбалар орасида Т.Ш.Д.260 рақамли шеърӣ матн эътиборни ўзига тортади. Қизиги шундаки, Монийга бағишланган ушбу асарда монийликнинг диний-фалсафий атамалари билан бир қаторда sansar, nigvan, burhan каби атамалар ҳам қўлланган. Бу атамалар, аслида будда фалсафасига хос бўлиб, бошлаб турк-будда матнларида қўлланган. Sansar (<скр. samsara) – сансар, будда тушунчасида моддий дунёнинг айланиши, биридан бошқасига ўтиб туришини англатган; nigvan (<скр. nirvana) – нирван, будда тушунчасида мутлақ сокинлик оламидир. Шунинг каби будда асарларида қўлланган burhan атамаси моний матнларида ҳам учрайди ва «пайғамбар, тангрининг элчиси» маъносини англатади. Жумладан, ушбу бағишловда таълимот асосчиси Моний atliḡ qaḡim Mani burqaḡim (машхур отам, Моний бурхоним) дея улуғланади.

Ёки Турфондан топилган кўк турк ёзувидаги моний мазмунли матнларда nom, šimnu, rakšas сўзлари қўлланган. Nom ҳамда nom bitig сўзлари асли будда тушунчасига хос. Лекин бу ўринда улар моний асарларида ҳам қўлланилган. Буддизм таъсирида санскрит тилидан ўзлашган šimnu ва rakšas сўзлари турк-будда тушунчасида «шайтон, иблис» маъноларини билдириб, ёвузлик тимсоли саналган. Муҳими шундаки, бу сўзлар айна маънода моний матнларида ҳам учрайди. Nom сўзи эса «диний ҳукм, фарз» маъносида қўлланган. «Тангрининг ҳукми» – tānḡi nomī дейилган ва бошқалар.

Турк-моний шеърларини тадқиқ этган олим Р.Р. Арат ушбу асарларда будда атамаларининг қўлланиш сабабини шундай ходисага боғлайди: бу, бир томондан, ҳар икки мазҳабдаги айрим қарашларнинг муштараклиги туфайли рўй берган бўлиши мумкин. Шунингдек, моний эътиқодини янги қабул қилган турк жамоалари орасида ушбу диний қарашни осонроқ сингдириш мақсадида уларга аввалдан маълум бўлган будда атамаларидан фойдаланилган (Арат 1991,30-34).

Бу тахмин кўк турк ёзувли моний матнларига нисбатан ўзини тўлиқ оқлайди. Чунки, кўк турк ёзув анъанаси анча эски.

Обидаларнинг ҳам турклар монийликка янги ўтган чоғлар яратилганига шубҳа йўқ. Лекин, олим назарда тутган Т.Ш.Д.260 рақамли манба хусусида бошқа бир мулоҳазани ҳам қўшишга тўғри келади. Чунки, мазкур асар хиндча потхи бичимидаги китобга битилган. Потхи китоб, аслида, будда китобатчилигига хос эди; у туркий муҳитга будда маданияти таъсирида кириб келган. Моний ёдгорлигининг потхи китобга битилганлиги турк-моний маданиятига будда маданиятининг таъсири катта бўлганидан далолат беради. Афтидан, китоб турк-моний жамоалари буддачи жамоалар билан аралаш яшаган пайтларда яратилган кўринади. Турк-монийлар буддистларнинг китоб тайёрлаш усулидан фойдаланганлар. Башарти шундай экан, бу матнларда будда атамалари қўлланиш сабабининг бир учи ҳам шунга бориб тақалади. Шунга биноан, потхи китоб кейинги даврларда – 840 йиллардан сўнг яратилган дейиш мумкин. Маълумки, бу кезлар кўпчиликни ташкил этувчи турк-буддистлар орасида ора-чора моний жамоалари ҳам учраб туради.

Юқорида келтирилган мисоллар будда маданияти, тасаввур ва тушунчаларининг моний муҳитига сезиларли таъсир этганидан далолат беради. Унутмаслик керак, туркларнинг маънавий-маданий, диний-фалсафий қарашлари тарихида буддизмнинг фақат монийликка эмас, бошқа диний тасаввурларга-да таъсирини кузатиш мумкин.

Ислом билан боғлиқ атамаларнинг шаклланишида Юсуф Хос Ҳожибнинг хизматлари

Туркий тилнинг луғат таркибида исломга оид диний атамалар тизимининг юзага келишида «Қутадғу билиг»нинг аҳамияти катта. Қуйида асарда қўлланган диний атамаларни кўриб чиқамиз.

Асарда Allāh сўзи фақат арабий басмала (Bi-smi-l-lāhi-r-rahmāni-r-rahim) да келган. Матн давомида муаллиф унинг ўрнида bayat, teṅgi, idi, rabb сўзларини қўллайди ва буларнинг бари ислом тушунчасидаги Аллоҳни англатади.

«Қутадғу билиг»да ilāh сўзи ҳам қўлланган. У мазкур хитобда келади: Ilāhi bilür-sen bu 'ajizliqim – Илохо, менинг ожизлигимни билурсан (QB.384).

Bayat сўзи erklig bayat (қодир худо), etigli bayat (яшнатувчи худо), uḡan bir bayat (қодир ва воҳид худо); erklig uḡan meṅü

muhsuz bayat (эркли, кодир, мангу мунгсиз худо) шаклларда, теңги сўзи uğan теңги (кодир тангри), теңги 'azza və jalla (энг азиз ва энг улуғ тангри), іди сўзи эса törütкән іди (яратган эга), игідгән іди (парваришлаган эга), кеçürgән іди (рахмдил, кечирувчи эга), muhsuz іди (мунгсиз эга), бағірсақ іди (меҳрибон эга) шаклларида қўлланган.

Демак, uğan (кодир), bir (воҳид), zuljalal, 'azza və jalla (энг азиз ва энг улуғ), qadīr kamal (кодир камол), uluғluғ іdisi (улуғлик соҳиби), yer kök іdisi (Ер ва кўкнинг эгаси), erklіg (эркли, кодир), yaratqan (яратган), törütкән (яратган), игідгән (парваришлаган), karim, кеçürgән (рахмдил, кечирувчи), бағірсақ (меҳрибон), etіglі (яшнатувчи), muhsuz (мунгсиз), meñü muhsuz (мангу мунгсиз), meñü tutçi tirig (мангу, доим тириг), çergüçi (олампадох), bilіglіg (билимли), köşüş (азиз), ğafur, yaratіglі (яратувчи) – Аллоҳнинг сифатини билдирувчи исмлар(sifātu-l-lāh)дир. Яна çergüçi (олампадох), yaratіglі (яратувчи), yarağsiznī yūratіglі (яроксизни йиратувчи) сўзлари ҳам Аллоҳнинг сифатини билдирган. Муаллифнинг таъкидлашича, Аллоҳнинг мингта сифат исми бор. Тавғач Буғраҳон таърифига бағишланган байтларнинг бирида шундай ёзилган:

Bayat berdi davlat, ey türkän qutı,
Aniñ şukri қilғu oqır miñ atı -

Эй туркларнинг бахти, худо сенга давлат берди; (бунинг хакига Аллоҳнинг) мингта отини ёд этиб, унинг шукрини қилмок керак (QB.106).

Асарда іди қаҳрамонлар тилидан бағірсақ іdim (меҳрибон эгам), бағірсақ іnanғu іdim (меҳрибон, инонадиган эгам), qatіglіq yerindā sіğiñғu іdim (оғирлик пайтларида сиғинадиган эгам) дея таъриф этилган (QB.3013). Аллоҳнинг бирлиги seniñdā adīn yoq sіğiñғu іdim – (сендан ўзга сиғинадган эгам йўк) каби таърифлар билан берилган (QB.5017).

іди сўзи «эга, соҳиб» маъносида инсонни ҳам билдирган:

Bilіglіg bilіg berdi tilqa bişіğ,
Aya til іdisi, ködäzgil başіğ -

Билимли (яъни худо) тилга пишиқ билим берган. Эй тил соҳиби (яъни инсон) бошингни асрагин (QB.165).

Худонинг ёрлиги bayat yarliġi / idi yarliqi, худонинг раҳмати bayat rahmatī / bayat fazli / idi fazli дейилган. Худонинг фазлига эришмоқлик эса bulmiš феъли билан ифода этилган: Bayat fazli barča özüñ bulmiš-a – Ўзинг худонинг бари эхсонларига муяссар бўлибсан (QB.4993). Аллоҳнинг иноят айлаши 'inayat qil- феълида ўз ифодасини топган:

Bayat kimkā qīlsa 'inayat ülüg,
Tiläkkä tegip, boldi atliġ, külüg -

Худо кимга етарлича иноят қилса, тилагига етиб, номдор, машхур бўлди (QBH.69.14).

Асарда «пайғамбар» маъносида yalawač, sawčī, oqitčī сўзлари қўлланган. Yalawač асли «элчи» дегани. Ўрни билан, у «тангрининг элчиси, пайғамбар» ни ҳам билдиради. Sawčī – saw («хабар, сўз») дан ясалган, sawčī – «хабарчи, тангрининг хабарчиси» деган маънони англатади. Ҳозир қўллаётган sawčī сўзимизда ҳам «хабарчи» маъноси бор, бироқ у «куда-андалар орасида хабар етказувчи» маъносидадир.

«Ҳибату-л-хақойик»да «пайғамбар» – rasul, унинг сифатлари эса habib, xalq talusi (халқнинг сараси), kiši qutlugi (кишиларнинг қутлуғи) дея таърифланган.

Саҳобаларнинг туркий оти tört eš дир.

Аллоҳнинг бандаси qul аталган: Kimiñ atī qul bolsa qilġu taruġ – Кимнинг оти банда бўлса, тоат-ибодат қилиши керак (QB.3615). Худонинг бандалари bayat qullari дейилган.

Асарда musulman ва kafir тушунчалари бир-бирига зид қўйилади. Musulman / mo'min атамаларида Аллоҳнинг собит эътиқодли бандалари, kafir дейилганда эса буддистлар назарда тутилади:

Ewin, barqin örtä, siġil burxanin,
Aniñ ornī masjid, jama'at qilin -

Уй-жойини ёндир, бутларини синдир, унинг ўрнига масжид, жамоатга йўл бер (QB.5372).

Маълумки, ислом тушунчасида kafir сўзи Аллоҳга ширк келтирувчиларни англатади. Қайд этилган байтда бу сўз билан буддистларга ишора этилмоқда.

Мусулмонликда бўлиш musulmanliq, мусулмон жамоаси jama'at дейилган. Ислом қонун-қоидалари šari'at аталган.

Қуръон илми 'ilm-u Qur'an деб номланган.

Юсуф Хос Ҳожиб сўзнинг аҳамияти хусусида фикр юритар экан «Сўз бўз ерга мовий кўкдан инди» (Yaşıl kökdin indi yağız yerkä söz) деган жумлани ишлатади (QB.207). Бунинг билан у кўкдан инган (нозил бўлган) муқаддас китобларга ишора қилади.

Асарда «ёруғ дунё» dünya, «охират» эса 'uqba, бағ аталган:

Bayat berdi qulqa iki köz qulaq,

Biri dünya baqsa, biri 'uqba baq.

Elig berdi eki sunup tutğuqa,

Biri dünyakā tut, biri uqbaqa.

Ayaq berdi eki yuritğu için,

Biri baru maṣsa, biri bar için -

Худо бандасига икки кўз, кулок берди: бири билан дунёга боқсанг, бири билан охиратга боқ.

Узатиб ушлаш учун икки кўл берди: бирини дунёга тут, бирини охиратга.

Юриш учун икки оёқ берди: бири бунда одимласа, бири бор (у дунё) учун (QB.3598-3600).

Дунё ва охират тушунчаси törütmiş eki (яратган икки нарчаси) бирикмасида ҳам ўз ифодасига эга: Törütmiş eki bir tapuqı anuq – Яратган икки нарчасида (яъни дунё ва охиратда) вохиднинг белгиси аниқдир (QB.14).

«Қиёмат куни» uluğ kün / köni kün / qiyamat аталган.

Асарда «жаннат» тушунчаси урмақ, «дўзах» эса тамуғ аталган:

Eki ew yarattı bu halqqa qamuğ,

Biri atı uрмақ, biriniṅ тамуғ -

Бу жами халққа худо икки уй яратди: бирининг оти жаннат, бириники дўзах (QB.3597).

«Қутадғу билиг»да ислом фарзларига бағишланган атамалар ҳам мавжуд.

Ислоннинг беш фарзи (farz-i 'aun) «Қутадғу билиг»да шундай аталган: iuman / inanç, namaz, roza, haj.

«Ибодат» маъносини асарда ta'at ҳамда tapuğ сўзлари ифода этади [Қиёсланг, Маҳмуд Кошғарий девонида: tapuğ – тоат-ибодат қилиш. Теңри tapuғı – худога тоат қилиш (МК.1.354)].

«Қутадғу билиг»да ta'at ва tapuğ сўзлари баъзан жуфт ҳолда келиб «тоат-ибодат» маъносини англатган:

Nekü-teg qilur-men bu ta'at tapuğ –

Бу тоат-ибодатни қанақасига қиламан (QB.4584);

Seniğdä bar erkän yigitlik küçi

Yawa qilma, ta'at, tapuğ qıl tuçi-

Сенда йигитлик кучи бор экан, уни беҳуда кетказма, доим тоат-ибодат қил (QB.356).

«Ибодат қилмоқ» маъноси ta'at qil-, tapuğ qil-, tapin-, siğin-feъллари билан ифода этилган. «Худога тоат қилмоқ» тушунчаси bayatqa tapin / bayatqa tapuğ qil дейилган. «Сенгагина сигиндим» дегани seğär-oq siğindim бўлган [Қиёсланг, Махмуд Кошғарий девониди: tapindim – бўйсундим; Men teğrigä tapindim – Мен худога бўйсундим (МК.II.161). Ёки: siğindi – тангрига сиғинди; Men teğrigä siğindim – Мен худога сиғиндим (МК.II.177)].

Махмуд Кошғарийнинг ёзишича, қилчоқлар «намоз»ни yükünç деганлар. Бунга у куйидаги гапни ҳам мисол келтиради: teğrigä yükünç yükündi – худо учун номоз ўкиди (МК.III.385)

«Худодан тиламоқ» тушунчаси bayatdin qul- бирикмасида ўз ифодасини топган.

«Худога шукур қилмоқ» тушунчаси bayatqa / rabbqa šukur qildi дейилган: Šukur qildi rabbqa, atadi atin – Раббга шукур қилди, отини тилга олди (QB.5327).

Асарда номоз билан боғлиқ атамалар алоҳида ўрин тутади.

Чунончи, «тахорат» маъносида yundi сўзи қўлланган: Turup yundi, qildi bu yatğu namaz – Туриб, тахорат олди, хуфтон номозини ўкиди (QB.3246).

Фарз намози fariza namaz, жумъа намози – adina namaz, бомдод намози tarj namaz, хуфтон намози yatğu namaz дейилади. «Намоз ўкиди» маъносида namaz qildi, namaz ötadi, namaz yetürdi бирикмалари қўлланилган. Ният билан намоз ўқиш edgü fal yotur namaz qildi (яхши ниятлар билан номоз ўкиди), namaz qildi, viridin oqidi arığ (намоз ўкиди, кундалик ҳамдни тақорлади) каби иборалар билан таърифланган. Namaz, roza birlä yurigli kişi бирикмасида намозхон, рўза тутувчи солиҳ назарда тutilган.

«Дуо ўкиди» маъносида du'a qildi ишлатилган. Дуо билан фотиҳа ўқиш rabbqa du'a qildi / rabbqa sana qildi дейилган: Du'a qildi rabbqa, kötürdi elig – Раббга дуо қилди, фотиҳага қўл кўтарди (QB.3012); Sana qildi rabbqa, kötürdi elig – Раббга сано айтди, фотиҳага қўл кўтарди (QB.3077).

«Қутадғу билиг»даги туркий басмала хусусида

Мухаммад алайҳис-саломга Қуръони каримнинг илк бор кўқдан инган (нозил бўлган) Алақ сураси «Яратган Раббингнинг оти билан ўқи» (İqrā bismi rabbika-l-laḍi: xalaqa) ояти билан бошланади. Басмала (Bi-smi-l-lāhi-r-rahmāni-r-rahim) айна кўрсатма асосида шакланган. Бу оят Қуръони карим сураларини шундай унвон билан бошлашга хитоб эди. Шунинг учун Қуръони каримнинг Тавба сурасидан бошқа ҳамма суралари басмала билан бошланади. Шундан келиб чиқиб, исломда барча эзгу сўз ва муҳим ишларни басмала билан бошлаш анъана бўлган.

Ислом даври асарлари ҳам басмала билан бошланган ва уни таржима қилмасдан аслидай ишлатиш русум бўлган. Бирок Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарида келган басмала туркий тилда.

Чунончи, асарнинг уйғур ёзувли ҳирот нусхасида Аллоҳга бағишланган ҳамд бўлими ва Yeti yulduz on iki ökäk buruj ayur боби шундай бошланади:

Bayat atī birlä sözüg başladīm,

Törütkān /Törätkān , igidgān, kečürgān idim.

Мазмуни: Худонинг оти билан сўзни бошладим, яратган, парваришлаган, кечирган эгамдир (QBH.10.20; 15.26).

Шунингдек, асар давомида дoston персонажларининг бири-бирига ёзган мактублари берилган. Ушбу мактубларнинг бошланиши шундай:

Bayat atī birlä sözüg / sözin başladī,

Törätkān, igidgān, kečürgān idi -

Худонинг оти билан сўзни бошлади, яратган, парвариш қилган, кечирган эга (QBH.55.20; 106.20; 111.30).

Энди келтирилган байтлар мазмунини таҳлил қилиб чиқайлик. Асар бошида берилган

Bayat atī birlä sözüg başladīm,

Törütkān /Törätkān , igidgān, kečürgān idim -

байтини мазмунан икки қисмга ажратиш мумкин. Булар: матн(сўз) худо номини зикр этиш билан бошланаётганининг таъкиди (Bayat atī birlä sözüg başladīm) ҳамда Тангри(иди)нинг яратганлиги (törütkān / törätkān), парваришлаганлиги (igidgān) ва раҳмдил, кечирувчи (kečürgān) эканлигинининг эътирофи.

Биринчи жумлада кечган Bayat сўзи ислом тушунчасида Ҳақ таоло(Аллоҳ)дир. At сўзи Аллоҳнинг исми (bayat atī)га ишорадир. Аллоҳнинг сифат исмлари ҳам at дейилган. Масалан, куйидаги байтда Аллоҳнинг сифатлари назарда тутилмоқда:

Ey erklig uğan meñü muñsuz bayat,
Yaramas seniñdin ađınqa bu at -

Эй эркли, қодир, мангу, мунгсиз худо, сендан ўзгага бу от (яъни сифатлар) ярашмайди (QBN.7b.6).

Bayat atī birlä бирикмаси «Аллоҳнинг номини ёд этиб» маъносини беради. Айни бирикмада арабий басмала (Bi-smi-l-lāhi-r-rahmāni-r-rahim) назарда тутилади; Bayat atī birlä sözüg başladim дейилганда «Аллоҳнинг номи билан сўзни бошладим» / «Бисмиллоҳ билан сўзни бошладим» деган маъно бор.

Жумладаги Bayat atī бирикмаси алоҳида олинганда арабий басмаладаги ismi-l-lāh га тенг келади. Кейинги сатрдаги törütкän, igidgän, keçürgän idim жумласи эса арабий басмаладаги rahmāni-r-rahim сифатларининг шарҳи бўлиб келмоқда.

Таҳлил асосида юқоридаги байтни анъанавий басмаланинг туркий версияси, унинг туркчалашган шакли дейиш мумкин. Унинг матн бошида берилгани, сўнг ҳамду саного ўтилгани ҳам айни фикрни тасдиқлаб турибди.

Шарҳланаётган байтда bayat atī birlä ҳамда törütкän, igidgän, keçürgän бирикмалари арабий басмалага айнан мувофиқ бўлиб, муайян қолипли, ўзгармас компонентлар саналади. Қолган бўлақлар эса нутқ вазиятидан келиб чиқиб ўзгаруви мумкин. Масалан, асар бошида матн Юсуфнинг ўз тилидан ифодалангани боис, гап кесими başladim, мактублар бошида асар қахрамонлари тилидан сўзланаётгани учун гап кесими başladī, tedi шаклида келади.

«Қутадғу билиг»да кечган Bayat atī birlä бирикмаси кейинги давр туркий асарларида Нақ atī birlä / Нақ yādī birlä шаклларида ҳам қўлланган. Масалан, Алишер Навоий ўзининг ислом фарзларига бағишланган «Сирожу-л-муслимин» асарини шундай бошлайди:

Çu yondum hāma-yi muškin šamāma,
Qīlay Naq yādī birlä zebnāma.

осмон, пастда кўнғир ер яратилганда, иккисининг ўртасида инсон боласи яратилган) деган жумла билан бошланган. Бу таъбирда қадимги туркларнинг ўша уч ярусли олам ҳақидаги тасаввурини англаш қийин эмас: юқорида – осмон, пастда – Ер, иккисининг ўртасида инсон ва унинг ҳаёти.

Гаризонтал йўналиш бўйича «томон» тушунчаси «кутб»ни англатади. Бу Ер юзининг тўрт тарафи билан боғлиқ. Эски турклар «тўрт кутб»ни *tört buluq* ёки *tört sarı* деб атаганлар. *Tört buluq*, *tört sarı* тушунчалари «кенглик, замин бепоеълиги»ни ҳам билдирган. Жумладан, бадий адабиётда эл қахрамонларининг чексиз ерларга ҳукумронлик қилганлиги, уларнинг қудрати айни тушунчалар билан таъриф этилган. Масалан, Кул Ҳигин битигида Бумин ва Истами хоқоннинг мамлакат озодлиги йўлидаги курашлари шундай таърифланади: *Tört buluq qor yađi ermis, sü sülärän tört buluqdađi bodunuđ qor almıs, qor baz qılmıs* (Тўрт тараф бутунлай душман экан. Лашкар тортиб, тўрт тарафдаги халқни бутунлай олганлар, бутунлай тобе қилганлар) (К.2). Ёки Билга хоқон битигида хоқон ўз қахрамонликларини шундай ёдга олади: *Täñri yarlıqaduq üçün özüm olurtuquma tört buluqdađi bodunuđ etdim* (Тангри ёрлиқагани учун ўзим (хоқон бўлиб) турганимда тўрт тарафдаги халқни тартибга солдим) (Хб.9). «Ўғузхоқон» достонида *Yerniñ tört buluqınuñ qađanı* деган жумла ҳам учрайди. Бу жумла «Ернинг тўрт томонининг хоқони, Ер юзининг хоқони, замон ҳукумдори» деган маънони англатади.

Қадимги турклар тасаввурида теварак-атроф, олам кутблари тушунчаси инсоннинг кунчиқарга қараб турган ҳолати билан боғлиқ юзага келган. Эски турклар кўк танирига кунчиқарга юз тутган ҳолатда ибодат қилганлар. Айни ҳолатда теварак, карама-қарши томонларни англаувчи тўрт жихат юзага келган: «олд» – «орқа», «ўнг» – «сўл». Қадимги туркий тилда «олд» тушунчаси – *il* ёки *öñ*, «орқа» – *quıı*, «ўнг» – *bir* ёки *oñ*, «сўл» эса *yig* ёки *šoñ* дейилган.

Ер юзининг тўрт кутби (*tört buluq*) ҳам шу сўзларга жўналиш келишиги қўшимчасини қўшиш билан аталган. Бу сўз кутбнинг ўша томонига бўлган йўналишни англатади: *İlgärü* – олдинга (~Шарққа), *Birgärü* – ўннга (~Жанубга), *Qurıgaru* ёки *Kirü* – орқага (~Ғарбга), *Yirgaru* – сўлга (~Шимолга). Масалан, Кул

тигин ёдгорлигида Билга хоқон тилидан хоқонлик тарихи ҳикоя қилинар экан, кутб номлари ҳам тилга олинади: İlgärü Šantun yazıqa tegi sülädim, taluyqa kiçig tegmädim. Birgärü Toquz ärsänkä tegi sülädim, Tüpütkä kiçig tegmädim. Qurıgaru Yinçü ögüz keçä Temir qarıgqa tegi sülädim. Yirgaru Yer Bayırqu yerinä tegi sülädim – Шарққа – Шантунг даштига қадар лашкар тортдим, денгизга бир оз етмадим. Жанубга – Тўқиз арсанга қадар лашкар тортдим, Тупутга бир оз етмадим. Ғарбга – Йинчу ўғуз (Сирдарё)ни кечиб, Темир копикка қадар лашкар тортдим. Шимолга – Ер Байирку еригача лашкар тортдим (Ка.3-4).

Қадимги туркийда al «олдин» дегани, кутбга кўра «Шарқ»дир (киёсланг: ald, aldın). Бунинг акси kitin~ketin>kedin>keđin>keyin асли kit~ket дан ҳосил бўлган. kit~ket нинг ўзаги ki дир. Қадимги туркийда: ki – орқа, кутбга нисбатан – Ғарб, kirü – орқара (~Ғарбга).

Жануб оғ жағақ (~оғ уақ) [яъни, ўнг томон], Шимол ёғ жағақ (~ёғ жақ) [яъни, сўл томон] деб ҳам юритилган.

Эски турклар кутбни Қуёшнинг ҳаракати (чиқиши ва ботиши, кеча-кундуз алмашинуви) билан ҳам боғлиқ ҳолда тасаввур этганлар. Жумладан, Қуёшнинг чиқиш тарафи билан боғлиқ равишда юзага келган Kün toğsiq (Кунчиқар) тушунчаси – Шарқни, Қуёшнинг ботиш ери билан алоқадор Kün batsiq (Кунботар) эса Ғарбни билдирган. Ҳозирги ўзбек тилида бунинг ўрнида кунчиқар ва кунботар сўзлари қўлланади.

Ёки киёсланг, ҳозирги турк тилида: Doğu - Шарқ, Batı - Ғарб, Güney - Жануб, Kuzey - Шимол. Туркча Kuzey сўзининг таркибидаги күз (<quz) «кунга терс; кун тегмас» маъносида. Ўзбекчадаги quzğay сўзи ҳам шундан; унга тескари, қарама-қарши томон күңәу (<küngäy) бўлади. Quz сўзи тарихий Quzuluş, Quzordu топонимлари таркибида ҳам сақланган; Quzuluş, Quzordu – «кунга терс, яъни шимол томондаги шахар» деган маънони билдиради.

Kün ortusı асл маънода «чошгоҳ, туш, пешин»ни, кутбга нисбатан Жанубни, Tün ortusı асл маънода «қок тун, ярим тун»ни, кутбга нисбатан Шимолни билдиради. «Жануб»ни Kündünki ҳам дейилган: Kündünki buluq – Жануб томон.

«Ўғузхоқон» достонида қарама-қарши кутбларни англатувчи Kün toğuşı ва Kün batuşı атамалари қўлланган. Ушбу атамалардаги toğuşı ва batuşı Қуёшнинг Шарқдан чиқиши ва Ғарбга

ботиш ҳолатини ифода этмоқда. Шунга кўра, Kün toğuşī – «Шарқ», Kün batuşī – «Ғарб»ни билдиради. Бу икки атама карама-карши икки кутбни билдирувчи Kün toğsīq ва Kün batsīq га тенгдир.

«Кутадғу билиг»да куннинг чиқиши билан боғлиқ ҳолда Шарқни Tuğar, Ғарбни эса кун ботиши билан боғлиқ равишда Batar дейилган.

Манбаларда вақтни билдирувчи taq, tün сўзлари ҳам кутбларни ифода этган: Taq sarī – Шарққа, Tün уажақ – Шимол томон, Tün sarī – Шимолга.

Айрим коинот жисмларининг ҳаракат ва ҳолати қадим тасаввурларда инсон ҳаётини белгиловчи деб тушунилган ва уларга хурмат билан қаралган. Бунга «Кутадғу билиг»да асар кахрамонларининг оти Aytoldī ва Küntuğdī аталганини ҳам далил келтириш мумкин: Aytoldī – «тўлган ой; тўлин ой», Küntuğdī – «куёш чикди; кун туғди» деган маънода.

Маҳмуд Кошғарий ўзининг «Девону луғатит турк» асарида Ер юзи харитасини келтирган ва унда ҳам кутблар қайд этилган. Бироқ, ушбу харита араб тилида бўлгани учун кутбларнинг номи ҳам арабчада. Чунончи, ушбу харитада доиранинг тўрт ёғига кутб номлари ёзиб қўйилибди: унинг юқори томони – Шарқ (aš-Šarq), пастки томони – Ғарб (al-Ġarb), ўнг томони – Жануб (al-Janub), чап томони – Шимол (aš-Šimāl).

Муҳими, ушбу хаританинг тузилишида олам кутблари, томонлар ҳақидаги қадимий тушунчалар ўз ифодасини топган. Чунончи, Маҳмуд Кошғарий Ер юзи харитасини келтирар экан, юқори томонда ҳозирги хариталардаги сингари Шимолни эмас, Шарқни кўрсатган.

«ВАҚТ» ТУШУНЧАСИНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Қадимги туркий тилда «замон, давр, вақт» маъносида öd, «вақт, фурсат, чоғ» маъносида tuš сўзи ишлатилган.

Қадимги турклар ўтган зомонни oza~uza, ертä деган. Ўша замонга оидлик ozaqī~uzaqī, ертäki дейилган. Масалан: bu bir söz ozaqī urulmiš masal – бу бир сўз бурунги айтилган мақол (АН.164). Ҳозирги uzaq сўзимизда ҳам шу маъно сақланиб қолган. Ёки: oza yil – «узок йил, ўтгандан аввалги йил» дегани.

Келаси замон *kedinki* дейилган. Бунинг ўзаги *ket* га боғланади: *ket~ked~keδ>ketin~kedin~keδin> ketin~kedin~keδin*.

Кўк туркларда Ернинг айланиши, вақт ўтиши, табиат ўзгариши билан боғлиқ ҳолда йил, ой кунлар фарқланган.

Кўк туркларда йиллар мучал ҳисоби билан юритилган. Улар ўн икки ҳайвон исмини ўн икки йилга от қўйганлар. Мучал тизими ўн икки ой ва ўн икки буржга асосланиб белгиланган эди. Туғилиш, жанг тарихлари ва бошқаларни ана шу йиллар айланишидан ҳисоблаганлар.

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит турк» асарида ўн икки йил номи муайян тартибда келтирилган (МК.І.331-332). Кўк турк битигларида айрим йил отлари булардан фарқ қилади. Бойси, ўша йилни атовчи ҳайвон номи фонетик жиҳатдан ўзгарган, унинг синоними билан аталган ёки бошқа тиллардан ўзлашган. Аниқ тасаввур ҳосил қилиш учун қуйидаги жадвални келтирамиз:

Кўк турк битигларида	Маҳмуд Кошғарийда	Ҳозирги ўзбек тилида
Küskü yil	Sičǵan yilī	Сичқон йили
İǵäk yil	Ud yilī	Сигир йили
Bars yil	Bars yilī	Барс йили
Tabiǵan yil	Tawīǵan yilī	Қуён йили
Lü yil	Nek yilī	Тимсоҳ йили
Yilan yil	Yilan yilī	Илон йили
Yund yil	Yund yilī	От йили
Qon yil	Qoy yilī	Қўй йили
Bičün yil	Bičün yilī	Маймун йили
Taqiǵ~taqiǵi~taqiǵu yil	Taqāǵu yilī	Товуқ йили
İt yil	İt yilī	Ит йили
Laǵzın yil	Toǵuz yilī	Тўнғиз йили

Кўк турк битигларида саналар мучал йил ҳисоби билан берилган.

Турк насроний қабртошларидаги битигларда сана салавк эрасида бошланади. Бу эра Салавк I Никатор номи билан боғлиқ бўлиб, эрамиздан бурунги 311 йилдан бошланади. Салавк Александр Македонскийнинг саркардаси эди. Салавк эраси яна

Искандар эраси деб ҳам номланади. Турк-насоний битигларида у «Aleksandros qan saqīši» (Александр хоннинг ҳисоби/санаси/та-рихи) деб номланган.

Битигларда, шунингдек, туркча йил ҳисоби ҳам қайд этилади. Қабр эгаларининг исм-шарифлари туркий ва насронийча. Бундан англашиладики, мазкур муҳитда туркча исмлар билан бир қаторда насронийча исмлар ҳам қўйилган.

Ислом даври турк манбаларида тарих ҳижрий сана билан берилади.

Йил фасллари қадимги туркий тилда шундай аталган: узу, уау, күз, қиш. Ҳозирги ўзбек тилида узу сўзи истеъмолдан чиқиб, ўрнида «кўклам», «баҳор» сўзлари қўллана бошлади. Шунга қарамай, айрим ўринларда унинг қолдиғини ҳозир ҳам учратамиз: Лайлак келди ёз бўлди. Бу маталдаги «ёз» – «кўклам» маъносида келган. «Ёз» маъносидаги уау сўзи товуш ўзгаришига учраб, ёз шаклида қўлланилмоқда.

Кўк туркларда ҳафта тушунчаси йўқ. Бу хусусда Маҳмуд Кошғарий ёзади: «Туркларда ҳафтадаги етти куннинг исми йўқ, чунки ҳафта исломдан сўнг шуҳратланди. Шунга ўхшаш ой исмлари ҳам шаҳарларда арабча юритилади. Кўчманчи ва мусулмон бўлмаган турклар ойлارни тўрт фасл билан атайдилар. Ҳар уч ойни бир исм билан юритадилар. Йил ўтишини шундай биладилар. Масалан: наврўздан кейинги аввал баҳорга оғлақ ау, сўнгра улуғ оғлақ ау дерлар. Чунки ой бу вақтда қатта бўлиб қолади. Бундан кейингисига улуғ ау дейилади. Чунки бу ой ёзнинг ўртасида бўлиб, бу вақтда сут ва ер неъматлари мўл-кўл бўлади» (МК.І.332).

Маҳмуд Кошғарийнинг қайд этишига кўра, türk сўзи вақт маъносида бутун меваларнинг пишиш, етилиш маҳалининг ўртасини англатади: türk üzüm ödi – узум пишар вақти, türk quyaş ödi – кун ўртаси, türk yigit – ўрта ёшли йигит (МК.І.335).

Бир кеча-кундуз иккига бўлинади: күн, күндүз ҳамда түн, кеңә. Кун, ўз навбатида, қуйидаги палладан иборат: таң – тонг, күн ortusı – чошгоҳ, туш, пешин; ақşam – оқшом. «Қоқ тун, ярим тун» қадимги туркий тилда түн ortusı дейилган.

Туркий уағ сўзи ҳам «вақт» билан боғлиқ. уағ – инсон умрининг бир йиллик бўлагидир. Шунинг учун «яша» феъли маъносида уйла сўзи ҳам ишлатилган (масалан, ҚВ.341 да).

Сифат бўлиб келганда – *yaš*, *yaš uigit* дейилганда «ёш, кўп йил яшамаган» одам тушунилади. Қиёсланг, турк: *yaşlı* – кўп яшаган, катта ёшли, кекса. Ёки, яна солиштиринг, QB.258 да: *yetilmiş yaşı* – ёши етилган киши, кекса.

Ҳашил сўзи ҳам *yaš* дан ясалган: *yaš-ıl*. Қиёсланг, ЪВ.53 да: *yaš ot ündi* – яшил ўт унди. МК.ІІІ.75 да: *ot yašardı* – ўт яшил бўлди, яшарди,

Ҳозирги ўзбекчадаги «ёш»ни англатувчи *yašar* асли *yašayur* дан; у «шунча йил яшаганлик»ни билдиради: *qırq yašar*, *ellik yašar*. Бу маъно *čiqdī* ёки *kirdi* сўзлари билан ҳам ифодаланади: *qırqqa čiqdī* (*qırqqa kirdi*), *ellikkä čiqdī* (*ellikkä kirdi*). Баъзан ёш аниқ сон билан ҳам ифода этилади: *yašī qırqda*, *yašī ellikdä*.

МАНБАЛАР

A.Yar – Qadimki uyğur til-yeziqidiki "Altun yaruq". Ürümçi, 2001.

AZFT - Аттухфатуз закиятү филлуғатит туркия (Туркий тил (кипчоқ тили) хақида ноёб тухфа). Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. Тошкент, 1968. Рақамлар нашр саҳифасини билдиради.

АН – Адиб Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибату-л-хақойиқ» достони: *Arat* 1992,41-81. Рақамлар мисралар сирасини билдиради.

BN – Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент, 1989. Рақамлар китоб бетини билдиради.

B.critical. – *Zahir Al-din Muhammad Babur. Babur-nama (Vaqay'i)*. Critical edition based on four CHaghatay texts with introduction and notes by Eiji Mano. Kyoto Syokado, 1995.

DDT – *Dictionnaire Djaghatai-turc. V. de Viliaminof-Zernof.* SPb., 1869. Рақамлар китоб бетини билдиради.

IB – Ирқ битиги: Малов 1951, 80-92. Рақамлар асар бўлимини билдиради.

OD – Ўғузхокон достони: Щербак 1959,11-110; Махмудов, Содиқов 1994,96-117. Рақамлар кўлёманинг бети ва матн қаторини билдиради.

O – Ўнгин битиги.

E – Енисей битиглари: Малов 1952. Сонлар ёдгорлик рақами ва матн қаторини билдиради. *E* – Енисей битиглари: Малов 1952. Сонлар ёдгорлик рақами ва матн қаторини билдиради.

K – Кул тигин битиги: *Ka* – кичиг битиг, *K, Kb* – улуг битиг, *K.I-III, Kc* – тошнинг тарошланган қирралари ва терс томонидаги ёзув.

KN – Муҳаммад Якуб Чинги. Келур-наме. Подготовка к изданию А. Ибрагимовой. Ташкент, 1982. Сонлар нашр саҳифасини билдиради.

KTT – *Kitab-ı Mecmü-ı Tercüman-ı Türki ve Acemi ve Muğali.* Reser Toparlı, M. Sadi Çögenli, Nevzat H. Yanık. Ankara, 2000. Рақамлар нашр саҳифасини билдиради.

LT – *Ali Şir Nevayi. Lisanü't-tayr.* Hazırlayan M. Canpolat. Ankara, 1995. Рақамлар китоб бетини билдиради.

MA – Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. Форс тилидан И. Бекжон таржимаси. Тошкент, 1993.

Maj. – Алишер Навоий. Мажолисун нафоис. Танланган асарлар. III том. Тошкент, 1948. 5-149. Сонлар нашр саҳифасини билдиради.

MK – Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк I-III. Тошкент, 1960-1963. Рақамлар нашр жилди ва китоб бетини билдиради.

MK facsimile – Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lugati't-Türk. Tırkıbasım / Facsimile. Ankara, 1990. Рақамлар қўлёзма бетини кўрсатади.

MK индекс – Девону луғотит турк. Индекс-луғат. Тошкент, 1967.

ML – 'Ali Şir Nevayî. Muhakemetü'l-luğateyn (İki Dilin Muhakemesi). Hazırlayan F. Sema Barutçu Özönder. Ankara, 1996. Рақамлар китоб бетини билдиради.

MS – Qadimki uyğur yezigidiki "Maytri simit" I. Ürümçi, 1987.

MÇ – Мўюнчўр битиги.

NM – Ali-şir Nevayî. Nesayimü'l-mahabbe min Şemayimi'l-fütüvve. I Metin. Hazırlayan K. Eraslan. Ankara, 1996. Рақамлар китоб бетини билдиради.

Rabğ. – Носируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. I-II (Нашрга тайёрловчилар: Э. Фозилов, А. Юсупов, Ҳ. Дадабоев). Тошкент, 1990-1991.

RQ – «Рохату-л-қулуб». Британия музейида сақланаётган Og. 8193 рақамли қўлёзмада. Рақамлар қўлёзма бетини билдиради.

Taf. – Туркий тафсир: Боровков 1963.

TR – Мирза Муҳаммад Ҳайдар. Тарихи Рашидий (XIX аср уйғурча таржимаси). Нашрга тайёрловчи Д. Райхонов. Алмута, 2004.

Top – Тўнюқуқ битиги.

СЦ – Тугушева Л.Ю. Уйғурская версия биографии Сюаньцзана. М., 1991. Рақамлар асар бўлими ва матн сатрини билдиради.

Sak. – Mevlana Sekkaki Divanı. Hazırlayan K. Eraslan. Ankara, 1999. Сонлар нашр бўйича байтлар сирасини билдиради.

SN - Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. Нашрга тайёрловчи Э. Шодиев. Тошкент, 1989.

X – Билга хокон битиги: *X* – тошнинг юз томонидаги ёзув, *Ха, Хб* – икки ёнидаги ёзув, *Хс* – тошнинг терс ёғидаги ёзув, *X.I-II* – тарошланган қирралардаги ёзув.

QB – Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Нашрга тайёрловчи Қ. Каримов. Тошкент, 1971. Рақамлар байтлар тартибини билдиради.

АДАБИЁТЛАР

Абдуллаев 1968 – *Абдуллаев Ф.* XV аср ўзбек адабий тилининг диалектал асослари масаласи. – Навоий ва адабий таъсир масалалари. Тошкент, 1968. 238-257- б.

Абдурахмонов, Рустамов 1984 – *Абдурахмонов Ғ., Рустамов А.* Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. Тошкент, 1984.

Азимджанова 1963 – *Азимджанова С.* Новые сведения о «Хатг-и Бабури». – XXVI Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. М., 1963. С. 5-10.

Айдаров 1971 – *Айдаров Г.* Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971.

Аманжолов 1978 – *Аманжолов А.С.* К генезису тюркских рун. // «Вопросы языкознания». 1978 № 2. С. 76-87.

Аманжолов 2003 – *Аманжолов А.С.* История и теория древнетюркского письма. Алматы, 2003.

Аҳмедов 1992 – *Аҳмедов Б.* Ўзбек улуси. Тошкент, 1992.

Бишиев 1963 – *Бишиев А.* «Первичные» долгие гласные в тюркских языках. Уфа, 1963.

Боровков 1963 – *Боровков А.К.* Лексика Среднеазиатского XII-XIII тефсира вв. М., 1963.

Благова 1982 – *Благова Г.Ф.* Тюркское склонение в ареально-историческом освещении. М., 1982.

Благова 1986 – *Благова Г.Ф.* О языковой ситуации в тимуридском Мавераннахре (рубеж XV-XVI вв.). - Turcologica 1986. К восьмидесятилетию академика А.Н. Кононова. Л., 1986. С. 42-52.

Григорьев 1981 – *Григорьев А.П.* Официальный язык Золотой Орды XIII-XIV вв. – Тюркологический сборник. 1977. М., 1981. С. 81-89.

Дониёров 1968 – *Дониёров Х.* Алишер Навоий тилининг диалектал асосларини ўрганиш масаласига доир (унлилар системаси ҳақида). – Навоий ва адабий таъсир масалалари. Тошкент, 1968. 279-301- б.

Дмитриева 1963 – *Дмитрисва Л.В.* Хуастуанифт (введение, текст, перевод). – Тюркологические исследования. М., 1963. С. 214-232.

Эшмуҳамедова 2003 – *Эшмуҳамедова М.* «Девони хикмат» кўлёмалари. Тошкент, 2003.

Иброҳимов 1993 – Иброҳимов Н. Ибн Батгута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. Тошкент, 1993.

Исломов 1998 – Исломов З. Маҳмуд Замахшарийнинг «Муқаддамату-л-адаб» асарининг кўлэзма манбалари ва арабча-туркий феъллар сўзлигининг йиғма илмий-танқидий матни (Тошкент кўлэзмалари асосида). Докторлик диссертациясининг автореферати. Тошкент, 1998.

Каримов 1962 – Каримов К. Категория падежа в языке «Кутадгу билиг». Автореферат кандидатской диссертации. Ташкент, 1962.

Кононов 1972 – Кононов А.Н. Маҳмуд Кошгарий ва унинг «Девону луғотит турк» асари. // «Ўзбек тили ва адабиёти». Тошкент, 1972 (1), 31-38- б.; 1972 (2), 29-35- б.

Кызласов 1994 – Кызласов И.Л. Древняя письменность Саяно-Алтайских тюрков. М., 1994.

Малов 1951 – Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.

Малов 1952 – Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. М.-Л., 1952.

Малов 1959 – Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л., 1959.

Маҳмудов 1990 – Маҳмудов Қ. XIII-XIV аср туркий ёзма обидалар тилининг фонетик системаси. Тошкент, 1990.

Маҳмудов 2004 – Маҳмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. Тошкент, 2004.

Маҳмудов, Содиқов 1994 – [Маҳмудов Қ., Содиқов Қ.] XI-XV асрнинг туркий ёзувидаги ёдгорликлар. Тошкент, 1994. ✓

Мелиоранский 1900 – Мелиоранский П.М. Араб филолог о турском языке. СПб., 1900.

Мелиоранский 1906 – Мелиоранский П. Документ уйгурского письма султана Омер Шейха. – Записки Восточного Отделения. Т. XVI. 1904-1905. СПб., 1906. С. 01-012, таблица I.

Радлов 1888 – Радлов В. Ярлыки Токтамышы и Темир-Кутлуга. – Записки Восточного Отделения. Т. III. СПб., 1888. С. 1-40.

Радлов 1890 – *Радлов В.В.* Кудатку-Билик. Факсимиле уйгурской рукописи. СПб., 1890.

Рустамов 1968 – *Рустамов А.* Навоий тилининг фонетик хусусиятлари. – Навоий ва адабий таъсир масалалари. Тошкент, 1968. 258-278-б.

Рустамов 1976 – *Рустамов А.* Ибн Арабшоҳ туркий ёзувлар хақида. // «Адабий мерос» (5). Тошкент, 1976. 39-42-б.

Садыков 1987 – *Садыков К.П.* Языковые особенности «Кутадгу билиг» (на материале уйгурописьменного списка). Автореферат кандидатской диссертации. Ташкент, 1987.

Садыков 1992 – *Садыков К.П.* Графико-фонетические особенности тюркских уйгурописьменных памятников XI-XV вв. Автореферат докторской диссертации. Ташкент, 1992.

Содиқов 1997 – *Содиқов Қ.* Уйғур ёзуви тарихи (Манбашунослик ва китобат тарихи масалалари). Тошкент, 1997.

Содиқов 2004 (1) – *Содиқов Қ.* Кўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини. Тошкент, 2004.

Содиқов 2004 (3) – *Содиқов Қ.* Қорабалғасун ёдгорликларининг туркий матни ва уйғур хоконлиги даврида тарихий монументал матн тузиш анъанаси. – Хитой ва Марказий Осиё халқларининг мадания, адабий, тил алоқалари: ўтмиш ва ҳозирги замон. Тошкент, 2004. 19-27-б.

Тожибоев 2004 – *Тожибоев М.С.* Муҳаммад Шабоний девони тилининг лексик-семантик хусусиятлари. Номзодлик диссертацияси автореферати. Тошкент, 2004. ✓

Тугушева 1986 – *Тугушева Л.Ю.* ол в раннесредневековом уйгурском литературном языке. – Turcologica 1986. К восьмидесятилетию академика А.Н. Кононова. Л., 1986. С. 277-283.

Умаров 1992 – *Умаров Э.* Эски ўзбек луғатлари. Тошкент, 1992.

Щербак 1959 – *Щербак А.М.* Огуз-наме. Мухаббат-наме. М., 1959.

Щербак 1962 – *Щербак А.М.* Грамматика староузбекского языка. М.-Л., 1962.

Щербак 1970 – *Щербак А.М.* Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.

Щербак 1983 – Щербак А.М. Рукописный сборник Or. 8193 и его значение для узбекской филологии. // «Советская тюркология». Баку, 1983 (3). С. 72-77

Arat 1992 - Edib Ahmed b. Mahmud Yükeki. Atebetü'l-hakayık. R.R. Arat. Ankara, 1992.

Asmussen 1965 - Xuastvanift Studies in Manichaeism. By Jes P. Asmussen. - ATD. Vol. VII. Copenhagen, 1965.

Deny 1957 – Deny J. Un Soyrgal du Timouride Sahruh en ecri-ture Ouigoure. // Journal Asiatique. Tome CCXLV. Paris, 253-266.

Eckmann 2003 – Janos Eckmann. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar. Yayın hazırlayan: O.F. Sertkaya. Ankara, 2003.

Kurat 1940 – Kurat A.N. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler. İstanbul, 1940.

Sertkaya 1972 – Sertkaya O.F. Horezmi'nin Muhabbet-name'si-nin iki yeni yazma nüshası üzerine. – İstanbul, 1972.

Sertkaya 1975 – Sertkaya O.F. Uygur Harfleriyle Yazılmış Bazı Manzum Parçalar. II. İstanbul, 1975.

Sertkaya 1977 – Sertkaya O.F. İslami Devrenin Uygur Harfli Eserlerine Toplu Bir Bakış. Bochum, 1977.

Sertkaya 1995 – Sertkaya O.F. Göktürk Tarihinin Meseleleri. Ankara, 1995.

Sertkaya 2001 – Sertkaya O.F. Eski Türkler Okur Yazar mıydı? - Göktürk Devleti'nin Kuruluşunun 1450. Yıldönümü. Sempozyum Bildirileri. // Yeni Avrasya Yayınları: 2. Ankara, 2001.

Pavet de Courteille 1882 – A. Pavet de Courteille. Miradj-Nameh. Paris, 1882.

Hazai 1975 – Hazai G. Fragmente eines uigurischen Blockdruck-Faltbuches. – Altorientalische Forschungen, III. Akademie-Verlag. Berlin, 1975. P. 91-108.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Ўзма манбалар очиқламаси	5
Энг эски бадий адабиёт намуналари	5
Кўктурк ёзувидаги битигтошлар	6
Қадимги турк-моний ўзма ёдгорликлари	8
Турк-будда диний-фалсафий асарлари	12
Эски туркий тил ёдгорликлари	16
Турк-насоний ёдгорликлари	19
XIV–XVI асрларнинг ёдгорликлари	19
Расмий-дипломатик ва эпиграфик матнлар	26
Тилшуносликка оид асарлар	28
I бўлим. Ўзбек адабий тилининг юзага келиши ва такомли	34
Ўзбек тилининг тарихий аталиши	34
Адабий тилнинг аталиши	41
Илк ва ўрта асрларда Марказий Осиёда тил вазияти	43
Ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва таракқиёти масалалари	57
Шоир-ёзувчилар, тарих битувчилар, олимлар, таржимон ва котибларнинг адабий тил таракқиётига қўшган улуши	61
Алишер Навоийнинг ўзбек адабий тили таракқиётига қўшган улуши	70
«Муҳокама-ул-луғатайн» асари	72
Адабий тил услубларининг тарихи	76
Бадий услуб	76
Расмий услуб	83
Қадимги турк монументал матнларнинг услуби	87
Қадимги турк диалектлари ва уларнинг адабий тилга муносабати масаласи	88

Маҳмуд Кошғарий туркий диалектлар ҳақида	89
Ўзбек тилшунослигининг шаклланиши ва такомил босқичлари	95
II бўлим. Ёзув	99
Қадимги туркий ёзувлар ва уларнинг имло принциплари	99
Кўк турк ёзуви	99
Кўк турк алифбоси ва имло принциплари	102
Уйғур ёзуви	105
Уйғур ёзувининг темурийлар даври маданий, адабий, ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрни	106
Уйғур алифбосининг тизими ва имло принциплари	110
Моний ёзуви	113
Сугд ёзуви	113
Брахма ёзуви	114
Сурёний ёзуви	114
Араб алифбоси асосидаги туркий ёзув	114
Сигнақ хати	116
Хатт-и бобурий	116
Лотин ёзуви	117
III бўлим. Фонетика	118
Унлилар	118
Ундошлар тизими	122
Сингармонизм	124
Фонетик ходисалар	126
IV бўлим. Морфология	130
Сўз ясалиши	130
Тарихий морфема ва унинг табиати	130
Отларнинг ясалиши	136
Сифатларнинг ясалиши	141
Феълларнинг ясалиши	143
Равишларнинг ясалиши	144
Қўшма сўзлар ва уларнинг ясалиши	145
Сўзларни жуфтлаш орқали янги сўз ясаш	147
От	148
Кўплик	148
Эгалик	149

Келишик	151
Отларда жинс	155
Сифат	155
Сон	156
Олмош	158
Феъл	159
Сифатдош	159
Равишдош	160
Масдар аломати	161
Феълнинг буйрук шакли	162
Бўлишсизлик	163
Феълларда шахс-сон кўшимчаси	164
Феъл нисбатлари	165
Шарт кўрсаткичи	165
Ўтган замон феъли	167
Ҳозирги замон феъли	168
Келаси замон феъли	169
Феълнинг гапдаги вазифаси ва <i>durur-turur>-dur, -dür /</i> <i>-tur, -tür>-dir~dir</i> хусусида	170
Ёрдамчи сўзлар	172
V бўлим. Атамашунослик масалалари	175
Туркий тиллар тарихида диний атамалар тизимининг юзага келиши	175
Кўк тангри диний этикоди билан боғлиқ атамалар	175
Кўк турк хоқонларининг унвони ва «Осмон ўғли» тушунчаси	175
Қадимги турк-будда атамалари	178
Будда атамаларининг монийликнинг тасаввур ва тушунчаларига таъсири	182
Ислоҳ билан боғлиқ атамаларнинг шаклланиши Юсуф Хос Ҳожибнинг хизматлари	184
«Қутадғу билиг»даги туркий басмала хусусида	189
Астрономик атамалар	192
Қадим тасаввурларда «томон» тушунчаси	192
«Вакт» тушунчасининг ифодаланиши	195
Манбалар	199
Адабиётлар	201

Тех. муҳаррир: С. Юсупова
Комп.версткаси: М. Зарифов

**Китобни чоп эттиришда ҳомийлик қилган Эмек” фирмасига
ўз ташаккуримизни билдирамыз.**

Босишга рухсат этилди 13.06.2006
Бичими 60x84 1/16. Шартли 13,25 б.т. Сони 500 та.

«Раззаков О» ХТ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент ш., Навоий кўчаси, 30-уй. Буюртма № 93.